

Коріненко П.С., Терещенко В.Д.,
Старка В.В.   Киданюк А.В.

**ПОДАТКИ І ПОВИННОСТІ
В ГАЛИЦЬКОМУ СЕЛІ
(КІНЕЦЬ ХVІІІ — СЕРЕДИНА ХХ СТ.)**

Тернопіль
2016 р.

**Коріненко П.С., Терещенко В.Д.,
Старка В.В. Киданюк А.В.**

**ПОДАТКИ І ПОВИННОСТІ
В ГАЛИЦЬКОМУ СЕЛІ
(КІНЕЦЬ ХVІІІ – СЕРЕДИНА ХХ СТ.)**

Тернопіль – 2016

УДК 94(477.83/.86)

ББК 63.3(4Укр–3)

П 44

Рецензенти:

Дацків І. Б., доктор історичних наук, професор кафедри міжнародних економічних відносин і міжнародної інформації Тернопільського національного економічного університету

Патер І. Г., доктор історичних наук, професор інституту уукраїнознавства НАН України

Тельвак В. В., доктор історичних наук, професор Дрогобицького державного педагогічного університету ім. І. Франка

*Рекомендовано до друку: Вченою радою
Тернопільського національного педагогічного університету
імені Володимира Гнатюка
(протокол № 11 від 22 червня 2016 р.)*

Схвалено до друку Радою Наукового товариства істориків-аграрників (протокол № 2 від 15 червня 2016 р.)

Коріненко П.С.

П 44 Податки і повинності в галицькому селі(кінець XVIII – середина XX ст.). : Монографія. / П.С. Коріненко, В.Д. Терещенко, В.В. Старка, А.В. Киданюк.– Тернопіль, 2016. – 200 с.

У монографії на основі широкого кола неопублікованих джерел, фахових видань висвітлено особливості функціонування податкової системи в галицькому селі з кінця XVIII – до середини XX ст. Проаналізовані історіографія та джерелознавча основа, зміни в оподаткуванні галицьких селян, які були зумовлені інкорпоративними процесами та податковими реформами. Трансформації в оподаткуванні галицького села досліджуються із застосуванням порівняльного аналізу.

УДК 94(477.83/.86)

ББК 63.3(4Укр–3)

ЗМІСТ

ВСТУП.....	5
РОЗДІЛ І. МЕТОДОЛОГІЯ, ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛА ДОСЛІДЖЕННЯ.....	8
1.1. Методологія дослідження.....	8
1.2. Історіографія проблеми	12
1.3. Джерельна база дослідження	22
РОЗДІЛ ІІ. АГРАРНА ПОЛІТИКА АВСТРІЙСЬКОЇ (АВСТРО-УГОРСЬКОЇ) ІМПЕРІЇ ТА ЇЇ ВПЛИВ НА СТАНОВИЩЕ ГАЛИЦЬКОГО СЕЛЯНСТВА	25
2.1. Реформи Марії-Терезії та Йосипа II.....	25
2.2. Аграрні відносини кінця XVIII – першої половини XIX ст. та їх вплив на податкову платоспроможність селянських господарств	29
2.3. Державні податки	31
2.4. Феодальні повинності	37
2.5. Скасування панщини 1848 р. та зміни в податковій системі ...	44
РОЗДІЛ ІІІ. ПОДАТКИ І ПОВИННОСТІ В ЖИТТІ ГАЛИЦЬКОГО СЕЛЯНСТВА (ДРУГА ПОЛОВИНА XIX СТ.).....	55
3.1. Бюджет селянського господарства як головний чинник сплати податків.....	55
3.2. Державне оподаткування галицького селянства в другій половині XIX ст.....	58
РОЗДІЛ ІV. ЗМІНИ В ОПОДАТКУВАННІ ГАЛИЦЬКОГО СЕЛЯНСТВА В УМОВАХ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ ТА РЕВОЛЮЦІЙНИХ ПОДІЙ 1918 – 1920 РР.....	63
4.1. Вплив Першої світової війни на податки і повинності галицьких селян.....	63
4.2. Селянські податки і повинності в умовах революційних подій 1918-1920 років	69

РОЗДІЛ V. ПОДАТКОВА СИСТЕМА МІЖВОЄННОЇ ПОЛЬЩІ ТА ОСОБЛИВОСТІ ЇЇ ФУНКЦІОНУВАННЯ В ГАЛИЧИНІ.....	79
5.1. Основні етапи та регіональні особливості формування нової податкової системи в Галичині у міжвоєнний період	79
5.2. Селянські податки	97
5.3. Вплив податкового навантаження на розвиток селянських господарств	104
5.4. Ставлення суспільства до податкової політики польської держави.....	109
РОЗДІЛ VI. ПОДАТКОВА ПОЛІТИКА В ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКОМУ СЕЛІ У РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ ТА В ПОВОЄННИЙ ЧАС (1939 - ПОЧАТК 1950-Х РР.).....	113
6.1. Радянська податкова політика в західноукраїнському селі у 1939-1941 роках.....	113
6.2. Німецька економічна політика на території Східної Галичини 1941-1944 роки.....	127
6.3. Податкова політика та повинності в західноукраїнському селі в умовах відновлення радянської влади та завершення колективізації сільського господарства 1944 – поч.50-х рр. ..	146
ВИСНОВКИ	174
ПОСИЛАННЯ.....	176

ВСТУП

Важливою функцією держави була і залишається система оподаткування громадян. Вона постійно реформувалась, змінювалась кількість та величина податків, з часом відбувався перехід від простих до більш досконалих форм. Пошуки шляхів її удосконалення сприяли появі теоретичних ідей з обґрунтуванням доцільності сплати податків, рівномірного розподілу податкового тягаря, встановлення соціальної справедливості в оподаткуванні тощо. Держава отримувала значні фінансові надходження до бюджету від земельної ренти, намагалась дотримуватися оптимуму між прямими і непрямими податками.

Розв'язанню проблем державотворення в Україні на сучасному етапі може сприяти вивчення й узагальнення набутого досвіду, об'єктивного і неупередженого аналізу позитивних і негативних моментів, пов'язаних з функціонуванням у попередні історичні періоди податкової системи. Творче використання досвіду минулого може запобігти допущенню зайвих помилок, а врахування історичних уроків гарантувати уникнення соціальних катаклізмів, зокрема через податкове перевантаження в аграрному секторі економіки.

Необхідність поглибленого вивчення різних аспектів податкової політики в українському селі кінця XVIII – середини XX ст., коли воно було основним виробником сільськогосподарської продукції, а в економіці до початку XX ст. діяли ринкові механізми, має для сьогодення практичне значення. До того ж рівень розвитку історичної науки вимагає уточнення і доповнення офіційної концепції висвітлення нашої історії, особливо в такому специфічному регіоні як Східна Галичина. Використання сучасних методів дослідження, введення до наукового обігу нових архівних матеріалів дозволяють через призму податкового навантаження значно ширше і об'єктивніше висвітлити економічне та соціальне становище селянства цього регіону кінця XVIII – середини XX ст.

Оскільки галицькі землі протягом багатьох століть, не по добрій волі українців, перебували у складі інших держав, з приходом кожної нової влади відбувалися певні зміни в оподаткуванні селян, запроваджувалися нові умови правової та управлінської системи, які були неминучі. Зміни податкової політики, як правило, відбувалися в

інтересах пануючих верств нової влади, на тлі необхідності вирішення загальнодержавних потреб, які проявлялися у політичній, економічній, соціальній чи військовій площині.

Зміни податкової системи в добу панування на галицьких землях Австро-Угорської імперії відбувалися під впливом економічного занепаду існуючої системи господарювання. Зміни в добу Української революції відкривали шлях до встановлення більш справедливої системи оподаткування галицьких селян. У міжвоєнну добу польська влада здійснювала відносно українських селян визискувальну податкову політику, що призвело до загострення міжнаціональних стосунків в Східній Галичині. В роки німецької окупації і повоєнний час в податковій політиці якихось змін в бік послаблення податкового тиску не відбувалося. Тогочасні політичні режими придушували будь-які спроби спротиву селян здійснюваній ними податковій політиці.

Об'єктом дослідження є податки та повинності в галицькому селі кінця XVIII – середини XX ст.

Предметом дослідження є процеси, тенденції і закономірності формування й функціонування системи оподаткування у галицькому селі.

Мета дослідження:

— вивчити, проаналізувати й систематизувати існуючу наукову літературу та матеріали, що зберігаються в Державних архівах України;

— висвітлити основні види податків кінц повинностей в галицькому селі з кінця XVIII до середині XX ст.;

— простежити вплив податкової політики австрійського, польського та радянського урядів на економічне становище галицьких селян;

— дослідити застосування диференційного підходу тогочасними органами влади до оподаткування окремих категорій селянства;

— з'ясувати функціонування податкових органів та їхніх структур в галицькому селі;

— простежити об'єктивні та суб'єктивні причини надмірного оподаткування селянства.

Хронологічні межі дослідження (кінець XVIII – середина XX ст.) охоплюють період з часу входження Східної Галичини до складу

Австрійської імперії, її перебування в складі Речі Посполитої, в роки Другої світової війни і повоєнний час. Нижня межа зумовлюється входженням Східної Галичини до складу Австрійської імперії, яка постійно удосконалювала систему оподаткування селян на підвладних їй територіях. Верхня межа дослідження – середина ХХ ст. обґрунтовується тим, що на початку 1950-х років в західних областях Української РСР було завершено колективізацію сільського господарства. Економічний та соціальний розвиток, зокрема і функціонування системи оподаткування селянства, на всій території УРСР набувало ознак однотипності.

Територіально охоплені головним чином Львівщина, Тернопільщина і Івано-Франківщина.

РОЗДІЛ I

МЕТОДОЛОГІЯ, ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛА ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Методологія дослідження

Методологічними засадами нашого дослідження є цивілізаційний підхід та соціально-економічна модель пояснення історичних подій та процесів. У центрі цього підходу стоїть розуміння суспільних процесів, як єдності економічних та суспільних процесів, утворюваних діяльністю людини.

Дослідження податкової політики потребує використання широкого спектру теоретико-методологічного інструментарію. Специфіка запропонованої проблематики ставить перед авторами завдання витворити таку методологічну систему, у межах якої вдасться оптимізувати сутнісні аспекти насамперед щодо еволюції у податкових відносинах.

До теоретико-методологічної палітри дискурсу залучені кілька продуктивних методів, передусім метод аналізу і синтезу, що дає змогу науково систематизувати історіографічне надбання з історії податкових відносин, з'ясувати еволюцію поглядів істориків, економістів, юристів, їх вклад у дослідження податків та повинностей в галицькому селі протягом XVIII – середини XX ст.

Такою ж мірою корисним є історико-порівняльний метод. Він застосовується в якості засобу співставлення податкової політики на території Східної Галичини різних держав, з метою виявлення її закономірних рис та особливостей і з'ясування реакції галицького селянства на їх податкову політику. Цей метод застосовується також в якості засобу співставлення заявлених цілей податкових реформ та досягнутими у ході їх проведення результатами.

Затребуваним у контексті вивчення поведінки селянства в умовах податкових реформ постає проблемно-хронологічний метод, що дає можливість виокремити у темі дослідження певні проблеми, визначити внутрішню періодизацію окремих етапів, простежити

зміни різних форм стягування податків з селянства у результаті запровадження податкових реформ.

Метод статистичного аналізу допомагає, з одного боку, показати кількісні зміни щодо видів оподаткування галицького села, а з іншого – дослідити динаміку чисельності сільського населення, яка на окремих етапах неодмінно впливала на зміни у податковій політиці в галицькому селі.

Застосування системного методу дозволяє проаналізувати оподаткування у сільському господарстві у взаємозв'язку всіх його елементів. Для розкриття етапів становлення системи оподаткування у галицькому селі застосовувались діалектичний, логічний та історичний методи.

Виходячи із зазначених методологічних засад у висвітленні обраної теми, ми керувалися передусім принципом історизму, який передбачає розгляд подій та явищ минулого у зв'язку з конкретно-історичними умовами їхнього існування. Ми його використовуємо для з'ясування діалектичної мінливості та постійності у податкових відносинах в галицькому селі. Кожна з історичних епох, в якій відбувалися трансформації податкової політики, не тільки зафіксувала сутнісні ознаки того часу, але й продовжувала себе, хоч і дещо у видозміненому вигляді, у наступні часи. Отже, історизм дає можливість більш ґрунтовно уявити еволюційні процеси в податковій політиці у плині часу.

Важливим для адекватного відтворення історичних процесів є принцип об'єктивності, що виявляється у потребі добирати джерела, які б дали змогу всебічно висвітлити та проаналізувати досліджувану тему у всій її складності, багатогранності й суперечливості, з урахуванням усієї сукупності позитивних і негативних сторін їх змісту, незалежно від того, чи подобаються вони дослідникам чи ні.

Із метою всебічного висвітлення теми автори використали методи групування й типологізації, що допомогло виділити типи податкових стягнень не лише за видами, але й за формою та методами їхнього застосування до різних категорій селянства.

Структурний метод дав змогу провести диференційований аналіз різних категорій селянства, що підлягали оподаткуванню,

охарактеризувати специфіку їхнього соціально-економічного становища.

Принцип системності спонукає враховувати багатofакторність історичного процесу та орієнтує на комплексне його осмислення, дозволяє розкрити мотивацію поведінки податкових структур, окремих посадових осіб на кожному історичному етапі.

Важливим для дослідження податкової політики щодо селянства Східної Галичини в кінці XVIII – середині ХХ ст. є його поняттєво-категоріальне забезпечення. Стосовно до нашого дослідження, передусім йдеться про такі поняття.

Акцизи – непрямі податки на товари повсякденного вжитку внутрішнього виробництва.

Гербовий збір – збір на користь держави, що отримувався за допомогою примусового використання гербового паперу для написання необхідних для селян документів (спадщина, дарування, купівля землі).

Державна монополія (пропінації на спиртові напої, на вирощування тютюну) – виняткове право Австро-Угорської влади на виробництво, продаж та використання певної групи товарів.

Кадастр земельний – детальний, геометрично обґрунтований опис земель із їхньою господарчою характеристикою (родючість земель, їх розташування щодо інших земельних угідь).

Податки – це примусові збори постійного характеру, які з'явилися ще з появою держави і стали однією із сутнісних її ознак. Вони використовуються органами влади на власні потреби, а також для вирішення соціально значимих для суспільства проблем. В сучасній економічній науці це поняття доповнене і звучить так: система обов'язкових платежів підприємців, організацій і фізичних осіб, які є одними із джерел формування доходів держави та місцевих бюджетів. Вони сплачуються у повному обсязі та у визначені чинним законодавством терміни [1, с. 443; 2, с. 1007].

Повинності – примусові обов'язки, які повинні були виконувати платники податків, передусім селяни, на користь держави (підводна, дорожня, лісозаготівельна, будівництво гатей на річках та ін.) [2, с. 995].

Мирські повинності – повинності, що відбувалися селянами для задоволення внутрішніх потреб громад (будівництво та ремонт доріг, мостів, гребель). Вони були обов'язковими та необов'язковими. Термін їхньої дії визначався реальними потребами господарської діяльності громади.

Підводна повинність полягала у наданні власниками коней та підвід представникам органів влади для виконання поліцейських, судово-слідчих поїздок, а під час воєн – для виконання військових завдань.

Натуральний податок – це стягування лише продуктами сільськогосподарського виробництва. Це особливий вид розрахунків з державою, що здійснюється платниками або стягується уповноваженими державними органами виконавчої влади в будь-якій формі (збіжжя, мед, коноплі та ін.), крім грошової [3].

Непрямі податки – податки на споживчі товари, які виробляються в країні (акцизи, відкупи, казенні монополії) та на товари, що завозяться та вивозяться за кордон.

Податковий борг – це податкове зобов'язання (з урахуванням штрафних санкцій за їх наявності), самостійно узгоджених платником податків або урядником в адміністративному чи судовому порядку, але не сплачений у встановлений строк, а також пеня, нарахована на суму такого податкового зобов'язання [1, с. 183].

Податкові відносини – є похідними від форми держави та її функцій. Форми оподаткування, кількість податків та їх розмір змінювався зі зростанням ролі держави в суспільному житті та економічних процесах. Сутність податкових відносин характеризується тим, що це відносини привласнення державою частини суспільного продукту, його відчуження від приватних осіб [4, с. 21].

Податкова система – сукупність податків, зборів і інших обов'язкових платежів, внесків до бюджету, які діють у встановленому законом порядку. Сутність, структура і роль системи оподаткування визначаються правлячими структурами на кожному конкретному історичному періоді.

Податкова політика – виключне право держави, яка проводить її в країні самостійно, виходячи із завдань соціально-економічного

розвитку. Податкова політика Австро-Угорської імперії в Східній Галичині виступала як складова загальної фінансової та фіскальної політики, спрямованої на забезпечення інтересів казни. Вона покликана виконувати конкретні завдання в усіх сферах людської діяльності [5].

Поземельний податок стягувався з усіх селян, які володіли землею. Його величина прямо пропорційно залежала від кількості і якості землі, якою володів селянський двір.

Прямі податки – податки на володіння та придбання селянами майна, землі, капіталів. Вони нараховувалися на прибутки, нерухомість, а також на прибутки, отримані у вигляді відсотків, зокрема податки на доходи від орендної плати на землю [1, с. 485].

Сільгосподатки – податки, що встановлюються на сільськогосподарську продукцію.) [2, с. 1323].

Секуляризація – перетворення церковної та монастирської земельної власності на світську, державну.) [2, с. 1303].

Сервітут – обмеження прав користування чужою власністю, головним чином землею.) [2, с. 1308].

Становлення податкової системи – це визначення оподаткування, запровадження основних видів податків і формування взаємозв'язків між ними [4, с. 36].

Самообкладання – аспект соціально-економічної політики на селі, складова сільськогосподарського податку, «добровільна» форма оподаткування. Це додатковий податок з ознаками надподатку, це функція сільських рад, яка реалізовувалась, як правило у репресивно-каральний спосіб.

1.2. Історіографія проблеми

Організаційні та функціональні оцінки сільського господарства в Україні були і є пріоритетними напрямками науково-історичних досліджень, а історіографія XIX – початку XXI ст. має десятки монографічних і дисертаційних праць, сотні статей. Більшість з них присвячена соціально-економічним відносинам в українському селі

від давніх часів і до сьогодення, аграрним перетворенням, соціальним рухам. Метою дослідників було показати надважкий економічний стан селянства у дореволюційні часи і поступові позитивні зрушення в їхньому житті в новітню добу. Щодо економічного становища селянства особливо в добу існування кріпосної системи вживались такі терміни як гноблення, закабалення українських селян поміщиками та органами влади. Науковці лише побіжно звертали увагу на засоби, які влада використовувала для здійснення гноблення, закабалення, експлуатації. Одним із таких засобів була податкова політика, згадка про яку в історіографії історії українського селянства була переважно констатуючого характеру.

В історіографії податків та повинностей спостерігається певна закономірність. Вона проявляється в тому, що інтерес до дослідження названої проблеми проявлявся в умовах аграрних реформ та протестних рухів з боку селянства, які відбувалися перш за все з огляду на непомірний податковий тягар: Фирсов П. Методы оценки земель, как предмета земского обложения. – М., 1896 [6]; Бржеский Н. Натуральные повинности крестьян и мирские сборы. Спб., 1897 [7]; Перепелица Д. Казенне пошлины: крепостные, наследственные, гербовые и судебные. – К.: 1898 [8]. Нерівномірність та несправедливість обкладання податками селян досліджено І. Дроздовим [9, 10]. Дореволюційна історіографія засвідчила, що авторами досліджень податкової системи у ХІХ на початку ХХ ст. були, як правило, економісти, податківці та чиновники. Дореволюційній історіографії властиві описовість, надмірна захопленість статистичними даними. Податкові платежі українського селянства як самостійний напрям наукових студій не були представлені.

Після революційних подій 1917 - 1920 рр. в Україні остаточно утвердилась радянська влада. В нових умовах економічних проблем у нової влади було більш ніж достатньо. Заміна продрозкладки продродатком не тільки була доказом цієї тези, але й зумовила пожвавлення інтересу дослідників до історії податкової справи [11, 12]. Цінність праці Гуревича М.Б. полягає в тому, що він зумів відтворити динаміку податкового тягаря селян упродовж трьох століть.

З середини 1920-х років відсутні праці, в яких би податкові платежі селянства були предметом самостійного наукового вивчення.

В кінці 1950-х років вийшла праця Теплицького В. «Реформа 1861 року і аграрні відносини на Україні (60 – 90-ті роки ХІХ ст.)». Автор проаналізував викупні платежі селян за землю в Україні, які, на його думку, були надто обтяжливими [13].

І.О.Гуржій, досліджуючи проблему розкладу феодално-кріпосницької системи й формування капіталістичних відносин у сільському господарстві українських губерній значну увагу приділив податковій політиці російського царату в українському селі, зокрема навів приклади проявів сваволі чиновників у визначенні величини і кількості податків [14].

В цілому радянська історична наука виокремлювала класово-формаційні характеристики укладу в українському селі, переймаючись теорією класової боротьби, історією аграрних реформ, колективізацією тощо. Практично поза увагою тогочасних дослідників залишалося питання функціонування податкової системи.

В сучасній історичній науці більше уваги зверталось на питання розробки нормативної бази та її дотримання в житті. Наукові розробки історії оподаткування галицьких селян, яка безумовно окрім спільних рис податкових системах має суттєві відмінності, по суті, знаходиться на початковому етапі. Дослідження податкової системи в українському селі в сучасній історичній науці фокусується довкола розробки нормативної бази та її запровадження в життя.

У 2004 р. вийшла монографія А.М.Соколовської «Податкова система держави: теорія і практика становлення» [4]. В ній авторка з'ясовує особливості становлення податкової системи, причини її низької ефективності. Окрім того в книзі розкривається внутрішня логіка становлення податкової системи в умовах Австрійської, Російської, Польської і радянської державності, у процесі їх тривалої еволюції, розкриваються основні закони і закономірності її функціонування та розвитку. Поставлена мета зумовила і структуру книги. Перший розділ присвячено дослідженню теоретичних аспектів становлення податкових систем, визначенню змісту категорій, визначенню етапів еволюції, чинників, під впливом яких відбувалося формування податкових систем.

На думку Соколовської А.М. в умовах абсолютистської монархії запровадження податків було виключним привілеєм правителя. Результат такого підходу залежав від освіченості правителя, його мудрості та поміркованості. Окрім того оподаткування зазнавало впливу і з боку платників, які, вдаючись до міграції чи протесту змушували правителів утримувати рівень податкового тягара в більш-менш прийнятних межах. З перетворенням податків на постійне джерело доходів держави ступінь результативності їх набуває першочергового значення, оскільки від цього залежав суспільний та економічний прогрес.

З розвитком демократичних форм правління, коли питання оподаткування вирішувались у процесі голосування, податкові системи набували ознак прогнозованості і стабільності. Як зазначає Соколовська А.М. «Шляхом поступового розвитку податки набували все більшого значення у фінансуванні господарств, і, нарешті за остання півтора століття створено цілісні податкові системи». У середні віки податки запроваджувалися відповідно до розподілу членів суспільства на платні та не платні класи. Селянство належало до платного класу [4, с. 15].

Вперше і досить ґрунтовно на основі широкого кола джерел цю проблему в сучасній українській історіографії дослідив відомий український вчений О.І. Гуржій [15]. У його монографії оповідається про структуру та еволюцію різних груп українського податного населення XVII – XVIII ст.; наведені статистичні дані щодо категорій селян, міщан і купців, а також «проміжних» верств тогочасного суспільства. О. І. Гуржій зробив висновок, що з розвитком товарно-грошових відносин натуральні податки замінюються сплатою певних грошових сум, які йшли на утримання армії, адміністративного апарату.

Окремі аспекти системи оподаткування у сільському господарстві України досліджуються у працях В.Андрущенка, О.Василенка, Т.Єфименко, Ю.Іванова, О.Кириленко, А.Крисоватого та ін.

Однак, незважаючи на значну кількість праць в яких досліджуваної нами проблематики, знайшли певне відображення більшість авторів зосереджують свою увагу на вивченні загальнодержавної системи оподаткування. За невеликим винятком,

майже не було історичних праць, присвячених системі оподаткування в сільському господарстві України. З огляду на це давно очікуваною стала монографія А.І.Берестового та С.В.Корновенка [16]. В ній досліджено податкові платежі, грошові, натуральні повинності та суспільно-правовий статус селянства Наддніпрянської України у другій половині XIX – на початку XX ст., визначено рівень податкового тягара, з'ясовано основні причини накопичення недосплат із селянських податкових платежів. Досліджено також основні напрями еволюції податкової системи, політико-правові аспекти її реформування. Проаналізовано еволюцію суспільно-економічної та суспільно-політичної думки стосовно оподаткування. Вивчено утворення, діяльність, повноваження податкових органів. Ця монографія виконана згідно з держбюджетною темою «Селянство України за умов суспільно-політичних потрясінь та соціально-економічних трансформацій першої третини XX ст.».

У сучасній історіографії значно ширше, ніж у попередні періоди представлена податкова політика доби Української революції. Побіжно або безпосередньо вона вивчається на сторінках монографій, дисертацій, узагальнювальних та енциклопедичних видань, навчально-методичної та довідкової літератури.

Податкова політика національних урядів в українському селі у 1917 – 1921 рр. зрідка розглядається у контексті загальної історії України, дослідженнях з внутрішньої та економічної політики державних утворень зазначеного періоду, аграрних відносин та продовольчої політики. Передусім це праці В.Семененка, В.Сергійчука [17, 18]. У своїх працях вони висвітлили загальні тенденції в історії України доби революції, зокрема і торкнулись окремих напрямів щодо запровадження податкової системи. О.Кудлай, І.Лебедева, Т.Харченко, В.Яблонський, С.М'якота розглядають податкову політику крізь призму аналізу революційних подій 1917 –1921 рр. [19, 20, 21, 22, 23]. Податкову політику національних урядів в українському селі відображено у монографіях та публікаціях В.Верстюка, С.Кульчицького, В.Солдатенка, Ф.Турченка [24, 25, 26, 27].

Наступну групу досліджень в історіографії податкової політики національних урядів в українському селі періоду революції 1917 –

1920 рр. становлять праці з аграрної історії, зокрема з аграрної політики українських урядів та з історії безпосередньо українського селянства, його економічного й соціального становища та збройної боротьби [28, 29, 30].

У 2000 –2009 рр. серед українських науковців спостерігається активізація щодо досліджень податкової політики в історії Української держави, вийшла колективна праця «Історія оподаткування», в якій розглянуто еволюцію податкової системи у різні періоди історії України [31].

Історіографічний аналіз історіографії податкової політики в українському селі (1917 – 1921 рр.) здійснив В.А.Іващенко [32].

Суттєвий внесок в наукову розробку теми, що нами досліджується, здійснили вчені-юристи – Ю.Тлуцак та В.Юрченко [33, 34]. Проблема податків та повинностей в галицькому селі знайшла опосередковане висвітлення в монографічних дослідженнях з історії України.

Монографія В.Осичинського [35] написана в дусі тогочасної історіографії. В ній автор зосередив свою увагу на з'ясуванні економічного становища населення Західної України. При цьому він звернув увагу на те, що соціальне становище українців в ту пору було більш складним, ніж інших етносів, що проживали на цій території. До конкретних прикладів щодо нашої проблеми можемо віднести його згадку про пропінації, як податок, що склався після 1848 р. (с.27) та про реквізиції майна та примус селян до праці на користь поміщиків. У 1956 році в збірнику наукових праць Львівського університету Осичинський В. опублікував статтю, в якій навів приклади податкового тиску на селян Галичини, яка перебувала на той час в складі Австро-Угорської імперії [36]. Тоді ж, В. Кук підготував брошуру «Колгоспне рабство», в якій послідовно розглянув передумови становлення колгоспної системи, розкрив засади роботи колгоспів, оподаткування одноосібників та колективних господарств державою, та інші форми економічної політики радянської держави стосовно селянства [37].

В монографії Бойко І.Д. «Селянство України у другій половині XVI – першій половині XVII століття» [38]. В четвертому розділі «Економіка західноукраїнських земель у період кризи фільварково-

поміщицької системи (друга половина XVII–XVIII ст.)» та в наступних розділах констатується про збільшення грошової і натуральної форми рент, зміни міграції – з Галичини на Поділля, що на його думку було опосередковим свідченням посилення економічного гноблення селян [38, с. 92].

Принагідно варто згадати і низку публікацій присвячених радянській соціально-економічній політиці у 1939-1941 роках, які побачили світ у 1941-1942 роках на сторінках україномовних часописів, котрі виходили на території Східної Галичини. Особливою змістовою наповненістю та глибиною аналізу виокремлюється серія статей Львівського часопису «Львівські вісті» під назвою «Економічна руїна Галичини під час большевицької окупації» підписана псевдонімом «П» [39].

В радянській історіографії особлива увага приділялась дослідженню соціально-економічних процесів XIX – XX століть в Галичині, зокрема, радянські автори часто звертали увагу на питання податкового навантаження та феодальних повинностей. Дослідження цієї теми відповідало ідеологічним запитам – велике податкове навантаження і значні феодальні повинності можна переконливо та аргументовано оцінювати як прояв економічного гніту галицького селянства, підтверджувати фактами ідеологічну концепцію про «експлуаторські» та «експлуатовані класи». Тому особливо активно досліджувався феодальний гніт та феодальна боротьба. Позитивом робіт цього періоду було залучення значного фактологічного матеріалу, зокрема слід відзначити праці М. Герасименка [40], Ф. Стебля [41]. Цінний фактичний матеріал щодо становища Галичини у роки Першої світової війни представлений в дослідженні Компанієця І. «Становище і боротьба трудящих мас Галичини, Буковини та Закарпаття на початку XX століття (1900—1919 роки)» та [42]. Загалом для радянської історіографії Першої світової війни характерне тенденційне висвітлення політики сторін конфлікту: постійно акцентується увага на утисках з боку австрійської влади, тим часом діяльність російської адміністрації в Галичині оцінюється переважно позитивно.

У вітчизняній історичній науці зберігається інтерес до соціально-економічних процесів в Галичині у XIX - XX столітті. Окремі аспекти

впливу австрійських податків та феодалських повинностей на галицьке селянство висвітлено у двотомній «Історії селянства» за редакцією В. Смоля [43, с. 415]

Позитивною рисою сучасної історіографії є відхід від ідеологічних, пропагандистських кліше попередньої епохи. Разом з тим слід відзначити недостатність предметних досліджень щодо селянських податків і повинностей в Галичині у ХІХ столітті.

Дещо більше уваги сучасні вчені приділили податковій політиці Польщі у міжвоєнний період та її впливу на галицьке селянство. В монографії І. Васюти окремий розділ присвячено впливу польських податків і повинностей на становище селянства у міжвоєнний період [44]. Зв'язок податкової політики та національного питання розкрито в публікації С. Бунечка [45]. В статті Панченка В. проаналізовано погляди та проекти діячів ОУН щодо організації податкової системи в інтересах українського суспільства [46].

Історики України активно включились в розробку аграрних відносин на регіональному рівні, зокрема західноукраїнських земель [47, 48]. Ковальчак Г.І. в ґрунтовному монографічному дослідженні розкрив економічний розвиток західноукраїнських земель від найдавніших часів – до 30-х років ХХ ст. У четвертому розділі є параграф, в якому описується становище сільського господарства у ХУІІІ ст. Автор зауважує, що в означений період грабунок селян феодалами зріс і відповідно збільшилась кількість селян-втікачів. З приєднанням Галичини до Австрії під гнітом опинилось 2 млн. чоловік. Скасування кріпосного права зробило селян вільними від феодалів, однак розвиток фільварків вимагав додаткових робочих рук і тому феодали застосовували примусовий і кабальний найом робочої сили [47, с. 99]. Він вважав, що в ХІХ ст. феодалські повинності селян зросли, хоча було регламентовано повинності тяглих й піших селян. Однак ця теза не підкріплена автором ні фактичними, ні статистичними матеріалами [47 с. 116]. Цікавими є зауваження автора про становлення системи оподаткування селян, якою передбачалося врахування кількості землі у володінні кожного селянського двору. Рустикальний податок також був обтяжливою формою визиску з селянських господарств. Рекрутська повинність селян для австрійської армії також була обтяжливою формою, оскільки сільська

молодь відривалась на 14 років від сільськогосподарських занять, селянські господарства на такий же період втрачали робочі руки.

Викуп землі селянами в результаті революції 1848 р. був таким, що передбачав 20-кратну вартість усіх феодалних повинностей. Г.І.Ковальчак стверджує, що це був додаток до прямих податків. Оренда землі, ножиці в цінах на промислові і сільськогосподарські товари також вели до визискування селянських господарств.

Львівські вчені Л.Зашкільняк та М.Крикун підготували фундаментальну працю з історії Польщі [49]. Ця праця цінна тим, що вона підготовлена на основі уважного опрацювання багатьох нових джерел. Стосовно нашої теми, то слід відзначити, що в Ч. II «Фільварково-панщина система» йдеться про втечі селян від феодалів, про грошовий чинш з кметного ланового господарства, який був визначений у 48 грошів, про ренту, про відпрацювання худобою на фільварковому полі, про зростання норм панщини, яка сягала 4–5 днів на тиждень тощо натурою [49, с.109]. Слід мати на увазі, що автори не ставили за мету виділення українських селян із польського загалу. В умовах Речі Посполитої панщина залишалася панівною формою феодалної ренти, норми виробітку і знаряддя праці, з якими селяни повинні були виходити на роботи, зокрема дорожні повинності, шарварки тощо [49, с. 227]. Названі автори, як і Ковальчак Г.І. звернули увагу на застосування примусового найму малоземельних і безземельних селян на сільськогосподарські роботи. Польське селянство в даній монографії виступає як представник Польської держави. Українські селяни, що проживали в межах Польської держави, не були предметом їхнього дослідження.

Нацистська економічна політика в дистрикті Галичина аналізується в працях А. Боляновського, [50, 51], К. Курилишина [52] та ін. Спеціального дослідження стосовно нацистської податкової політики на селі в радянській та українській діаспорній історіографії поки що немає. Хоча практично у всіх дослідженнях радянських вчених, присвяченій економічній політиці нацистських окупантів, зазначалось про економічний грабунок села.

Окремі питання економічної політики радянської влади у повоєнний час на території Східної Галичини висвітлено у дослідженнях К. Кондратюка [53], В. Барана та В. Токарського [54].

Відомий львівський вчений Васюта І.К. видав дві монографічні праці [55, 56]. В четвертому розділі монографії є окремий параграф «Посилення податкового тиску на селян». Власне, автор чи не вперше в українській історіографії західного регіону звернув увагу на дану проблему. Він ретельно здійснив підрахунки поборів з селян, яких було близько 100. На основі широкого кола джерел він довів, що податкові надходження до Польської держави мали постійну тенденцію до зростання і наводить конкретні статистичні дані про загальну величину податків [56, с. 330]. Не обійшов автор і проблему уніфікації податків, що мала місце у міжвоєнний період. При цьому усі нововведення в податковій системі носили чітко виражену колоніальну спрямованість, в результаті чого в Західній Україні вони були значно вищими, ніж на території Польщі. Цікавим є дослідження автором запровадження такого податку як асекурація (примусове страхування майна від вогню). Його висновок однозначний: на соціальне становище західноукраїнського селянства вкрай негативно впливали акцизні збори на товари масового вжитку (сіль, цукор, сірники).

Проблеми податкової системи міжвоєнної Польщі, викликала інтерес у тогочасному науковому середовищі, в тому числі у публіцистів, економістів, правників. Особливу цінність в цьому представляє праця польського юриста Вейнфельда І. «Польські фінанси: Данини, податки, мита та акцизи» видана у 1937 році в Варшаві [57]. В цій роботі міститься детальний аналіз польського податкового законодавства. Автор аналізує тенденції розвитку податкової політики польської влади у міжвоєнний період, висвітлює основні проблеми тогочасної податкової системи. Вплив податкової системи на соціальні проблеми села висвітлено в праці Михаловського [58].

У післявоєнній польській історіографії присутні цікаві дослідження, які торкаються феодальних повинностей галицького селянства. В роботі р. Роздольського [59] здійснено ґрунтовний аналіз земельної реформи Марії-Терезії та Йосипа II, досліджено також початок становлення австрійської податкової системи в Галичині. Селянські рухи в регіоні досліджував С. Кеневич [60]. При підготовці

нашої монографії використано також узагальнюючі праці сучасних польських вчених [61, 62].

Таким чином, упродовж XIX - початку XXI ст. тема податків та повинностей знайшла певне відображення в наукових працях істориків, економістів та юристів. Вони переважно на матеріалах Наддніпрянської України розглядали такі її аспекти як види оподаткування, їх розміри щодо селянських господарств, та особливо акцентували увагу на вкрай негативних соціальних наслідках для селян системи оподаткування. На нинішній час наукова розробка системи оподаткування галицьких селянз кінця XVIII і до середини XX ст. знаходиться, по суті, на початковому етапі.

1.3. Джерельна база дослідження

Джерела з нашої теми умовно можна розподілити на декілька груп: архівні матеріали, опубліковані документи, матеріали тогочасної преси та спогади сучасників.

Основу джерельної бази нашого дослідження становлять архівні документи, що зберігаються у фондах центральних та обласних архівосховищ.

Масив документів із історії податкових платежів галицького селянства у пореформений період, становлення податкової системи та її функціонування в галицькому селі містять фонди регіональних архівів. Так, у документах і матеріалах фондів Державного архіву Львівської області (ДАЛО) відображено характер податкової політики, розміри податкових платежів. В архівних фондах Державного архіву Тернопільської та Івано-Франківської області зберігаються матеріали, що дозволили нам розкрити специфіку здійснення та проведення податкових стягнень із галицьких селян у другій половині XIX – на початку XX ст., з'ясувати мотивацію застосування особливого підходу під час оподаткування різними видами податків, проілюструвати застосування силових методів та штрафних санкцій під час стягнення податків.

Крім того, залучено й опубліковані джерела, зокрема, тогочасна періодика, опубліковані збірники постанов та розпоряджень урядів, мемуарна література.

Слід відзначити, що в періодичних виданнях незначна увага приділялася проблемам оподаткування селян. В них більше уваги приділялося діяльності банків, змінам акцизних ставок, обсягам та структурі кредитів, наданих тими чи іншими банками тощо. Чи не винятком є газета «Діло». Реалізація податкових перетворень в галицькому селі в ній відображено на великому масиві районних газет Львівщини, Тернопільщина та Івано-Франківщини.

Польські статистичні видання міжвоєнного періоду містять цінні матеріали щодо сум податкових зборів, структури державного бюджету.

Серед першоджерел з вивчення даної проблеми періоду Другої світової війни потрібно назвати: «Вісник розпоряджень для Генеральної Губернії», який виходив протягом 1939-1945 років; та Денник розпоряджень для Генерального Губернаторства (1941-1944 рр.). Редакцією газети «Львівські вісті» у 1942 році підготовлено брошуру «Податки в Генеральній Губернії», у якій редактори зібрали всі закони і розпорядження стосовно німецької податкової політики. Власне з цього документу дізнаємося, що окупаційна влада залишила в силі частину польського податкового законодавства, з часу заснування Генеральної Губернії [63].

Грунтовніше збагнути податкові платежі селянства Галичини у другій половині XVIII – середині XX ст. допомагають опубліковані збірники документів урядів, що відображають сутність тогочасної нормативної бази, функціонування фінансових установ, діяльності податкових інспекторів та зміни, що відбулися в українському селі внаслідок проведених податкових перетворень.

У цьому зв'язку цінним джерелом інформації про еволюцію австрійського податкового законодавства є «Катехізм галицьких підданих (кріпаків) про їх права і повинності щодо уряду, двору, та самих себе» [64]. Він був виданий польською мовою у Кракові в 1832 році. Метою видання було ознайомлення галицьких селян з нормативною базою державних податків та феодальних повинностей. Це видання також цікаве з точки зору відображення поміщицької

ідеології (в перших розділах обґрунтовуються історичні передумови «підданства», стверджується про його загальносвітове поширення тощо).

Також цінними для дослідження є опубліковані статистичні матеріали, подані переважно у вигляді таблиць. За їхньою допомогою авторами здійснено порівняльний аналіз селянських платежів.

Дослідження податкової політики австрійської влади в Галичині ускладнюється в наслідок обмеженості джерельної бази. Документи австрійських фіскальних органів збереглися далеко не у всіх обласних архівах. Наприклад в Державному архіві Тернопільської області на фоні великого масиву фінансових документів міського магістрату, майже не представлена документація фіскальних органів, які діяли в сільській місцевості регіону.

Основними джерелами досліджуваної нами проблематики радянської доби виступають збірники радянського законодавства, в яких наведено тексти законів та постанов РНК СРСР та УРСР, що регламентували норми податкового законодавства. Зокрема це: «Збірник найважливіших законів, указів Президії Верховної Ради та Постанов і розпоряджень уряду Союзу Радянських Соціалістичних Республік – К. Українське видавництво політичної літератури, 1946 – 310 с., Збірник законів СРСР і указів Президій Верховної Ради СРСР 1938-червень 1944 р.» [65], Собрание постановлений и распоряжений правительства Союза Советских Социалистических Республик. - № 6. – 14 апреля 1940 г. [66].

Спогади селян про соціально-економічні перетворення та радянську податкову політику протягом 1939-1941 років наводить М. Рудницька у праці: «Західня Україна під большевиками, IX.1939-VI.1941» [67].

Отже, проаналізувавши залучені до монографії джерела, є підстави вважати джерельну базу достатньою для досягнення поставленої мети і вирішення дослідницьких завдань. Вона представлена переважно архівними документами, більшість з яких залучено до наукового обігу вперше, а також уже опублікованими раніше, періодичними виданнями, статистичними довідниками тощо.

РОЗДІЛ II

АГРАРНА ПОЛІТИКА АВСТРІЙСЬКОЇ (АВСТРО-УГОРСЬКОЇ) ІМПЕРІЇ ТА ЇЇ ВПЛИВ НА СТАНОВИЩЕ ГАЛИЦЬКОГО СЕЛЯНСТВА

2.1. Реформи Марії-Терезії та Йосипа II

В цьому розділі ми будемо розглядати державні податки і повинності у тісному взаємозв'язку з феодалськими. На це є декілька підстав. Державні і феодалські податки були важливими чинниками економічної ефективності і рівня життя селянства, при чому для дослідження рівня життя селян важливо дослідити сумарний вплив як державних так і феодалських повинностей.

Сума державних і феодалських повинностей була по суті єдиним чинником фіскального навантаження, який мав величезний вплив на економічне становище селянських господарств, а відповідно на рівень і спосіб життя галицьких селян у дореформенний період. Зміни і ліквідація феодалських повинностей вела до відповідних змін в державних податках (наприклад викупні платежі). Окрім того, сама природа феодалського землеволодіння містить в собі елемент державної фіскальної політики – держава перекладає на плечі селян утримання соціального про шарку земельної знаті. На відміну від класичної фіскальної політики таке утримання здійснюється без посередництва державної казни (бюджету), але виконує ту ж функцію.

Перед тим, як перейти безпосередньо до аналізу політики австрійської влади в сфері державних податків і феодалських відносин, потрібно хоча б коротко охарактеризувати аграрні відносини, які існували в другій половині XVIII ст. в Речі Посполитій, і зокрема в Галичині, напередодні приєднання до австрійських володінь. Характерною особливістю регіону в цей час було утвердження феодалсько-кріпосницьких відносин на селі. Панщина, котра загалом залишалася панівною формою феодалської ренти, й далі ретельно регламентувалася феодалом та його адміністрацією. Точно вказувалися норма виробітку і знаряддя праці, з якими повинен був

виходити на роботу селянин. Окрім нормативної панщини, феодали зобов'язували селян, як і раніше, виконувати дорожні роботи, виходити на гвалти, шарварки тощо.

Одним з видів прихованої панщини був примусовий найм. До найманої праці переважно притягувалися мало- і безземельні селяни, котрі не могли існувати на доходи від свого господарства. Платню за цю працю зазвичай призначав пан, вона була порівняно невелика, причому значну частину заробітку селяни отримували продуктами. Понад панщину та інші відробітки піддані традиційно давали панові натуральні данини: зерно, полотно, кури, яйця, хміль, гриби, ягоди тощо, а також грошовий оброк. Діяли надалі й непрямі форми феодального визиску. Так, користуючися правом пропінації (монополією на виготовлення спиртних напоїв), пани примушували селян купувати їх у себе. Примусове споювання селян набрало величезного розмаху.

У деяких землеволодіннях підданам дозволявся вільний вихід, але він обставлявся такими умовами, які мало кому давали можливість стати особисто вільним. Зростало, хоч і повільно, число селянських господарств, що мали "ліпше право" на землю, тобто право дідичного користування нею. Воно засновувалось на умовах, укладених між паном і селянином, наданих селянам панами привілеях. Отже, назагал соціально-економічне становище селянства залишалось тяжким. Поземельна (економічна) й особиста (позаекономічна) його залежність від феодалів фактично була непорушною [1, с. 227].

Оволодіння Габсбургами західноукраїнськими землями спричинило нову ситуацію в їх політичному, економічному, соціальному й культурному розвитку. Інкorporація українських земель до Австрійської імперії збіглась у часі з першою хвилею модернізаційних реформ у цій державі, які запроваджували в 1770–80-х роках Марія-Тереза та Йосиф II. Вони базувалися на ідеях «освіченого абсолютизму» і мали за мету шляхом посилення державної централізації та встановлення контролю правлячої династії за всіма сферами суспільного життя залучити імперію до нових історичних процесів.

Хоч реформи Габсбургів в останній чверті XVIII ст. проводились в усій імперії, проте особливо значний вплив вони справили у

Галичині – одному з найпотужніших культурно-територіальних регіонів західноукраїнських земель, котрий найгостріше потребував змін. Насамперед вимагали впорядкування земельні відносини.

Головним завданням реформ було пристосування абсолютної монархії до дедалі зростаючих ринкових відносин та нових тенденцій суспільного життя. Досягти цього передбачалося посиленням державної централізації та підпорядкуванням правлячій династії усіх ділянок життя держави і суспільства. З метою підвищення продуктивності землеробства та зростання чисельності населення, імператриця Марія Тереза видала низку законів (патентів). Вони обмежили й унормували селянські повинності на користь дідичів, обмежили право останніх чинити суд над кріпаками [2, с. 415]. У грудні 1772 р. року губернатор Перген зобов'язав усіх землевласників подати точні дані про землю, панщину і чинш. Це потрібно було для правильного оподаткування їх доходів [3, с. 75].

Більш радикальні зміни передбачили реформи наступника — Йосифа II. Патентом від 5 квітня 1782 р. він скасував особисту залежність селян від дідичів. Селяни одержали елементарні громадянські права: одружуватися без згоди пана, переселятися, обирати професію, передавати своє майно у спадщину, навчати дітей грамоти у школі або ремесла у місті.

Патент від 16 червня 1786 р. обмежив панщину до трьох днів на тиждень. Інший патент (9 серпня 1786 р.) зобов'язав селян, які відробляли менш як три дні панщини на тиждень, виконувати на панському полі додаткові роботи під час жнив та сінокосу (літні помічні дні) за невелику плату, але в межах узаконеної тижневої норми — не більше трьох днів [2, с. 415]. У 1786 р. на території Галичини був проведений перший кадастр земель. Одна з цілей — правильне оподаткування [3, с. 75].

Тоді ж землі селянського користування (рустикальні) були відокремлені від панських (домінікальних) і дідичам заборонили самовільно розпоряджатися ними. Селяни одержали право спадкового користування своїми наділами. Владу дідичів над підданими обмежили урядова заборона бити селян від 1788 р.

Вершиною реформаторської діяльності Йосифа II став «урбаріальний» патент від 10 лютого 1789 р. Він проголошував

скасування панщини та заміни її чиншем, розмір якого залежав від прибутків селянського господарства. Селянинові мало залишатись 70 % його прибутку, 12,2 % — йти на державні податки, а 17,8 % — на чинш дідичеві. Для Галичини встановлювалася зменшена норма державного податку: 8,3 % селянського прибутку від землі [4, с.134 – 147]. Водночас для Галичини встановлювався ще менший розмір державного податку – 8,3 %, і це при тому, що право його стягнення надавалося не поміщику, а війту, який керував сільською громадою. Зрозуміло, що цей закон спричинив шалений спротив польської шляхти, яка була основним землевласником у Галичині. Тому після смерті Йосифа II він був фактично скасований.

Отже, після реформ Марії-Терези та Йосифа II залишалися традиційні податки на користь феодала: чопове (плата за кожну куплену бочку пива або горілки), міркове (плата гайдукові за перемірювання збіжжя, привезеного панові як чинш), комірне (податок на комірника), сольова повинність (плата від кожної топки купленою солі) [3, с. 79]. Австрійська влада зберегла недоторканими повинності селян на користь церкви, наклала на селян загальнодержавний (рустикальний податок) у розмірі 16,6 % від прибутку з господарств. Також постачання підвод для військових потреб (особливо під час воєн), виконання різних робіт по ремонту доріг, запровадження державної монополії на виробництво і продаж солі [5, с. 117].

Усі ці реформаторські заходи були радикальними для свого часу і відповідали суспільному прогресу. Але централізаторсько-абсолютистські тенденції та бюрократичний спосіб їх проведення спричинили загострення суспільно-політичних суперечностей у країні. Реформи наštовхнулися на опір різних сил. Врешті-решт, частина з них (насамперед у сфері аграрних відносин, як, наприклад, урбаріальний патент 1789 р.) була скасована самим Йосифом II та його наступниками. Відхід від реформаторського курсу, який почався в країні після смерті Йосифа II, тривав майже до середини XIX століття [2, с. 416].

2.2. Аграрні відносини кінця XVIII – першої половини XIX ст. та їх вплив на податкову платоспроможність селянських господарств

Повний аналіз податкового навантаження неможливий без вивчення системи землеволодіння і товарності, прибутковості селянських господарств. В цьому розділі ми з'ясуємо як формувався бюджет селянських господарств, які фактори впливали на податкову платоспроможність галицького селянства.

Майже половина панщинних селян належала кільком десяткам магнатських родів. Друга половина маєтків знаходилася у володінні середньої та дрібної шляхти.

Державні (камеральні) маєтки здебільшого становили колишні королівщини або придбані казною в кінці XVIII ст. Протягом першої половини XIX ст. уряд частину цих маєтків розпродав дідичам.

До церковних належали маєтки католицького архієпископа і капітули (до 60 сіл), греко-католицького митрополита і капітули (до 10 сіл), вірменського єпископа (5 сіл), кількох монастирів і католицьких парафій [2, с. 416].

Селянство все більше відчувало нестачу землі. Зменшення селянського землекористування пов'язане з дробленням селянських господарств, що було результатом природного приросту населення та захопленням селянських земель дідичами. Останнє відбувалось різними шляхами: відбиранням землі у сімей солдатів або померлих господарів, урізуванням селянських наділів, захопленням пустощів (наділів селян-втікачів), а найбільше — захопленням земель громадського користування (луків, пасовищ, лісів). З 1787 по 1847 р. площа селянських земель в Галичині зменшилась на 343 тис. моргів, або на 5,6 % [4, с. 212].

Основною галуззю селянського господарства, за винятком гірських районів, було землеробство, яке мало екстенсивний характер. Майже на всій території краю залишилась панівною трипільна система. Протягом першої половини XIX ст. вона зазнала деякого поліпшення за рахунок використання частини перелогу під посіви кормових культур. У лісних районах селяни нерідко вдавались до давньої вирубно-вогневої системи. В підгірських районах, зокрема

на території Коломийської, Станіславської і Чортківської округ, збереглася примітивна перелогова система. Селянське господарство майже не знало агротехнічних удосконалень, залишалася стара, рутинна техніка.

При пануванні відсталих систем землеробства, примітивних знарядь праці та низького рівня агротехніки селянська земля оброблялась погано, заростала бур'янами, швидко виснажувалась. До того ж зайнятим на панщині селянам часто не вистачало часу для належного обробітку полів. Середня урожайність зернових рідко перевищувала 5—7 центнерів з 1 га, а часто була ще нижчою. Звідси — постійна нестача хліба в селянських родинах. За таких умов часті стихійні лиха або неврожаї викликали масовий голод (зокрема в 1786—1787, 1805, 1817, 1829 рр.). Найстрашнішим був голод 1844—1847 рр., викликаний трирічним неврожаєм, поводями і пам'ятним в історії всієї Європи «картопляним помором». Тоді голодною смертю вмерли десятки тисяч селян. Особливо голодувало гірське населення Галичини, для якого картопля була основною продовольчою культурою [2, с. 417].

В умовах постійної нестачі зерна на ринок поступало дуже мало селянського хліба. Лише незначна, найзаможніша верства селянства вивозила хліб на ринок.

В гірських районах Коломийської, Станіславської, Стрийської і Самбірської округ основним заняттям було тваринництво. Молочні продукти (сир, масло, бринзу), шкіру, вовну, сукно селяни цих районів продавали на ярмарках в низинних містечках і купували собі хліб, кукурудзу та інші продукти землеробства. Через нестачу пасовиськ та кормів, часті епізоотії, поганий догляд селянська худоба була мало продуктивною.

Із землеробством і тваринництвом в селянських господарствах тісно поєднувались різні види дрібної домашньої промисловості, ремесла та промислів. Найбільш поширеним було ткацтво. Галицьке полотно закупували купці з Франції, Німеччини, Угорщини, Моравії. В середньому щороку з Галичини експортувалося полотно на 3 млн золотих римських. В 40-х рр. XIX ст. під впливом конкуренції з боку західноєвропейських текстильних фабрик ткацтво занепало.

Важливе місце в господарстві галицьких селян займав лісовий промисел. Окремі селянські господарства випалювали вугілля, виробляли поташ, дьоготь та інші продукти. По гірських ріках ліс сплався у Дністер, а далі — до Одеси. В багатьох селах було поширене гончарство. В околицях Борислава селяни добували на продаж нафту, озокерит. Поширеним було візникування.

Проникнення в селянське господарство товарно-грошових відносин посилювало майнову нерівність серед селян. З селянської маси почала виділятися заможна верхівка. Найбагатшу, хоч і нечисельну, частину становили повно-надільні і багатонадільні селяни, добре забезпечені робочою худобою. Вони все частіше користувалися працею наймитів з числа сільської бідноти (загородників, городників, халупників, комірників) [2, с. 418].

Таким чином, повільний розвиток агрокультури, феодалні повинності різко обмежували прибутковість селянських господарств і ускладнювали сплату державних податків. В окремих місцевостях різноманітні промисли давали селянам додатковий дохід, що дозволяло уникати податкової заборгованості.

2.3. Державні податки

В першу чергу проаналізуємо державні податки і повинності. До останніх належали прямі і непрямі податки, державні шарварки, постачання підвід для війська (особливо під час війн) та багаторічна військова служба (в австрійській армії постійно перебувало близько 80 тис. галичан, переважно селян) [2, с. 419].

Податкова політика протягом дореформеного періоду змінювалась. Радикальні зміни в оподаткуванні були проведені ще Йосипом II. Як вже відзначалось, одночасно з реформуванням феодалних відносин була проведена реформа державних податків. Опиралася вона на доволі ґрунтовних, як для того часу обмірах землі, при яких завжди не враховувалась різниця між домінікальними і рустикальними власниками. Встановлений податковою реформою земельний податок становив приблизно 12,2 % (для Галичини, з огляду на її слабкий економічний розвиток – 8,3%) загального

доходу, отриманого з сільськогосподарських ґрунтів (тобто з пашні, лук та пасовищ, лісів). Реформа позбавила поміщиків права збирати рустикальний податок (яким поміщики зловживали) останній захід помітно послаблював соціальні позиції поміщиків [6, s. 227].

У 1809 – 1815 р. частина Східної Галичини тимчасово відійшла до Російської імперії. З метою залучитися підтримкою селянства російська адміністрація дещо послабила податковий тиск. Робота розпочалась з пошуку даних про розміри податків, що збиралися австрійською владою. Мешканців сіл розпитували, хто скільки платив податків, а якщо не платив, з якої причини. Російська адміністрація не наважилась утримувати війська на території Галичини за рахунок місцевого населення. Загалом в цей період, залишалися старі, австрійські податки: домінікальний, рустикальний, чоповий, кватерунковий, особистий. При цьому змінилася процедура збору податків. Сума податків встановлювалась не урядом, як це було при Австрії, а спеціальними оціночними комісіями у книгу переписів вносилися податки у присутності всіх жителів села [5, с. 101].

В 1815 р. Галичина повертається до складу Австрійської імперії. В 20-30-х роках ХІХ галицькі кріпаки сплачували австрійській державі тільки земельний податок і податок з нерухомості.

Земельний податок становив плату земельних доходів з пашні, садів, лук та пасовищ, лісів таким чином, що від чотирьох польських злотих доходу сплачувалось з пашні 12,5 грошів, з садів і лук 21,75 грошів, з пасовищ і лісів – 25 грошів [6, s. 6]. Податок збирався щорічно.

Як бачимо, з пашні податок був найменшим. Такий підхід обґрунтовувався тим, що пашня, на відміну від пасовищ і лісів, потребує найменше праці, відповідно діяв принцип, що «легші доходи мають бути більше оподатковані».

Податок з нерухомості стягувався з кожного господарства (з кожного жилого помешкання). Розмір податку залежав від кількості приміщень в помешканні. З сільських однокімнатних хат стягувалось 40 польських грошів. Сільські помешкання з більше ніж трьома житловими приміщеннями, сплачували вдвічі більший. Податки щоквартально сплачувались протягом останніх трьох днів

податковому уряднику, можна було одночасно сплачувати суму за півроку, або за рік. [7, s. 6-15]

У випадку несплати податків протягом восьми днів після завершення кварталу, податковий урядник формував список боржників до яких висилалась так звана «військова екзекуція» «Військова екзекуція» тривала 14 днів. Цей час в оселі боржника селились солдати, яких боржник зобов'язаний був утримувати – «дати дерева, світла, солі для приготування їжі, а також щоденно 12 польських грошів, поки заборгований податок не буде сплачений. Якщо протягом двох тижнів заборгованість не була сплачена, застосовувались конфіскації [8, с. 344].

Конфіскації не повинно було підлягати: худоба і коні, вживаний одяг і господарський інвентар. При цьому конфіскувати могли коноплі, полотно, буси, хутра, телята, свині, вівці, кози тощо. Як вважалось без цього майна «пашня і господар тимчасово може обійтись»

Конфісковані речі продавались по спеціальній процедурі – ліцитації, «навіть нижче ціни», забрані гроші вносились в рахунок податкового боргу.

В випадку неспроможності сплачувати податки у селянина конфісковувалось майно з хатою і землею. Якщо неплатоспроможність настала з поважної причини (наприклад стихійне лихо), боржнику потрібно було звертатись з проханням про списання боргу.

В зв'язку з цим, про будь-яке стихійне лихо (повінь, град, пожежа) треба було відразу повідомити місцевій владі, яка повинна була терміново ініціювати створення спеціальної комісії по перевірці наслідків стихії. Комісія вираховувала, який відсоток доходу втратив селянин в наслідок стихійного лиха, відповідно до цього повинні були нараховуватись і пільги в оподаткуванні. Загалом ця процедура була складною, дуже багато залежало від оперативних дій місцевих чиновників, що робило становище селянина в цій ситуації дуже ненадійним.

Якщо пожежа знищувала будинок, будинковий податок скасовувався, на час поки не побудовано новий. Якщо вода або вогонь знищувала всі господарські будівлі, для господарства

скасовувалась сплати піврічного земельного податку. У випадку максимальних втрат від стихійного лиха (знищення будинку, господарських споруд і посівів) постраждалий звільнявся від сплати земельного податку на рік, і сплати будинкового податку на час відсутності будівель [7, s. 6-15].

Крім податків селяни зобов'язані були виконувати на користь держави примусові роботи – шарварки. В першу чергу шарварки стосувались будівництва та ремонт доріг і мостів. Селяни були зобов'язані прокладати дороги між селами, будувати мости і греблі. У 1824 році був скасований шарварок на будівництва так званих «царських доріг». Малися на увазі центральні дороги між великими населеними пунктами, на яких діяли рогатки для збору мит. Ці дороги будувались за конти державного бюджету. Шарварками селяни продовжували обслуговувати місцеві дороги, переважно між селами Точної кількості днів на рік для відпрацювання дорожнього шарварку в законодавстві не було визначено. Закон тільки вимагав від селян утримувати сільські дороги в доброму стані. Іншими словами, обов'язок безоплатного ремонту доріг мостів і греблі у селян виникав ситуативно, в залежності від їх стану. Найбільшим покаранням за невиконання дорожніх шарварків могла бути «військова езекуція» (переважно постій солдат) [7, s. 34-35].

Слід відзначити що дорожня повинність хоча і забирала час, але результати цих робіт в кінцевому рахунку могли приносити користь самим селянам. Тобто дорожні шарварки після 1824 р. були не стільки повинністю на користь держави, скільки нам користь власного села.

Окремо слід виділити шарварки на будівництві. В обов'язок селян входило безкоштовне будівництво і ремонт парафіяльних церков та костелів, будинку священника, сільської школи [8, с. 192].

Існував також обов'язок надання підвод. Надання підвод могло бути оплачуваним і безкоштовним. Оплачуваним було надання підвод для війська та для чиновників. Якщо потрібно було перевозити людей, селяни зобов'язані були запрягати в вози коней. Воли запрягалися тільки коли у селянина не було коней, або для перевезення багажу. В рамках цієї повинності на селянських возах дозволялося перевозити виключно військові грузи. Використання

підвод чиновниками і військовими для транспортування невійськових товарів заборонялося. Регулювалась навіть швидкість руху підводи – звичайним кроком, не швидше [6, s. 248].

Обов'язок по розквартируванню військ накладався на всі селянські двори. Тим часом поміщицькі маєтки, будинки священників поштові станції і школи від цього обов'язку були звільнені. Інколи селяни звільнялися від квартирування тимчасово, на п'ять або десять років. На п'ять років звільнялись селяни від квартирування, якщо побудують будинок з двома великими кімнатами з піччю і коминами, які виходять на дах. При тому будинку повинна бути стайня, яка б умістила військового коня. Якщо такий будинок і стайня побудовані з цегли-сирцю – звільнення наступало на 10 років.

Розквартируванням в селянських хатах військовим заборонялось займатись господарськими справами. Селяни надавали військовим всі послуги тільки на платній основі. Якщо з селянської стайні вкрадено військового коня, селянин не ніс відповідальності [7, s. 43-46].

Ще один обов'язок селян - вартівні повинності. Селяни зобов'язані були охороняти церкви, костели і їх майно, панські маєтки, а також нести загальну варту по селу для захисту від пожеж і крадіжок. Кількість сторожів залежала від величини села, не могла бути меншою двох чоловік. Сторожі зобов'язані були вести службу цілу ніч (з 9 вечора по 4 ранку годину в зимовий час, з 10 по 3 годину в літній), постійно патрулюючи вулиці [7, s. 47].

Військова служба була ще однією обтяжливою повинністю для галицького селянства. Що собою являла для селян військова повинність у 1820-30-х роках? Військовій службі підлягав кожен чоловік віком від 19 до 29 років. Чоловіки від 30 до 45 років служили в місцевому ополченні (ландвері).

Від військової служби були звільнені назавжди так звані кметі. Також звільнявся від служби єдиний син батька або матері, яким виповнилось 70 років, і які не мали засобів до існування. Це стосувалося онуків, які не мали батьків, але утримували діда, бабу (яким виповнилось 70 років). Звільнення від служби отримували семінаристи і священники і всі особи, які досягли 45 років. Відстрочку від служби (до крайньої державної необхідності) отримували:

студенти, шкільні помічники;
круглі сироти, які не мала брата або дядька по батькові;
той з декількох синів, хто утримував батьків віком понад 70 років;
круглі сироти, які утримують братів і сестер

Також було можливим звільнення від служби по стану здоров'я. Процедура звільнення від війська не була простою. Селянину потрібно було звертатись до місцевої австрійської адміністрації, надати документи про навчання, сімейний стан. Потрібно було доводити чиновникам, що селянин, потребує звільнення, мав на утриманні родичів, що вони потребують утримання, а він може надати. Сам механізм такого доведення не був прописаний, що відкривало можливість для зловживань з боку адміністрації. Причому про звільнення або відстрочку від служби потрібно було звертатись перед кожним рекрутуванням. Село повинно було безкоштовно надати підводи для перевозки рекрутів. Ці підводи не слачували мита на рогатках при вїзді в міста. Комісію рекрутування спочатку проходили 19 літні хлопці, потім 20-літні і так далі. Комісія відбирала для служби відповідний відсоток рекрутів, який міг змінюватись залежно від державних потреб.

Існував механізм, згідно якого вже відслуживший солдат, міг продовжити свою службу замість молодого рекрута. Звичайно, ця послуга була платною (офіційна такса складала 420 польських злотих, але давала можливість рекрутам з заможних селянських сімей уникнути військової служби. Навпаки, для вихідців з сільських низів така повторна оплачувана служба могла бути більш вигідною, і менш обтяжливою, ніж ведення сільського господарства.

Строк служби становив 14 років. «Самокаліки» (ті, хто завдавав собі каліцтво, щоб уникнути військової служби) залишалися в війську пожиттєво. За втечі від рекрутування і дезиртирство з війська строк служби суттєво збільшувався. Якщо солдат успадкував селянське господарство, його достроково звільняли від військової служби.

В мирний час звільнення від військової служби могло надаватись, якщо солдат купував земельну ділянку з наміром ведення селянського господарства. Проте для реалізації цього механізму потрібна була велика кількість додаткових умов [7, s. 15-28].

Таким чином, кількість державних податків для селян сама по собі була невеликою, проте не слід забувати, що ці податки існували паралельно з обтяжливими феодалними повинностями. Шарварки відігравали неоднозначну роль в житті галицького селянина. З одного боку – це все таки форма повинності, яка відволікала від ведення селянського господарства, з іншого боку частина робіт по шарваркам в кінцевому рахунку відповідали інтересам самих селянн (будівництво сільських доріг, мостів, шкіл, протипожежна охорона тощо). Ватові повинності були диференційовані за віком, соціальним становищем селянина. Так само покарання за неналежне виконання повинностей регулювалось відповідними нормативними актами.

2.4. Феодалні повинності

Розвиток селянського господарства в значній мірі залежав від ступеня обтяження його різними повинностями. Основними видами селянських повинностей були панщина, данини натурою («осип» пшениці, жита або вівса, десятина від бджіл — десятий вулик, птиця, яйця, прядиво, гриби, ягоди, хміль та ін.) і чинш (з землі, луків, домів, худоби, бджіл — очкове) [2, с. 418].

Система повинностей, які поміщики накладали на галицьких селян у кожному маєтку була різною, тому дуже важко систематизувати, о огляду на різні розміри і на різну структуру. В радянській історіографії акцентувалась увага на випадках максимального фіскального обтяження селян. Систематизація і визначення середньостатистичних показників— справа майбутніх досліджень.

Як видно з підсумків проведених австрійськими властями переписів, феодалові та державі селяни віддавали продуктами, грошима і працею стільки, скільки становив увесь чистий дохід зі своїх господарств (тобто валова продукція за відрахуванням матеріальних затрат виробництва). Не зазнало змін співвідношення різних форм феодалної ренти. За офіційними даними, понад 4/5 феодалних повинностей селян Галичини становила панщина,

близько 1/10 – натуральна данина і близько 6 % - грошовий чинш [5, с. 118].

Протягом першої половини ХІХ ст. суттєво зросла питома вага панщини. В 1845 р., за офіційними даними, панщина становила 83,2 %, данини — 10,8 %, чинші — 6 % вартості усіх повинностей. У більшості східногалицьких округ з розвинутим землеробством питома вага панщини була ще вищою, а в Жовківській окрузі вона досягала 91,2 % [9].

В гірських районах з розвинутим тваринництвом, великою кількістю мануфактурних підприємств для видобутку солі, залізної руди, виплавлення заліза, обробки деревини тощо, помітне місце займали чинші.

Розміри панщини визначались потребами панщинного господарства і в різних районах Галичини були неоднаковими. В районах з розвиненим зерновим господарством, особливо в приватних маєтках, панщина, за даними інвентарів, досягла 156 днів на рік з повного наділу. В районах з розвиненим тваринництвом, лісовим господарством вона офіційно становила близько 12 днів. Ріст панщини відбувався за рахунок поділу селянських наділів, переводу на панщину селян-чиншовиків, а нерідко навіть цілих чиншових громад. Гонитва дідичів за збільшенням розмірів панщини привела до того, що в багатьох маєтках селяни замість зафіксованих у інвентарях і дозволених законом 2—3 днів панщини на тиждень були змушені відробляти по 6 і більше днів.

Щоденна праця на панщині заважала селянам займатись своїм господарством. Враховуючи це, деякі дідичі в околицях Львова і Галича уклали з селянами підступні угоди, за якими їхні наділи оброблялися панщиною, але самі вони мушили працювати на пана цілий рік. Панщина, данини, чинші селян Галичини у 1820 р. оцінювались на 1800 тис. золотих римських. Проте ця цифра не вичерпувала усіх тягарів, які лягали на плечі селян. Сюди не увійшли такі повинності, як прядіння панського прядива, помічні дні, шарварки, нічна сторожа, гужова повинність, толоки, які не піддавались обліку. Великим тягарем для селян було монопольне право дідичів на млини та право пропінатії (продажу горілки) [2, с. 419].

Приблизну уяву про рівень визиску селян в Галичині дають зведені дані земельного кадастру і опису селянських повинностей 1819—1820 рр. За цими даними, річний чистий прибуток з селянських земель Галичини складав 8 452 151 золотий ринський. З цієї суми 68,6 % йшло на панщину, данини і чинші, 13,6 % — на державний земельний податок і 2,4 % — на церковні треби та інші повинності на користь духівництва. Таким чином, вартість усіх селянських повинностей в Галичині становила 84,7 % чистого доходу селянських господарств [6, s. 305—307.]. В окремих же округах вона була ще вищою. До того ж сюди не ввійшли повинності, не зафіксовані в інвентарях, державні податки (домовий, особовий та ін.), шарварки.

Такий високий рівень експлуатації виключав можливість нормального відтворення, вів селянське господарство до деградації, що, в свою чергу, підтинало господарство самих дідичів. Дальший розвиток фільварково-панщинного господарства був загальмований і воно виявилось неспроможним конкурувати на міжнародному ринку з товарним сільським господарством Заходу.

Панщинна експлуатація трималась на нечуваних насильствах над селянами. Панський двір являв собою і судово-адміністративно-поліцейську владу першої інстанції (її здійснювали утримувані домінією і призначувані окружними старостами чиновники: юстиціарій і мандатор). Наслідком цього була необмежена сваволя дідичів і адміністрації маєтків. Найменша спроба непокори або спротиву з боку селянства придушувалась з неймовірною жорстокістю. Власник маєтку мав право позбавляти селян землі, житла, ув'язнювати, заковувати в кайданки. Декретом надвірної канцелярії від 16 лютого 1793 р. було відновлене право дідичів бити селян [2, с. 419].

Як обґрунтовувалось існування повинностей поміщиками і урядовими колами? Відповідь на це питання отримаємо наприклад у «Катехізисі галицьких підданих» 1832 року видання, в якому у питаннях і відповідях для селян роз'яснювався і обґрунтовувався їх юридичний статус. Ось декілька уривків присвячених обґрунтуванню природи кріпацтва:

«...Підданим є кожен користувач землі, на якій відбуває панщину, чинші, данини абго інші повинності для власника маєтку.

...Ті повинності виникли на підставі добровільної угоди між власником землі і переселенцем, який бажав осісти на шматку землі, просив про нього власника, і приймав на себе і на своїх нащадків певні обов'язки.

...Повинності тривають вже більше тисячі років...Підданство є в цілому світі...

...Кріпацтво і неволя не одне і теж. Кріпацтво прив'язане тільки до двору, неволя – до особи і майна; кріпаком опікується уряд, неволі польське право не знає і австрійське теж знати не бажає» [7, с. 3].

На практиці феодальні повинності неминуче призводили до неволі, різкого падіння рівня життя селянства. Анонімний автор виданої в 1851 р. брошури «З Галичини» писав, що ніде в Австрії селяни так не бідували, як в Галичині.

Часом в таких курних хатах сім'ї тісняться разом з худобою і птицею. Це житло освітлюється через маленький отвір з наглухо замазаним склом. Хати стоять без саду, без деревця, без огорожі. Самотні, наче в полі, вони викликають у приїжджих сумні думки про злидні їх мешканців. Споживання м'яса належить тут до подій надзвичайних, які трапляються один-два рази на рік [2, с. 420].

Такий стан галицьких селян неминуче призводив до посилення антифеодальної боротьби. Повсякденний опір селян панщинній системі набував різних форм. Однією з них було подання колективних скарг до державно-адміністративних органів та зв'язані з цим як правило довголітні позови селянських громад з дідами. На цьому складному шляху до справедливості, який нерідко тривав десятки років, селяни натрапляли на безліч перешкод і рідко коли перемагали. Та незважаючи на це, такі конфлікти мали велике значення: вони згуртовували селянські маси, виховували в особі громадських уповноважених мужніх селянських ватажків, які самовіддано, інколи навіть ціною свого життя, захищали інтереси поневоленого селянства.

Поширеною формою протипанщинного протесту були втечі селян. Не припиняючись протягом всієї першої половини ХІХ ст., вони особливо почастишали в 30—40-х рр. Внаслідок цього в 40-х рр.

майже в кожному селі було до 5 % покинутих селянами наділів, а деякі села, як, наприклад, Риків, Золочівської округи, Івашківці та Зарубинці Тернопільської округи, стали майже зовсім безлюдними [10]. Серед втікачів переважала малоземельна і безземельна сільська біднота, наймити, ремісники. З 1811 по 1848 р. в урядових додатках до «Львівської газети» було оголошено 13 919 випадків втеч селян з 10 округів Східної Галичини, насамперед з прикордонних [11, С. 58–59]. У межах Східної Галичини втікачів приваблювало галицьке Поділля (Тернопільська і Чортківська округи), за її межами — Правобережна Україна, Буковина, Закарпаття, Молдавія, Бессарабія. Уряд намагався припинити втечі селян репресивними заходами. До 1832 р. зберігав силу так званий еміграційний патент від 10 серпня 1784 р., згідно з яким втікачі позбавлялись прав австрійського підданства, втрачали все майно, у разі їх захоплення засуджувались на каторжні роботи терміном до трьох років. 24 березня 1832 р. був виданий новий патент, який до існуючих форм покарання за втечі додав ще грошовий штраф. Втікачів ловили, катували, також віддавали в рекрути. Суворо карали і тих селян, які переховували утікачів. Але втечі не припинялися [2, С. 420-421].

Повсякденним явищем були спаші панських посівів та луків, порубки лісів, індивідуальні та групові розправи над двірською службою та сільською старшиною – агентурою поміщиків. У 20–40-х рр. в Галичині почастишали підпали панських економій та підприємств.

На початку 40-х рр. серед селян Східної Галичини поширився рух тверезості. Виник він за ініціативою духівництва та швидко переріс свої первісні рамки і неочікувано для влади набув виразного антипанщинного спрямування. Масово переставши пити горілку, селяни поставили під загрозу прибутки дідичів. Галицька шляхта приклала чимало зусиль, щоб перешкодити цьому рухові.

Поряд з виступами проти окремих дідичів селяни нерідко виступали і проти абсолютистської держави: відмовлялись сплачувати державні податки (наприклад, в маєтках Комарному, Ягільниці у 1819– 1825 рр., в Синяві у 1840 р.), масово ухилялися від рекрутчини тощо [2, с. 423].

В гірських районах Прикарпаття ці форми селянського протесту тривалий час доповнювались традиційною збройною боротьбою опришків. Як і в попередні століття, опришки невеликими, добре озброєними загонами, що склалися переважно з представників найбільшого селянства, нападали на панські двори і державні маєтки, відбирали або знищували нажиті за рахунок визиску селян майно, руйнували панські садиби, розправлялися з адміністрацією маєтків. Нападали опришки також на багатих селян, корчмарів та інших визискувачів.

Найбільш масовим видом протесту було постійне ухиляння галицьких селян від виконання панщинних повинностей. Це був справжній саботаж панщинної системи господарства. Нерідко прихований опір селян переростав у відкриту відмову, «бунти» цілих громад, які придушувались військовою силою. Такі виступи відбулись 1817 р. у Люблені Великому, Перегінському, Комарному, 1827 р. — в Острові, 1832 р. — в Нагуєвичах, 1840 р. — в Сапогові, 1842 р. — в Демні, 1845 р. — в Перегінському, Тур'ї, Станіславчику, Монастирку і Бордуляках та інших селах [12, С. 96—115, 127, 128, 136—142, 144—173].

Незадоволення і рішучість частини селян в Галичині панщинною системою змушувало панівні верстви замислитися над майбутнім. На початку 40-х рр. у їхньому середовищі почали виникати проекти реформ. Питання про скасування панщини і заміни її чиншем у 1842—1843 рр. стало предметом обговорення в галицькому становому сеймі (м. Львів). Але тривалі сеймові дискусії послів закінчилися лише пропозиціями про створення комісії для вивчення становища в галицькому селі.

Тим часом у 1846 р. вибухнуло селянське повстання, яке відіграло вирішальну роль в подальшій долі панщини. Воно почалось 18 лютого 1846 р. і збіглося з початком польського національно-визвольного повстання, підготовленого польськими демократами. Обмеженість програми національно-визвольного повстання відштовхнула від нього широкі маси селянства; тому вістря селянського повстання повернулось і проти повстанців-шляхтичів. Почавшись із роззброєння шляхетських повстанських загонів, селянський рух в Галичині вилився у масовий розгром панських

маєтків і знищення дідичів. За кілька днів повсталими селянами було розгромлено 474 панські двори і вбито 728 дідичів, управителів та дрібних шляхтичів [13]. Повстанням були охоплені переважно Західна Галичина та сусідні з нею округи Східної Галичини: Сяноцька, Перемишльська і, частково, Самбірська. Найбільш активними і масовими були виступи селян в околицях Добромиля. В лютому-березні 1846 р. тут виникли озброєні загони, які, переходячи від села до села, нищили панські двори і ділили поміж себе панське майно. В руках повсталих перебувала ціла околиця. Селянські загони намагалися навіть здобути містечко Бірчу, за мурами якого заховалося багато шляхти. Всього в Сяноцькій окрузі селяни розгромили 45 (19,1 %) панських дворів [14].

У Самбірській окрузі повстали селяни 4-х сіл маєтку Горожана. 21 лютого 1846 р. вони оточили двірську канцелярію, в якій заховалась група польських повстанців на чолі з мандатором Ф. Чаплинським, і вимагали від оточених скласти зброю. Коли ж ті пострілами з рушниць вбили чотирьох селян і одного поранили, селяни підпалили приміщення канцелярії та в'язниці і вбили шістьох повстанців-шляхтичів, а решту взяли під варту і віддали військовій команді, яка прибула увечері того ж дня до Горожани. Селяни стали фактичними господарями в маєтку [2, с. 423].

Селянське повстання послужило поштовхом до піднесення народного руху в усій Галичині. Скориставшись дозволом влади на вилучення шляхетських повстанців, селяни в лютому майже в усіх округах розправлялись з найбільш ненависними представниками шляхти. В багатьох маєтках селяни повністю вийшли з покори дідичам. Весною і літом 1846 р. відмова селян виконувати панщину стала такою масовою, що в деяких місцевостях, особливо на Поділлі та в Жовківській окрузі, дідичі були змушені наймати на жнива за готівку солдатів або селян сусідніх маєтків [12, С. 253—349.].

На придушення селянського руху уряд використав військову силу. Але разом з цим він був змушений піти на деякі поступки селянству. 13 квітня був виданий імператорський патент, який скасував літні помічні дні й гужову повинність та надав селянам право подавати скарги на дідичів безпосередньо до окружного староства (минаючи панський двір як першу інстанцію). 25 листопада

гофкомісар у Галичині Рудольф Стадіон видав три циркуляри, якими селянам надавалося право продавати земельні наділи, передавати їх у спадщину, заставляти до двох третин їх вартості, але верховне право власності на ці наділи й надалі залишалось за дідичами [11, с. 74].

Ця реформа передбачала деяке зменшення панщини (за підрахунками члена сейму М. Країнського — на 27 %), однак вона залишила непорушною основу суспільних відносин, не скасувала панщини і закріплювала юридично за дідичами селянські землі, захоплені ними в період з 1786 по 1820 р. Тому селяни зустріли цю реформу рішучим протестом. В кінці 1846 р. по краю, особливо в Коломийській і Самбірській округах, знову прокотилась хвиля селянських заворушень. У 1847 і на початку 1848 років селянські заворушення і локальні виступи не вщухали [2, с. 424].

Як бачимо більшість селянських заворушень по своїй суті були саме антифеодальними, причиною для них ставали саме надмірні феодальні, а не державні повинності.

Отже, основний тягар для частини селян лежав все-таки в сфері кріпацтва, державні податки були менш обтяжливими, але все рівно додатково погіршували становище селянства. Спротив частини селян системі феодальних відносин на тому історичному етапі не призвела до їх ліквідації, проте влада була вимушена здійснити певні, хоч і досить обмежені кроки щодо її лібералізації.

2.5. Скасування панщини 1848 р. та зміни в податковій системі

У Східній Галичині на початок ХІХ ст. основою економіки залишалось сільське господарство, серед галузей якого переважало землеробство. Шляхті, церкві та державній казні належало 2,6 млн. га землі. У користуванні селян перебувало 2,1 млн. га землі. За даними на 1819 р. у краї було 5 429 поміщицьких і 359180 селянських господарств, На одне великопомісне господарство в середньому припадало 755 моргів землі, на селянське — близько 8,9 моргів [16].

У середині століття ці показники змінилися таким чином: розмір поміщицького землеволодіння зріс до 590 га, а селянського — зменшився до 4 га. Поміщицькі землі у Галичині на середину ХІХ ст.

за своєю кількістю зрівнялися з кількістю землі у селян. І це не дивлячись на те, що ще у 1787 р. був виданий указ австрійського імператора про відділення селянських земель від поміщицьких і заборону поміщикам ними розпоряджатися. Як приклад приведемо Чортківську округу, де поміщики збільшили свої землі на 1815 р на 34 %, а селянські – по всій Галичині зменшилися на 7,4 %. На Закарпатті поміщицькі землі зросли на 20 %. Площа їх земельних угідь становила близько 4,7 млн. га, зокрема 1,4 млн. га займали ліси. Поміщикам, церкві та державній казні належало 2,6 млн. га (47,1 %). У користуванні селян перебувало 2,1 млн. га землі (25) [5, с. 116].

У поземельних відносинах Галичини через збільшення з 1819 – 1859 рр. кількості селянських господарств на 53 % прискорювався процес дроблення земель, що неминуче призводило до зменшення у їх розпорядженні кількості землі. У 1820 р. земельний наділ селянина в середньому становив 15 моргів, а у 1859 р близько.-9, у 1900 р- 4 морги. 2/3 селян Галичини не мали мінімуму землі, який визначався у 5 – 7 га [5, с. 106].

Рятуючись від проблеми безземелля, яку селяни не могли вирішити за місцем свого проживання, вони втікали на Поділля, Подніпров'я, у Бессарабію.

На середину ХІХ ст. у Східній Галичині було 3500 сіл, на Буковині – 318 українських громад, а на Закарпатті – 517 громад. Сільське населення переважало усі інші верстви. 80-90 % українського населення займалося землеробством. Серед власників маєтків з великими земельними площами переважали поляки. Крупним землевласником була Католицька церква. На 1844 рік у Східній Галичині доменіальні землі складали 47,1 %, рустикальні – 48,9 %, вільні – (міських громад, вільних селян, церковних парафій) – 4 %. У користуванні селян було 70 % орної землі, 2/3 лук і пасовищ. Поміщики володіли 98 % лісів, 1/3 луків і пасовищ, 25 % - орної землі Один маєток мав приблизно 755 моргів землі, а одне селянське господарство – 8,9 моргів [16; 17].

Так сталося історично, що першим регіоном України, де у середині ХІХ ст. розпочалися глибинні трансформаційні процеси у земельних відносинах, стали українські території, що входили до складу Австрійської імперії.

У західноукраїнських землях рушійною силою здійснення аграрної реформи і відміни кріпацтва, зокрема, стала Європейська революція, яка у Австрійській імперії розпочалася у березні 1848 р. Хоча питання про скасування панщини постало значно раніше. Слід зауважити, що починаючи ще з 30-х років XIX ст. серед шляхти Галичини велися дискусії щодо необхідності змін у стосунках між нею та селянами. Власне, галицька шляхта була надзвичайно невдоволена тими змінами, які стали результатом реформ Йосипа II, а також втратою державності Польщею і неодноразово піднімала повстання з метою відновлення Речі Посполитої, проте усі вони залишалися невдалими, не підтриманими основною масою селянства, яке було придушене тягарем панщини та інших повинностей.

Починаючи з 1843 р. питання панщини та селянських повинностей неодноразово розглядали у Галицькому сеймі. Постанови сейму мали досить обмежений характер, наприклад, створити певні комісії, які б розглядали зміни «у відносинах підданських»). У 1845 р. цісар Фердинанд дав дозвіл на створення спеціальної комісії, яка однак через шляхетське повстання 1846 р. так і не приступила до роботи. Маршалок (голова) Галицького сейму Т. Василевський вносив пропозицію задля встановлення у подальшому нормальних стосунків між селянами і шляхтою «признати ґрунти, находячіся в посіданні селян, їх власністю цілковитою ... і щоб невільно було їх ані ділити, ані куснями розпродувати».

Під час революції 1848 р. австрійська влада на підконтрольних їй західних землях України розпочала аграрну реформу. Її зміст для Угорщини і Закарпаття визначали закони від 18 березня 1848 р., для Галичини, поширений за рішенням уряду від 1 липня 1848 р. на Буковину закон від 17 квітня 1848 р, для Австрійської імперії – закон від 7 вересня 1848 р. Останній розширював і уточнював попереднє законодавство. Зміст аграрної реформи охоплював такі питання:

- надання селянам прав громадянина держави;
- наділення селян землею;
- організація викупу підданських обов'язків (феодалної земельної ренти і повинностей) селян.

Селяни отримали права громадян держави. Поміщики втратили над ними верховну владу, одночасно звільнялися від «опікунських

обов'язків». Селяни ставали власниками 70 % орної землі, що була у їхньому розпорядженні до початку реформи, а за поміщиками залишалось 30 % землі. Сервітути (обмежене право користування за певну плату чужим нерухомим майном, зокрема лісами, пасовищами, луками), якими до реформи спільно користувалися земельні власники і селяни, залишалися власністю поміщиків. Селяни могли користуватися ними за відповідну плату на основі спільної угоди з поміщиками. Лише у 1853 р. за спеціальним законом встановлено умови викупу або регулювання користування сервітутами [18].

Встановлювався порядок компенсації земельним власникам земельної ренти та повинностей. Так, 2/3 від її вартості зобов'язувалася сплатити держава, 1/3 оцінювалася як вартість скасованих «опікунських обов'язків». При визначенні вартості феодалної земельної ренти та повинностей основою була їхня річна ціна, прийнята за 5 % річних з капіталу мінус вартість скасованих «опікунських повинностей» шляхти стосовно селян. Сума викупних платежів становила 70 % від вартості дореформених селянських повинностей і земельної ренти. Держава зобов'язувалася виплачувати викуп 5-відсотковими облігаціями (від якого вона відмовиться), які мали погашати державі кредитні установи протягом 40 років, незалежно від того, чи землю обробляли.

Першим позитивним наслідком реалізації реформи було те, що до 70 % галицьких селян ставали власниками тих земель, якими вони користувалися на час реформи. До того ж спільним для австрійських, польських, угорських і українських поміщиків було те, що вони здебільшого використали аграрну реформу для збільшення своїх земель. У ті часи «не було майже ні одної громади в Галичині котра не мала б причини жалування на самовільне забирання ґрунтів» [19].

Ще однією проблемою для селян було те, що уряд, попри попередньо взяті на себе зобов'язання, відмовився від сплати викупного боргу за державний рахунок. Його сплату – (дві третини) було перекладено на селян як додаток до прямих платежів (27 % від загальної суми).

У Східній Галичині і у пореформений час формувалися латифундії. Серед великого землеволодіння виділялися 10 майоратів – маєтків, які не підлягали роздробленню. Це були передусім землі

польських та сполонізованих у XVI – XVII ст. українських шляхетських родів графів Потоцьких, Замойських, Борковських, Баворських, Голуховських, Семевських, Чарковських, Стадіонів та князів Любомирських. Майоратом було також проголошено 85 тис. моргів земель – власності родини імператора, що перебували у володінні ерцгерцогів Альберта й Райнера, які орендувалися місцевими магнатами і шляхтою. У Галичині в цілому під час реформи і у наступні роки поміщики захопили 46 000 га рустикальної землі [20].

Особливо активно поміщики діяли у неврожайні роки, коли селяни голодували і «продавали» панам свої землі за безцінок в обмін хоч на якісь продукти харчування, наприклад 300 моргів за ціною по два корці картоплі і 1 корець ячменю за морг [21].

Національний склад великих землевласників не був надто розмаїтим. На початку XX ст. з 4084 поміщиків лише 56 (1,4 % від загальної кількості) були українцями – брати Шептицькі, Ю. Лаврівський, Й. Борискевич, М. Криськів та ін. Вони володіли майже 78 тис. га землі (біля 3,4 % всієї табулярної власності). Більше 340 тис. га (11 %) перебувало у руках єврейських землевласників. Їх налічувалося всього 630 осіб, або 15, 6 % від всієї кількості поміщиків. Великими землевласниками були 4 австрійські банки. Спільно вони володіли біля 150 тис. га (6 % усіх поміщицьких володінь). Серед магнатів була незначна кількість вірмен, караїмів та ін. Таким чином, лише біля 18 % великих землевласників були не поляками, а 82 % належали до польських магнатських родів. Значною була частка польського землеволодіння серед маєтків розміром більше 10 тис. моргів. З 46 світських фільварків 36 належали полякам, а 10 австрійцям та євреям. Завдяки цьому великі польські землевласники економічно були найбільш впливовими. Магнати Галичини володіли значними земельними ресурсами. Їм належало 2 257 тис. моргів орних земель та 2 227 тис. моргів лісів. Більше половини поміщицьких угідь зосереджувалися в східній частині Галичини, де серед сільського населення переважали українці [22].

Незважаючи на, здавалось би безмежні можливості великих землевласників, їхні земельні ресурси у Галичині мали тенденцію до скорочення і, у першу чергу, через накопичені ними борги. У 1876 –

1897 рр. з цієї причини через аукціон було продано 1 620 маєтків. Частина з них була подрібнена на малі ділянки (парцелі) і розпродана. Зокрема, у 1887 р. на кожен із них припадало 5 773 моргів землі, а у 1890 р. – на 277 тис. моргів, або на 2 % менше. Чисельність фільварків на початок ХХ ст. також скоротилася з 4500 до 3117 [23].

Причинами занепаду великого землеволодіння у Галичині було помітне відставання регіону від Західної Європи і, власне, самої Австрії, надмірна розкіш поміщиків у побуті.

Попри усі негаразди, які мали місце у системі поміщицького землеволодіння в Галичині у кінці ХІХ – початку ХХ ст., вони займали важливе місце в економічному розвитку регіону. Вони зберігали за собою домінуючі позиції в усіх сферах суспільно-політичного життя.

Великі польські землевласники не становили собою єдиної монолітної групи. Часто між ними велася неприхована боротьба за земельні ділянки, за робочу силу. В Галичині землі табулярної власності (поміщицькі, державні, монастирські і церковні) склали 2 229 469 га, або 40,3 %. На початок ХХ ст. у Західній Україні спостерігалася велика концентрація землі у небагатьох власників. 45 % землевласників мали 1000 і більше га землі. У цей же час в Галичині було 4084 поміщики, які становили лише 0,62 % загального числа землевласників, володіли 40,3 % землі. Причому державні латифундії (господарства від 5 тис. га і більше) становили 85,1 %. 21 такій латифундії належало разом 471 600 га ріллі і лісу. На одну з них в середньому припадало 22,5 тис. га [24, с. 22].

У кінці ХІХ – початку ХХ ст. відбувався рух (мобілізація) земель і у селянських господарствах. Причинами цього було зростання величини податків, нехватка продуктів харчування у неврожайні роки, невдалі операції з банками тощо. В цілому тенденція була такою, що мало місце зростання в них кількості землі. Однак треба враховувати той факт, що розподіл землі був далеко не рівномірним і також те, що природній приріст сільського населення був доволі значним. Тому то і на цей час заможніші селяни, поміщики, що мали більше землі, ставали ще заможнішими, а бідні селяни, що мали мало землі, ставали ще біднішими. Однією із причин цього було також

подальше, на 1/4 зростання кількості селянських господарств. На 1900 р. в Галичині було уже 30 % безземельних селян. Хоча були і такі, що мали 100 і більше га землі. Щоправда, такі селяни не займалися захопленням землі у своїх сусідів, а скуповували її у селян, і у поміщиків. Були випадки, коли земля окремих збіднілих селян переходила у власність заможних за борги, несплату податків тощо [5, с. 148].

У ході післяреволюційних реформ земельних відносин в Галичині лише церковне землеволодіння не зазнавало відчутних кількісних та якісних змін.

Таким чином, земельні відносини як до реформи в Галичині 1848 р, так і після її проведення мали чітко виражений колоніальний характер. Реформа була проведена в такий спосіб, що поміщицьке землеволодіння було збережене, а їхні землі за рахунок сервітутів навіть були збільшені. Вони зберегли землю як головну умову своєї влади над селянами. На середину 1870-х рр. у Галичині 4 084 поміщики (0,68 %) мали 40,3 % загальної площі. Серед поміщицьких володінь латифундії становили 85,1 %. володіли 45 % земельних площ. У той же час селянські господарства з ділянками до 2 га землі становили у Галичині 42,7 % і на Закарпатті – 51 %. В середньому на одне господарство в Галичині припадало 1 га, на Закарпатті – 0,75 га [16, с. 116].

Іноетнічним земельним магнатам належало найбільше і найкращих земель краю. До них слід віднести таких польських князів як К. Стефан, А. Чорторийський, Н.Любомирський. В. Сапега, закарпатського графа Шернборна, який володів 232 дес. землі та інші, всього 21 особа. Великою кількістю землі і лісів володіла католицька церква.

Події періоду революції 1848—1849 рр. спричинили перелом у житті західноукраїнського селянства. Під тиском революційних виступів, що охопили Галичину, Буковину й Закарпаття, а також масових селянських рухів, зокрема Галицького селянського повстання 1846 р., правлячі кола Австрійської монархії були змушені піти на радикальне реформування аграрних відносин у країні. Патентом цісаря Фердинанда I від 17 квітня 1848 р. звільнено від панщини та інших повинностей селянство Галичини. З 1 липня

1848 р. дію цього патенту поширено на Буковину. Згідно з ухвалою Угорського сейму від 18 березня 1848 р., підтвердженого згодом цісарським патентом від 2 березня 1853 р., стало вільним і селянство Закарпаття. Скасування панщини остаточно ліквідувало юридичну залежність галицького селянина від панського двору.

Умови звільнення селян влітку 1848 р. стали предметом жвавих дискусій в австрійському парламенті, депутатами якого вперше було обрано селян з Галичини і Буковини. Селянські депутати (Іван Капушак, Лук'ян Кобилиця та ін.) разом з іншими депутатами лівого крила рішуче виступили проти внесення викупу дідидам за скасовані повинності. Але більшістю голосів парламент ухвалив скасування селянських повинностей за викуп. На підставі цієї постанови 7 вересня 1848 р. цісар Фердинанд I видав патент про звільнення селян на території всієї Австрійської монархії, про надання їм прав громадян держави і права власності на наявну в їхньому користуванні землю. Завдяки цьому селянство перетворилося на самостійну суспільну силу, а згодом постало важливим чинником громадсько-політичного життя. Згідно з цісарським патентом від 17 квітня 1848 р. в Галичині скасовувалися всі панщинні й інші повинності земельних господарів, халупників та комірників за рахунок держави.

Існуючі сервітути, вказувалося в патенті, залишаються недоторканими, і піддані ж, якщо вони побажають користуватися сервітутними правами, повинні за це давати певну плату, яка встановлювалася насамперед шляхом добровільних угод обох сторін, а на випадок неукладення таких угод плату визначав уряд. Патент визначив розміри плати або користування сервітутами і для підданих.

Панщина була зменшена майже на третину її урбаріальної (інвентарної) повинності, вона не повинна була бути більшою понад дві третини їх дотеперішніх урбаріальних домінікальних і десятичних повинностей, а щодо інших підданих вона не могла бути вищою від їх повинностей згаданого врегулювання. [2, с. 428]

За компенсації одночасно скасовувались права селян на користування лісами і пасовищами, а також практика примусової купівлі селянами в поміщиків горілки і пива. Але монопольне право поміщиків виробництва і продажу горілки залишалось недоторканим. [5, с. 123]

Патент підтверджував також уже встановлені чинші за сервітути. Селяни мали платити за сервітути навіть тоді, якщо вони виникли внаслідок підданських зв'язків не з їх безпосередньою домінією, а чужою, з тією різницею, що плата вносилася державній скарбниці, яка мала їх викупити від урбаріальних повинностей.

Далі йшов перелік опікунських повинностей землевласників, від яких вони звільнялися, починаючи з 15 травня 1848 р. За звільнення від цих по винностей їм відраховувалося 30 % від викупних сум. Останні мали також охоплювати вартість сервітутів, якщо вони не були б ліквідовані на той час шляхом добровільних угод. Решту урбаріальних і домінікальних повинностей у формі десятини мав компенсувати край (державна).

Неважко зрозуміти, що патент від 17 квітня був виданий цілком і повністю в інтересах поміщиків. Взамін за скасовану ренту вони одержували викуп. Важливо відзначити також, що патент де-факто визначав сервітутні володіння громад поміщицькою власністю, чим остаточно узаконював присвоєння поміщиками селянських лісів і пасовиськ, за користування якими селянам тепер уже в законодавчому порядку потрібно було вносити відповідну плату. Здійснений зверху під безпосереднім натиском революційних мас, які загрожували самому існуванню монархії, очолюваної цісарем Фердинандом I, акт про скасування панщини був продуманим заходом рятування шляхти. Відомо, що скасування панщини в Галичині й на Буковині відбулося дещо раніше, ніж в інших провінціях. Новий цісарський патент від 7 вересня 1848 р. уже стосувався всієї імперії. Він об'єктивно був підтвердженням патенту від 17 квітня 1848 р., а не запереченням його.

Патент від 7 вересня 1848 р. був підписаний Фердинандом I після позитивного для поміщиків вирішення питання про скасування панщини був схвалений австрійським рейхстагом. Прийняття цього рішення натрапило на запеклий опір тих послів, які підтримували пропозицію про скасування панщини без викупу. Особливо активно діяли селянські послы від Галичини й Буковини.

У першій статті патенту говорилося: «Підданство й відносини опікунської влади разом з усіма нормуючими ці відносини

законодавчими актам скасовуються». Наступна стаття проголошувала ліквідацію різниці між домінікальними й рустикальними землями.

Проголосивши скасування панщини та інших повинностей, патент передбачав їх компенсацію. Питання, хто повинен компенсувати, у патенті, очевидно, у зв'язку з революцією у країні, завуальовувалося фразами про створення комісії з представників усіх провінцій, яка мала зайнятися цим. Проте було очевидним, що відповідний фонд для сплати викупу повинен бути створений із джерел окремих провінцій.

Зате цілком ясно говорилося в патенті про сервітутні права селян, які скасовувалися за винагороду, якщо не рахувати прав на збирання квітів і випасу худоби на поміщицьких парах і стернях.

Таким чином, удруге для Східної Галичини декларувалося звільнення селян від позаекономічного примусу. Одночасно патент був, по суті, актом звільнення великої земельної власності від небезпечних форм її економічної реалізації.

Як справедливо зазначив І. Франко, патент від 7 вересня, на відміну від патенту 17 квітня, «був законом наскрізь політичним і в економічні подрібності щодо джерел індемнізації високості і т. д. зовсім не входить» [15].

Слід відзначити, що згаданими патентами вирішення всього обсягу реформи ще далеко не завершувалося. Видано ряд нових державних актів. Найголовнішими з них були патент від 4 березня 1849 р. для всіх країв, яких зобов'язував патент від 7 вересня, та окремий патент для Галичини від 15 серпня 1849 р.

Для втілення в життя проголошених патентів було видано окремі акти з врахуванням специфіки окремих країв, зокрема розпорядження для Галичини (крім колишнього вільного міста Кракова) від 4 жовтня 1850 р., а також патент від 23 жовтня 1853 р. та розпорядження від 12 листопада 1853 р. для Буковини.

Головною метою цих і їм подібних патентів і розпоряджень, часто дуже суперечливих і неясних, було закреслити проголошення патентом від 17 квітня дарування селянам панщини й перекласти тягар індемнізації головним чином на їх плечі [2, с. 430]. Викупні платежі розкладалися на все населення в формі додатків до прямих податків [5, с. 123]. У 1853 р. вони становили 83/4 крейцера від

кожного золотого ринського, а від початку 60-х рр. і до кінця 70-х рр. — 51 крейцер. Сплата краєм боргу державі на індемнізацію мала тривати до 1943 р. [2, с. 430]

Отже, за звільнення від панщини галицьким селянам доводилося платити величезний викуп, щорічні платежі від якого в Галичині перевищували річні доходи поміщиків від орної землі. Ці платежі поглинали значну частину доходів селян. Крім того, реформа, повністю зберігаючи поміщицьке землеволодіння, закріплювала експропріацію значної частини селянства. Феодальні пережитки, серед яких головним було поміщицьке землеволодіння, виявилось серйозним гальмом на шляху до створення високопродуктивних селянських господарств.

РОЗДІЛ III

ПОДАТКИ І ПОВИННОСТІ В ЖИТТІ ГАЛИЦЬКОГО СЕЛЯНСТВА (ДРУГА ПОЛОВИНА XIX ст.)

3.1. Бюджет селянського господарства як головний чинник сплати податків

В цьому розділі проаналізуємо, які чинники сприяли наповненню селянського бюджету, а які навпаки, послаблювали податкову платоспроможність в умовах поширення ринкових відносин.

Отже, якими були джерела доходів селянських господарств в нових, переважно ринкових, умовах? Відповідь на це питання дозволить нам з'ясувати, звідки селяни мали отримували кошти для сплати податків.

Головну роль в галицькому селі продовжувало відігравати зернове господарство. Валові збори деяких сільськогосподарських культур на західноукраїнських землях в останній чверті XIX ст. свідчать про зростання торговельного землеробства. На розвитку торговельного землеробства негативно позначилася підприємницька діяльність містечкових купців і їх посередників, які часто свавільно встановлювали ціни. Це ускладнювало умови збуту хліба для селянства. Доставивши в містечко свіє збіжжя, селяни віддавали його напівдаром спекулянтам [1, с. 438].

Слід відзначити, що зернове господарство в нових умовах було не єдиним джерелом прибутку галицького селянства. Продовжувало розвиватися садівництво, яке було прибутковою галуззю сільського господарства. Важливим показником розвитку землеробського капіталізму Східної Галичини було торговельне скотарство. При цьому головним продуктом, який призначався на місцевий і закордонний ринок, було м'ясо. Одним з основних видів діяльності верховинського населення було вівчарство. Воно не тільки давало селянинові їжу, а й забезпечувало одягом та взуттям. Продукти вівчарства, зокрема вовна, експортувалися. Підприємницькою діяльністю, однак, займалися лише заможні селяни.

Щодо виробництва на ринок таких продуктів тваринництва, як молоко й молочні вироби, то й тут були певні зрушення. З часу побудови залізниць спекулянти за безцінь скуповували на ярмарках у селян масло й посиляли до експортних фірм, які переробляли його й збували в Німеччині, переважно в Гамбурзі. Майже всі селяни на західноукраїнських землях вирощували свиней. Свиней продавали майже виключно селяни, що є доказом пристосування і навіть значного підпорядкування їхніх господарств потребам ринку. Не було таких селянських господарств, у яких не було б птиці. Великими партіями йшла птиця до Берліна, а також Відня. В 1861—1869 рр. з Галичини експортовано 36,3 тис. яєць вартістю в 544,5 тис. зол. рин [1, с. 439-440].

Усі ці нові явища свідчать про поступове зростання товарності селянських господарств. Слід відзначити, що податки, які накладались на галицьких селян в грошовій формі сприяли цьому процесові. Часто селяни продавали свою продукцію саме для сплати податків, боргів тощо.

Крім сільського господарства джерелом поповнення селянського бюджету могли бути промисли. Найбільш поширеним видом селянських промислів було ткацтво, тобто виготовлення переважно з власної сировини полотна й сукна для власного споживання, на ринок або на замовлення споживача. Майже в кожній хаті стояв ткацький верстат. При цьому ткацтво інколи поєднувалося з іншими видами промислів, характер яких був цілком аналогічний. Спеціалізації селянських промислів сприяли місцеві умови. Так, наявність великих лісів сприяла розвитку деревообробних промислів, які у зв'язку з тим були найбільш поширеними в лісистих повітах — Косівському, Яворівському, Бродівському, Кам'яно-Струмилівському й ін. Селяни у вільний від сільськогосподарських робіт час робили вози, бочки, ложки, гонти тощо.

Гончарні промисли були розвинуті в місцевостях, де було багато гончарної глини, а саме у Бродівському, Золочівському, Косівському, Борщівсько-му й деяких інших повітах. Гончарі з околиць Кам'яно-Струмилі, Золочева і Бродів возили свої товари на Поділля, де міняли їх на крупи, горох, квасолю тощо. Інші види селянських промислів (обробка шкіри, металу і кошикарство тощо) були

розвинуті слабше. Незважаючи на технічну відсталість процесу виробництва, багато виробів селян, особливо килими й посуд, відзначалися високими якістьми. Це, зокрема, констатовано на виставках у Чернівцях (1886 р.), Кракові (1887 р.) і Відні (1890 р.). Проте вже в останній чверті ХІХ ст. у пресі й економічній літературі щораз більше проявлялися песимістичні замітки про поступовий занепад дрібних промислів, у тому числі селянських [1, с. 441]. Це явище спричинене в тому числі конкуренцією з боку фабричного виробництва.

Важливою тенденцією цього періоду було зменшення ролі феодалних пережитків як для селянських, так і поміщицьких господарств. Поміщицькі маєтки наприкінці ХІХ ст. були вже в своїй основі капіталістичними. Сільськогосподарські машини і поліпшення знарядь праці поступово витісняли відробітки.

Певні позитивні зрушення, пов'язані з запровадженням ринкових відносин і ліквідацією феодалних пережитків усе таки не вирішували головної проблеми – у другій половині ХІХ ст. Галичина і далі залишалась загалом економічно-відсталим аграрним регіоном. Це спричиняло ряд чинників, які погіршували становище західноукраїнського селянства. Передусім слід указати операції з лихварським капіталом. Сучасники відзначали зв'язок податкової заборгованості із поширенням лихварства [3, с. 40]. Для того щоб сплатити податки селяни в деяких випадках звертались до послуг лихварів. Щоб використати заборгованість селян для позбавлення їх землі, лихварі, зокрема, намагались давати позички незаможним селянам в рахунок осінньої купівлі хліба, знаючи наперед, що останні не дотримають умови.

Однією з поширених форм лихви була також лихва на худобу. Жертвою цієї форми лихви були найбільш бідні селяни. Попавши в тенета до лихваря, селяни позбувались не тільки худоби, а й полонин та іншого майна [1, с. 435].

Однією з головних аграрних проблем був земельний голод. Вивчення документальних даних показує, що число безземельних коливалось від 25 до 30 % усього галицького селянства. Наслідком земельного голоду було поширення орендних відносин.

Серед селян-орендарів в Галичині переважала продовольча (голодна) оренда. Були наявні також натуральна й відробіткова оренди. При здольщині у Східній Галичині селяни платили 1/3 частину зібраного врожаю (у снопах). В оренді такого зразка бачимо прояв ще не віджилих повністю феодальних відносин, властивих панщинному господарству.

Очевидно, специфікою аграрних відносин другої половини ХІХ ст. було досить значне поширення суборенди. Перездаванням орендованої землі займалися навіть селяни [1, с. 441]. Орендна плата вимивала кошт из селянського бюджету, відповідно негативно спливала на податкову платоспроможність селян-орендарів.

Ліквідація сервітутів означала для селян необхідність додаткових оплат на користь поміщиків за користування панськими угіддями.

Отже, в другій половині ХІХ ст. поширення ринкових відносин неоднозначно впливало на податкову платоспроможність галицького селянства. З одного боку поширення вільнонайманої праці, розвиток торгівлі, кооперативного руху сприяли збільшенню товарності селянських господарств. Відповідно зростала кількість джерел грошових доходів селянства. З іншого боку, глобальні аграрні проблеми краї – такі як земельний голод та слабкий промисловий розвиток негативно спливали на життєвий рівень селянства, що в свою чергу ускладнювало для селян виконання податкових зобов'язань.

3.2. Державне оподаткування галицького селянства в другій половині ХІХ ст

В Австрії податкова система була дуже заплутана. Тут існували державні, крайові й громадські податки з різними критеріями оподаткування. Була відсутня централізація більшості податкових надходжень. Державні податки накладалися без належного врахування економічної сили окремих провінцій, від чого терпіли відсталі райони. Урядові субвенції на місцеві потреби обрізувалися.

Головним податком, який доводилося платити селянам, уважали земельний податок. У 1847 р. земельний податок у Галичині та на

Буковині становив 2847,7 тис. зол. рин., а в 1898 р. — уже 4766,4 тис. зол. рин., тобто зріс за 51 рік на 67,7 %. Згідно з законом 1869 р., через кожних 15 років існуючий кадастр підлягав перегляду для внесення відповідних змін. [1, с. 432]

В Галичині величина податку залежала від величини ґрунту, його призначення, класу і незмінно обрахованого чистого доходу. Підставою його виміру був кадастр. Всі ґрунти були викреслені на кадастровій карті як пронумеровані ділянки (парцелі). Власник кожної ділянки, її розмір, призначення, і чистий кадастровий дохід вказувалися в списку ділянок і в документах власності у кожного власника. Розрізнялось 10 варіантів призначення – рілля, луки, сад, виноградник, пасовище, полонина, ліс, озеро, неужитки, ґрунти під дороги, колії, копальні. Кожна ділянка відповідно до призначення відносилась до одного з класів врожайності. Кожен вид призначення мав від 4 до 10 класів. Переведення ґрунту з одного класу врожайності до іншого було ускладнене. Чистий дохід одного морга кожного роду користування в певному класі врожайності обраховувався шляхом доволі складних обрахунків для кожного повіту окремо. Податок становив 40 % показника чистого доходу з кожної ділянки [3, s.48].

Український економіст В. Навроцький, аналізуючи новий земельний податок, визначений на основі земельного кадастру 1880-х рр., довів, що кадастровий дохід поміщицьких земель був навмисне занижений з 10 819 тис. зол. рин. до 7735 тис. зол. рин. Галицькі селяни повинні були платити, починаючи з 1881 р., щорічно за поміщиків 618 тис. зол. рин. земельного податку. До того ж В. Навроцький мав на увазі лише зменшений кадастровий дохід з лісів великих власників. Інший галицький економіст вважав, що галицькі поміщики щорічно платили мінімум на 1,4 млн зол. рин. земельного податку менше, ніж вони повинні були платити. Цю суму повинні були платити за них селяни [1, с. 435]. У 1910 р. безпосередні податки в Галичині становили 22935664 крони. З цієї суми селяни сплачували 41%, а поміщики 13,8 %, хоча останні володіли 40% всієї землі. Пояснюється це тим, що обкладання податками одного гектара поміщицької і селянської землі були різними. Коли поміщики платили на один гектар по 1,24 крони, то з селян брали за гектар по

2,08 крони. Сама система нарахування податку виходила з принципу: чим більше землі мав поміщик, тим меншою була норма обкладання. Так власники латифундій, які налічували 5000 гектарів землі, платили тільки 0,86 крон за гектар [2, с. 41].

Навіть після сплачених прямих податків селяни не були вільні від дальшого податкового тягара. Маємо на увазі додатки до прямих податків. Сучасники з іронією відзначали, що ці додатки призначені на витрати, зв'язані з запровадженням автономії в Галичині. Зрештою, в цьому була значна частка правди, бо вони йшли переважно на потреби крайових адміністрацій. Ще в 1866 р., коли Галицький сейм почав запроваджувати крайові додатки, вони становили 12 крейцерів від золотого ринського прямих податків. У 1899 р. вони вже становили 63 крейцери, а в наступному році — 68. Повітові додатки в 1900 р. становили до 30 крейцерів від золотого ринського, а громадські — до 15 крейцерів [2, с. 435]

Слід також відзначити, що сплата податків галицькими селянами мала також політичний аспект. Виборчий закон в Галицькі органи самоврядування – визначав майновий ценз на основі суми сплачених податків. «Вибори до Галицького сейму відбувались по куріях. Курія земельних власників обирала 44 депутати з розрахунку: один депутат від 52 виборців поміщиків, щ оплатили податок понад 200 крон. Друга курія – «торгівельно-промислових палат»... мала 3 депутатські мандати. Третя курія – «міська», один депутат якої обирався від 2264 виборців». В селянській курії обирали 1 депутата на 8764 виборці. Участь у виборах могли брати лише селяни, які сплачували податок не менше 8 крон. [2, С. 15-16].

Податкове законодавство часто розходилося з практикою. Процвітали корупція і зловживання державних чиновників. Узяти з селянина якомога більше, не рахуючись із засобами, стало неписаним принципом, на який спиралася австрійська податкова система [1, с. 435].

Поруч з безпосередніми податками великим тягарем були так звані опосередковані податки, які склалися з державних торговельних монополій. В 1913 р. від продажу тютюну прибутки австрійського уряду лише в Галичині становили 45,8 млн крон, або 13,8% всіх прибутків [2, с. 41] Як і в попередній період селянських

плечах ще лежали будівництво та ремонт шляхів, різні оплати (шарварки) [2, с. 436].

Не дивно, що заборгованість селянства по податках стала поширеним явищем у західноукраїнському селі. Якщо селяни не могли заплатити податки уряд стягував їх примусово, через так звані екзакуції. З загальної суми 2494 тис крон, зібраних таким чином податків у 1913 р. в Австро-Угорщині, на Галичину припадало 54 %. Як відзначав один учасників, «екзекутор приходиться і грабує все, що потрапляє під руку. Останнього кожуха не залишають в хаті...» [2, С. 41-42].

Влада не церемонилася з боржниками. Екзекутори забирали в селян усе, що можна було забрати. Продаж селянських господарств з торгів став повсякденним явищем. У 1873 р. в Галичині оголошено 614 ліцитацій — продажів з молотка майна селян і дрібних міщан, у 1884 р. — 2052, в 1894 р. — 2507. Всього за 22 роки (1873—1894) оголошено 49 823 ліцитації, що становить у середньому 2065 ліцитацій на рік. Заборгованість галицького селянства, яка була безпосередньою причиною експропріації, становила в 1873-1894 рр. 12 574,3 зл. рин. Часто невеликі заборговані селянами суми були підставою для проведення ліцитацій майна на значно більші суми. Доречно зазначити, що ліцитації відбувалися лише в крайньому випадку, коли заборгований селянин не знаходив виходу зі становища, в якому опинився [1, с. 436].

Надмірні податки і повинності породжували опір з боку галицького селянства. В рамках нашого дослідження найбільший інтерес викликають селянські заворушення спричинені залишками феодальних повинностей, а також виступи проти недоліків державної податкової політики.

Стихійний опір селян не припинявся жодного року. Центральне місце в селянському русі займали феодальні пережитки. Ліквідація їх розчистила б шлях для прискореного розвитку продуктивних сил у сільському господарстві, забезпечила б селянству кращі умови життя. Безумовно, у громадсько-політичному житті селянства Східної Галичини й Північної Буковини в перші три десятиліття після скасування панщини найбільше місце займало його сервітутне питання. В боротьбі за пасовища часто доходило до збройних

виступів. А ось податкова система, хоча і викликала гостру критику, сама по собі не ставала приводом для масових заорушень.

Зовсім інший характер мали селянські віча, які відбувалися цього ж року в Коломиї, Бродах і Турці. На них селяни висували різні політичні та еконо-мічні вимоги. Головною політичною вимогою було запровадження загальних, безпосередніх і таємних виборів. Важливою була вимога демократизації виборів до громадських рад і права їх розпуску, якщо буде в цьому потреба, а також дострокового усунення небажаної громадської старшини. А з економічних вимог найважливішою була вимога ліквідації податку на домашні промисли [1, с. 448].

Отже, державне оподаткування галицького селянства в другій половині XIX століття охоплювало усі сільські верстви. Земельний податок був несправедливим щодо селян і водночас надавав преференції поміщикам. Податкова заборгованість ставала справжнім лихом для галицького селянства селянські заворушення були спричинені в першу чергу залишками феодальних відносин, в першу чергу сервітутним питанням. Значне податкове навантаження теж викликало критику з боку селянства, але все таки значно рідше ставало причиною для соціальних виступів.

РОЗДІЛ ІV

ЗМІНИ В ОПОДАТКУВАННІ ГАЛИЦЬКОГО СЕЛЯНСТВА В УМОВАХ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ ТА РЕВОЛЮЦІЙНИХ ПОДІЙ 1918 – 1920 РР.

4.1. Вплив Першої світової війни на податки і повинності галицьких селян

Упродовж війни західноукраїнські землі, особливо Галичина, були ареною найбільших боїв на Східному фронті, що розтягнувся від Балтики до Карпат. Найсильніше всі жахи війни відчуло українське населення Австро-Угорщини, особливо селянство.

За даними австрійської статистики, на 1 січня 1914 р. у Галичині, Буковині та Закарпатті проживало 6408 тис. осіб, з них 4157 тис. українців, зокрема у сільській місцевості 3731 тис. Отже, у селах проживало 90 % усього українського населення, переважна більшість якого була зайнята в аграрному секторі [1 С. 20—24.].

Внаслідок Галицької битви восени 1914 р. майже вся територія Галичини була зайнята російськими військами. В краї почала працювати російська адміністрація. Головне управління рільництва російської адміністрації, вивчивши становище сільського господарства, в грудні 1914 р. констатувало знищення війною значної частини поміщицьких і селянських володінь, наявність невеликої кількості середняцьких господарств, значну роздробленість селянської власності та маєтностей великих власників. У зв'язку з тим російські чиновники вважали доцільним ввести в Галичині закони про устрій селянства, які існують у Царстві Польському і поширити в краї діяльність Селянського земельного банку. Член Державної думи Д. Чихачов стверджував, що більшість галицького селянства малоземельна або й безземельна. Становище хліборобів було гірше, ніж у сусідній Волинській губернії або в Царстві Польському. Тому Д. Чихачов рекомендував зменшити податки для сільського населення, оскільки міське населення, серед якого переважали поляки і євреї, платило порівняно небагато. Він зазначав, що податкові полегшення мають стати початком економічного відродження краю,

бо австрійська податкова система є дуже незадовільною і тому її потрібно в майбутньому радикально реорганізувати [2, с. 501].

Російська цивільна адміністрація приділяла серйозну увагу проблемі оподаткування галицького селянства, про що свідчить, наприклад, систематична переписка Тернопільського губернатора з начальниками повітів про обсяги збору місцевих податків, та цільове використання отриманих коштів [3, од. зб. 86; 4, од. зб. 171].

Міністерство внутрішніх справ Росії розпочало створення нових селянських інституцій на захоплених землях. Чиновник міністерства Васильєв розробив проект реорганізації селянського самоуправління в плані зрівняння прав великих і малих власників при виборах до громадських управ і зміни громадських податків так само, як в Царстві Польському, де їх платили й дідичі.

Незважаючи на різні проекти російської окупаційної влади щодо покращання становища західноукраїнського селянства, воно й надалі у своїй більшості перебувало у тяжких умовах й терпіло злидні. Так, до червня 1915 р. до штабу воєнного генерал-губернаторства Галичини надійшло 1145 прохань від жителів краю, потерпілих від бойових дій, про відшкодування збитків на суму 7,5 млн російських рублів. Однак жодної з тих заяв влада не задовольнила [2, с. 502].

Війна спричинила на західноукраїнських землях господарську руїну. Однією з головних причин цього було зменшення працездатного населення. Значна частина чоловіків була взята до австро-угорської армії, в якій служило до 300 тис. українців.

Мобілізація відволікала трудові ресурси від сільськогосподарського виробництва. Це проявилось з самого початку війни, який припав на період жнив. Урожаю у зоні боїв ніхто не збирав. Водночас горіли поля, і це стало справжнім лихом для багатьох галицьких селян [5, с. 617].

Частина працездатного населення не могла нормально займатися сільськогосподарськими роботами, оскільки мусила виконувати інші роботи, пов'язані з війною, тобто копати окопи, ремонтувати дороги то що.

І російська, і австрійська військові адміністрації зобов'язували українців виконувати у примусовому порядку роботи від кількох днів

до 3 місяців. Це були окопні роботи і надання послуг армії підводами [5, с. 617].

Важким тягарем для населення Галичини було виконання різноманітних обов'язкових повинностей за розпорядженням російських окупаційних властей. Селяни всіляко намагалися ухилитися і не виконувати накази російської адміністрації про обов'язкову трудову повинність (будівництво колій, шляхів, оборонних об'єктів). Начальник Кам'яно-Струмилівського повіту 20 січня 1915 р. повідомляв львівського губернатора про неможливість термінової поставки водночас 3 тис. возів і такої ж кількості людей для робіт з укладання залізничної колії від Сокаля до Кам'янки. В рапорті губернаторові від 28 березня 1915 р. начальник Золочівського повіту писав, що поліцейські чини нерідко зустрічають відмову з боку окремих осіб про поставку возів для воєнних потреб, від явки на виклики тощо. Вихід з такої ситуації він убачав у покаранні винних: «Репресивні заходи повинні вплинути на тих, хто чинить опір, і привести їх до переконання у необхідності підкорюватися вимогам властей» [2, с. 503].

У Турківському повіті селяни продавали коней, щоб не їздити на лісові роботи в недоступні гірські місця. «Тут, — писав Мороз, голова філії "Сільського господаря", — під примусом лютого мадяра люди мусять бідувати, ломлять ноги або перемерзають та гинуть від запалення легенів». У селах Мохнате і Либохора на лісові роботи забирали навіть учнів [6].

Як видно з офіційних матеріалів австрійської та російської адміністрації Галичини, дефіцит робочих рук позначався на стані сільського господарства. У 1916 р. Городенківський австрійський староста у донесенні вищим властям жалівся на брак робочих рук через притягнення всіх здатних до праці чоловіків і жінок на копання окопів і ремонт телеграфних ліній. Складним виявилось збирання врожаю у Бучацькому повіті внаслідок масових нарядів на копання шанців і дорожні роботи. Тернопільський губернатор 10 липня 1916 р. доносив військовому генерал-губернаторові Галичини про неможливість збирання врожаю через зайнятість більшості населення на окопних і шляхових роботах навіть без відома цивільних властей, а

начальник Комарнівського повіту повідомляв від 1 травня 1915 р., що на полі працювали здебільшого жінки [2, с. 503]

Надзвичайно великих втрат зазнавало селянство від безконечних реквізицій, які проводилися австрійськими і російськими властями. Систематично для потреб воюючих армій здійснювалися т. зв. закупки, фактично примусове вилучення за мінімальну ціну реквізиційних квитанцій, а здебільшого й без оплати — коней, великої рогатої та іншої худоби, зерна, фуражу, транспортних засобів. Залежно від перебігу подій на фронті частину худоби відправляли або на захід, або на схід.

Відомий галицький громадсько-політичний діяч І. Макух, описуючи 10-місячну російську окупацію Прикарпаття, зазначав, що у Товмацькому повіті у кожного селянина реквізовували всю рогату худобу, крім однієї штуки, і платили $1/5$ — $1/10$ дійсної вартості. Коні, свині, домашню птицю взагалі забирали даром. У с. Великі Мости Сокальського повіту російські війська під час відступу реквізували майже всіх коней, на громаду 5 тис. душ залишилося 10 коней. У грудні 1916 р. у Кіцманському повіті реквізувалося продовольство і фураж, а в червні 1917 р. при відступі російські війська забрали 35 % худоби. У Сторожинецькому повіті лише за кілька місяців (навесні і влітку 1917 р.) проведено чотири реквізиції [7].

Звичним явищем стали реквізиція коней, худоби. У с. Великі Мости Сокальського повіту, на 5 тис. осіб в 1916 р. залишилось 10 коней. В Східній Галичині в 1916 р. кількість коней зменшилась на 45 %, а великої рогатої худоби – на 52 %. [5, с. 617]

На становищі сільського господарства позначилася велика нестача посівного матеріалу. Та й та продукція, що вирощувалася, добровільно чи примусово у значній кількості йшла на підтримку армій [8].

Взагалі відбулося значне скорочення посівних площ. Так, на Тернопільщині в 1915 р. засіяної землі виявилось на 130 тис. моргів менше, ніж до війни [5, с. 617].

Для покращання становища сільського господарства малоземельним і безземельним селянам, згідно з циркуляром генерал-губернатора від 29 березня 1915 р., надавалися на умовах оренди дрібні ділянки з польських поміщицьких володінь, господарі яких

втекли разом з австрійськими військами. Однак така оренда поширювалася лише на час весняної сівби і збору врожаю і, по суті, ставала вигідною лише для великих землевласників, адже кошти, виручені від оренди, надходили на депозит казначейства і виплачувалися пізніше власникам землі. Характеризуючи ставлення місцевого населення до нових порядків, начальник Перемишльського повіту зазначав, що, можливо, селяни й співчували б російським властям, але за умови наділення їх поміщицькою землею, зменшення податків і надання інших пільг.

Влітку 1915 р. внаслідок наступу австро-угорських військ у Східній Галичині та Буковині відновилася діяльність австрійської влади. Відразу почав діяти воєнний контроль над збіжжям. Розпорядженням уряду від 21 червня 1915 р. введено державну монополію на хліб до 15 серпня 1916 р., тобто селяни не мали права продавати, купувати і навіть дарувати збіжжя — пшеницю, ячмінь, овес, гречку, кукурудзу, горох, біб, квасолю, сочевицю. Забиралися у населення залишки врожаю минулого року і борошно, залишалася певна кількість зерна на прожиття на цілий рік до 15 серпня 1916 р.

На сім'ю з 5 осіб виділялося 2 кг збіжжя на день, тобто 730 кг на рік. Це були так звані державні закупки, а фактично насильницькі реквізиції за мінімальну ціну або за квитанції. Для цього утворювалися спеціальні комісії на 5—6 сіл зі старости та наглядових делегатів — переважно зі священників, які подавали до староства списки всіх мешканців сіл з визначенням кількості збіжжя, яке селяни мусли продати. За відмову продати комісія мала право примусово відібрати визначену кількість зерна і заплатити хазяїнові вартість забраного на 10 % нижче від урядової. За переховування, підпільний продаж, годівлю худоби збіжжям, а також за заборону комісії перевірити кількість зерна у господарстві селянин карався в'язницею, грошовим штрафом і конфіскацією решти збіжжя. Таким чином, селянин міг втратити будь-які засоби для проживання [9].

Голова філії «Сільського господаря» Турківського повіту писав: «Заведено у нас також реквізицію, тобто загальнодобродійну акцію прокормлення. Так що наші війти та сільські писарі забирають, що лиш у кого можуть забрати, щоб похвалитися, ось то який він енергійний» [2, с. 507].

Державні реквізиції сильно позначилися на становищі селянства, призводили до його дальшого погіршення. Так, австрійський чиновник визнавав у січні 1916 р., що в Городенківському повіті реквізиції завдають великих збитків населенню і у зв'язку з цим не вистачає навіть «кормів та соломи» [7, с. 235.]. Селяни Долинського повіту у листопаді 1917 р. зверталися до Української парламентської репрезентації з проханням спинити в краї реквізиції Третьою австро-угорською армією фуражу і картоплі. «Весь продукт повіту, — писали вони, — виносить 4289 вагонів, сам повіт потребує 3609, а військо подає — 4000 вагонів». У Перемишльському повіті влітку військовій власті реквізували 185 тис. коней [2, с. 507].

Під час відкриття Загального господарського з'їзду 2 жовтня 1917 р. у Львові віце-президент товариства «Сільський господар» О.Т. Войнаровський зазначав, що в знищеній Галичині забезпечується харчами значна частина армії, вивозиться велика кількість сільськогосподарських продуктів до західних австрійських провінцій, особливо безнастанно вивозять живність як військові, так і цивільні власті.

Із середини вересня до листопада 1918 р. до Австрії з Галичини й Буковини було відправлено 125 тис. волів, 75 тис. коней і 4,2 тис. вагонів з продовольством [7, с. 235.].

Тяжке становище селян доповнювалося різними податками як з боку австрійських, так і російських властей. Воєнний генерал-губернатор Галичини пропонував місцевим властям збирати з населення податки, які існували при австрійському уряді, насамперед поземельний [4].

Австрійська влада, крім обтяжливих і зростаючих податків, стягнула з населення 8 багатомільйонних позик. Тільки в Березькому комітаті внаслідок четвертої і п'ятої позик (1916 р.) з населення було утримано 19 млн крон [2, с. 508].

Господарська руїна, реквізиції, податки, безчинства військ призвели до вкрай важкого становища більшості населення краю. Так, Перемишльський повіт потребував 1500 коней і 300 т зерна для засіву. Австрійська влада восени 1915 р. виділила 168 коней (зовсім виснажених) і 48 волів. Зерно доставлялося за готівку по 30 крон за центнер жита і 36 крон за центнер пшениці, з окремою оплатою за

вартість провозу й мішки. Таким чином, усі витрати склали 55 крон за центнер пшениці і 44 крони за центнер жита. У Яворівському повіті в 1917 р. 1 кг цукру коштував до 14 крон, а у Чортківському за 1 кг солі селяни платили 4 крони [10].

Отже, Перша світова війна стала трагічною подією для багатьох селянських родин Галичини. Крім руйнувань, спричинених безпосередньо військовими діями важливою проблемою було збільшення економічного тиску на селянське господарство з боку військових. Відбувалися реквізиції продовольства і коней, обидві ворогуючі армії залучали населення до земляних робіт – риття окопів та траншей, запровадили основні повинності тощо.

4.2. Селянські податки і повинності в умовах революційних подій 1918-1920 років

Революційний вир 1918–1920 рр. захопив і Галичину. Національно-визвольний рух особливо активізувався після проголошення Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР). Українська парламентська репрезентація домагалася від уряду зменшення у краї контингенту австрійського війська, яке треба було годувати, виділення коштів для закупівлі на Великій Україні хліба, якнайшвидшого повернення до рідних домівок біженців і переселенців, припинення польського терору в селах Холмщини і Підляшшя. Було відроджене популярне товариство «Сільський господар».

18–19 жовтня 1919 р. у Львові відбулася конституанта — представницьке зібрання українських послів до парламенту та крайових сеймів Галичини і Буковини, єпископату, делегатів українських партій. Вона обрала революційний парламент — Українську Національну Раду (УНРада) на чолі з адвокатом Є. Петрушевичем і проголосила на західних етнічних землях агонізуючої монархії Українську державу. Першолистопадове повстання у Львові та повітах підтримали українські солдати австрійської армії, українські міщани і селяни. Майже чверть двохсотособової УНРади склали вихідці з селян (найбільше зі

священицьких родин). Загалом у складі УНРади працювало не менше 27 селян середнього достатку і один великий землевласник (більшість становили правники і педагоги) [2, с. 598].

В результаті успішного збройного повстання, яке відбулося на початку листопада 1918 року, була повалена влада Австро-Угорської монархії й проголошена Західноукраїнська Народна Республіка. В ній тимчасово продовжувало діяти австрійське податкове законодавство.

Західноукраїнське село було зруйноване у результаті бойових дій, що відбувались на цій території в роки Першої світової війни. Тому з проголошенням ЗУНР здійснення аграрної реформи та надання допомоги селу у його відбудові було актуальним завданням української влади. Розробкою аграрної реформи в ЗУНР займався Державний Секретаріат земельних справ. Для розробки проекту реформи при Секретаріаті було створено окрему комісію, в яку увійшли фахівці з сільського господарства, юристи та деякі члени Української Національної Ради (далі: УНРади). Її очолив І. Макух. Аграрна політика УНР і ЗОУНР багато у чому була схожою і це зрозуміло, адже були схожими проблеми українських селян на початку ХХ ст.: поміщицьке землеволодіння, малоземелля і безземелля, надмірний податковий тиск. Разом з тим у Західній Україні були і деякі відмінності подолати які не міг і Акт Злуки УНР і ЗОУНР. Першою із них було аграрне перенаселення. Мала місце нерівність українських селян у задоволенні своїх земельних потреб з селянами-поляками, що проживали на території Західної України. До 1912 р. від парцеляції земель українці отримали 38 тис. га землі, поляки – 238 тис. га. До 80 % селянських господарств мали менше 2 га землі, або взагалі були безземельними [2, с. 159–160].

Ще однією особливістю було те, що чимало земель не оброблялося. Це було по причині відсутності інвентарю, робочої сили, посівного матеріалу, військових фортифікаційних споруд, що займали великі площі земель сільськогосподарського призначення. Тому було прийняте рішення: необроблювані землі передавати в оренду тим селянам, які мали можливість їх обробляти.

Розпад Австро-Угорської імперії і проголошення ЗУНР українські селяни зрозуміли як можливість початку самовільного розподілу поміщицьких земель по справедливості, хоча на відміну від

Наддніпрянської України в ЗУНР цей процес не набув широкого поширення. У деяких повітах (Богородчанському, Збараському, Косівському, Яворівському та інших) цей розподіл почався стихійно на селянських сходах. Наприклад, у Яворівському повіті на одне селянське господарство вирішили давати «по 15 моргів землі тим, хто служив у війську, а іншим селянам – тільки по 4».

Перший проект аграрної реформи підготовлений земельною комісією Держсекретаріату 4 лютого 1919 р. Він передбачав викуп землі, збереження приватної власності на землю, передання великих маєтків у державну власність. Сплата за землю мала здійснюватися шляхом індемнізації (кредитної сплати). Однак, цей проект не знайшов підтримки у членів УНРади і було утворено нову комісію, до якої надійшло декілька проектів аграрної реформи. Спільним для них було те, що приватна власність на землю оголошувалася недоторканою, заборонялося забирати землі у заможних селян.

З об'єднанням 22 січня 1919 р. ЗУНР і УНР окрім інших питань поставило у порядок денний проблему: визнавати чи не визнавати Закон про землю УНР? Рішення уряду ЗОУНР було однозначним – не визнавати, бо він передбачав ліквідацію приватної власності на землю, на що ЗОУНР не могла погодитись. До того ж Закон про землю в УНР був прийнятий 8 січня 1919 р. ще до підписання Акту Злуки УНР і ЗОУНР.

Було прийняте рішення приступити до розробки в ЗОУНР свого земельного закону. Безпосередню відповідальність за хід його підготовки було покладено на Державний секретаріат земельних справ. Його перший керівник С. Баран поділяв думку, що збільшення селянського землеволодіння за рахунок земель поміщиків і церкви має здійснюватися поступово і за оплату отриманих земель. Під час сесії УНРади у Станіславі 2–4 січня 1919 р. була створена земельна комісія Ради. До її складу увійшли представники УСДП, УНДП а також представники від селян, правників, церкви. У березні 1919 р. земельна комісія ухвалила проект земельної реформи.

Кінцевий варіант розробленого законопроекту носив компромісний характер. Його автори намагалися знайти спосіб поєднати суперечливі позиції. Зауважимо, що до підготовки аграрної реформи в ЗОУНР долучилися колишні державні діячі УНР

Директорії голова Ради Державного секретаріату С. Голубович, автор Закону про землю в УНР М. Шаповал. 14 квітня 1919 р. після ще одного обговорення земельний закон був, нарешті, ухвалений УНРадою. Його положення передбачали:

1) вивласнення двірських обшарів, монастирських, церковних земель, також угідь, які власники не обробляли своїми силами та які перевищували певну норму;

2) утворення з вилучених угідь земельного фонду ЗОУНР, що призначався для наділення землею на правах власності безземельних та малоземельних громадян області;

3) першочергово земля мала надаватися військовослужбовцям, які втратили здоров'я у війнах, що вела УНР, за ними послідовно – вдови й сироти військовослужбовців, які загинули або померли під час таких воєн; вояки-інваліди світової війни, вдови та батьки військовослужбовців, які загинули на фронтах світової війни;

4) створення установ, які відповідали за вивласнення, використання до розподілу й розподіл землі;

5) покарання за самовільне захоплення та розподіл земель, нищення лісів, будинків, інвентарю;

6) перехід у державну власність лісів;

7) виплату компенсації власникам і орендарям вивласнених згідно з цим законом земель [20].

Виконання цього закону покладалося на Раду Державного секретаріату а також на земельну комісію у складі 12 осіб.

Одна із норм закону передбачала примусовий викуп і перерозподіл поміщицьких земель. Це одразу ж викликало спротив з боку землевласників, які переважно були поляками. Вони апелювали до керівників Антанти з проханням не допустити цього і звинувачували уряд ЗОУНР у надмірному радикалізмі.

Доба ЗОУНР як і УНР – це постійна збройна боротьба за своє існування. Основним у державі було військове питання. У зв'язку з цим постає питання: а чи була своєчасна аграрна реформа? Зрозуміло, що інтерес селян, і у першу чергу вояків УГА, до земельної проблеми був досить значним. Державне керівництво не могло цього фактору не враховувати. Тому-то і робились певні кроки, по крайній мірі в політико-теоретичній площині, щодо вирішення аграрного питання.

До того ж аграрні реформи у ту пору проводились в Польщі, Румунії, Чехословаччині, Угорщині. Це була вимога революційної доби, національного державного будівництва, важливим завданням якого було реформування аграрного сектора економіки. Першими кроками ЗУНР в сфері оподаткування було реформування адміністративного апарату.

Для покращення фінансової ситуації галицькі політики реорганізували Крайову дирекцію скарбу, у складі яких перебували Скарбова сторожа, Скарбова митниця, Державний касир і Державний контролер, яким став О. Саєвич. Головна організація знаходилася в Тернополі, а осередки діяли і в інших містах (Дирекції скарбів округів). Державні контролери повинні були стежити за розподілом коштів по зарплатах службовців та наглядати за діяльністю державних комісарів. Згодом, 3 грудня 1918 р., Державний Секретаріат фінансів підпорядкував Дирекцію скарбів округів владі повітових комісаріатів, у Станіславові розпочалася реформація його структури. Це міністерство поділили на кілька відділів. Діяли секції безпосередніх податків та державних монополій. Об'єднаному Державному Секретаріатові фінансів та торгівлі підлягали також митні уряди, так звана скарбова сторожа та уряди мір і ваги [11].

Збір податків на селі був тісно пов'язаний з заходами щодо вирішення продовольчої кризи. Першочерговим завданням було забезпечення продовольством і транспортом УГА, яка вела важкі бої з поляками. Крім того, на селян встановлювалася підводна повинність, що зобов'язувала їх перевозити військо разом з фуражем. Інколи воєнна влада зловживала становищем і використовувала свої права без стратегічних потреб. Тому 16 березня Державний Секретаріат військових справ змушений був регламентувати підводну повинність та встановити умови її оплати [12, с. 128].

Особливо відчутною була допомога селян армійським обозам у 300-кілометровій прифронтній смузі (Белз—Львів—Турка). Обозні структури, що навесні 1919 р. мали близько 16 тис. коней, 8 тис. возів і похідних кухонь, потребували фуражу, дров, до заготівлі яких залучали місцевих селян їх використовували й під час агітаційних акцій в ході мобілізації до війська.

Новостворений уряд і місцеві органи самоврядування ЗУНР насамперед узялися за вирішення продовольчої проблеми: народ і, що найстрашніше, майже 100-тисячна армія — недоїдали. Координував цю роботу Державний харчовий уряд, створений першим зі всіх міністерських структур — ще 29 жовтня 1918 р., коли австрійська державна машина практично зупинилась, а Польська ліквідаційна комісія започаткувала продуктивний саботаж Східної Галичини. Ось тоді українці вийшли з Крайового господарського уряду і всупереч полякам створили під проводом 58-річного адвоката С. Федака (члена-засновника Земельного банку іпотечного, багатолітнього головного директора Товариства взаємних забезпечень «Дністер») свій Харчовий уряд. Насамперед він закликав селян не підпорядковуватися наказам австрійських старост. У перші листопадові дні представники Харчового уряду чи не першими в повітах перейняли місцеву виконавчу владу і взялися розв'язувати продовольчу проблему, яка, в свою чергу, актуалізувала земельну реформу [2, С. 599–600]

Уряд ЗУНР різко збільшив роль державних монополій. Для запровадження жорсткого регулювання у сфері економіки й поповнення державної скарбниці було монополізовано продаж зерна, хлібопекарських виробів, великої і малої рогатої худоби, свиней, картоплі, шкіри, цигарок, спирту, соди, цукру, сірників, а також встановлено мито і монополійні оплати з продажу тютюнових виробів, солі, цукру і пороху. Зокрема, розпорядок Державного Секретаріату фінансів від 1 грудня 1918 р. забороняв без дозволу продавати тютюнові вироби. Концесія терміном на три місяці в місцевостях з населенням понад десять тисяч мешканців коштувала підприємцеві 500 крон, від п'яти до десяти тисяч — 400 крон, в інших — по 300 крон. Тільки за тютюн уряд хотів отримати близько 100 млн. крон річного доходу [13].

15 квітня встановлювалася державна монополія на заготівлю хліба і фуражу, тверді ціни на сільськогосподарські товари та вилучення лишків продукції. З метою ефективного впровадження в життя даної постанови створили при харчових управах продовольчі загони під командуванням воєнних старшин. Вони повинні були об'їхати всі двори і села дотичного округу та вилучати, за винятком необхідного мінімуму, усі залишки продуктів. Норма необхідного

продовольства для держави дорівнювала половині пайка стрільця польової армії, а решту збіжжя вилучали за певну плату [14]. Водночас уряд ЗУНР заявив про ділову співпрацю в товарообміні з відновленим товариством «Сільський господар», представниками українських кооперативів і фінансових інституцій. Навесні заведено два пісні дні, регламентовано розподіл закупленого у селян м'яса, заборонено випічку хліба без установленого мінімуму (25 %, як правило, картоплі й цукру) сурогату. Порушників зобов'язано арештовувати і навіть ув'язнювати. Однак ціни на продукти, встановлені воєнною управою часто були дуже низькими, що звісно викликало незадоволення. Багато промислових товарів взагалі не потрапляло до продажу, а йшло на потреби УГА [12, с. 128]. Катастрофічно не вистачало у селах дрогобицької нафти та парафіну, які окремі ділки продавали за спекулятивною ціною.

Загалом централізація економіки проводилася з метою забезпечення усім необхідним армії і населення. Восени 1918 р. західноукраїнська влада одержавила всі склади та запаси продовольчих і товарів першої необхідності, а колишнім власникам виплатила компенсацію. Отже, тепер населення отримало можливість продавати свої товари через відкриті державні магазини. Незважаючи на це, уже взимку відчувалася нестача харчів, особливо борошна і цукру, оскільки через Галичину проходив нескінченний потік колишніх військовополонених, яких треба було нагодувати, а також грабежі та численні інфекційні захворювання. Тому навесні 1919 р. уряд ЗУНР змушений був піти на принциповий крок — введення двох пісних днів, який передбачав заборону продажу і вживання м'яса в середу і п'ятницю. Порушників чекав або штраф до 5 тисяч гривень, або арешт до 6 місяців [14]. Аби зменшити витрати зерна, влада не дозволяла випікання хлібу без обов'язкового вмісту різноманітних домішок, частіше картоплі та цукру [15].

21 лютого 1919 р. була прийнята постанова Державного Секретаріату землеробства і внутрішніх справ про примусовий обробіток землі. «Всі ґрунти, пригожі для рільничої культури мають бути управлені і нікому не вільно лишати придатного до культури ґрунту облогом». Землі, які залишили поміщики або селяни, держава через спеціальні повітові чи громадські комісії передавала орендарям для обробітку. Вони, у свою чергу, сплачували відповідний чинш.

Передбачалося покарання у вигляді арешту до шести місяців і штрафу до 50 тисяч крон тим, хто переховував пригожі для обробітку землі, насіння, живий і мертвий інвентар. Такий вимушений захід був направлений, у першу чергу, на відбудову сільського господарства після Першої світової війни, так і для забезпечення населення, особливо армії, продовольством. Ці заходи так і не принесли бажаного результату, оскільки час збирання врожаю припав на відступ УГА за Збруч до Наддінпряниці [12, с. 129].

Певний вплив на фіскальну політику мала спроба проведення грошової реформи. За згодою урядів УНР і ЗОУНР до Станіславова й Тернополя було евакуйовано Експедицію Заготовок Державних паперів і Відділ Державного Банку зі скарбовими цінностями, що сприяло інтеграції фінансових систем обох республік. Хоча місцеве населення так і не мало змоги залишати свої вклади в Державному Банку. З метою швидкого злиття фінансових структур і зближення УНР і ЗОУНР 4 квітня було прийнято закон про запровадження в обіг гривень. Відповідно до нього встановлювалося, що гривня дорівнювала вартості однієї австрійської крони, а карбованець двох. Проте це не змогло зупинити інфляції й місцева влада Тернополя, Збаража, Сокаля самостійно почала друкувати гроші на звичайному обгортковому матеріалі [12, с. 131].

Здійснити систематичне реформування податкової системи Державний секретаріат на встиг. Вже в липні 1919 р. територія ЗУНР була повністю окупована польськими військами.

Під час радянсько-польської війни на короткий час (липень – вересень 1920 р.) на галицьких землях, зайнятих Червоною армією, проголошено Галицьку Соціалістичну Радянську Республіку. З перших днів існування її уряд намагався провести радикальну аграрну реформу.

Вже 1 серпня 1920 р. Галревком видав декрет № 1 «Про встановлення соціалістичної радянської влади в Галичині». За цим документом «всі землі панів, бувші цісарські, монастирські і церковні лани, пасовища і луки з живим і мертвим інвентарем» мали перейти «до рук трудящих мас через революційні комітети» [17, с. 36]

Для проведення аграрної реформи на селі створені земельні комітети, які одразу ж приступили до розподілу поміщицьких земель. У Тернопільському повіті утворено 40 комісій, Чортківському – 7,

Бережанському – 7. Вони мали долучитися до поділу землі, здійснювати контроль за цінами на продукти харчування. У вересні з'явився Галревкому про хлібну розкладку.

Постанова Галревкому № 2 «Про земельні маєтки, земельні плоди, про збір хліба і паші» конкретизувала вказаний декрет, ствердивши, що всі поміщицькі землі, ліси, луки та пасовиська, всі державні, а також церковні і монастирські землі та маєтки з усім живим і мертвим інвентарем, з усіма господарськими і житловими будівлями «негайно відбираються в їх дотеперішніх власників і безплатно переходять через місцеві органи Радянської влади у користування всіх працюючих» [18]. Земельні відділи місцевих ревкомів зобов'язані негайно виселяти поміщиків з їх конфіскованих маєтків та взяти останні під свій контроль, старанно охороняючи посіви, будинки, інвентар, продовольчі та кормові запаси, інше майно від знищення або самовільного захоплення. Необхідно було також ужити всіх заходів для збору врожаю та обробку і засіву цих земель після жнив. До збору зерна і паші для худоби з конфіскованих земель допускалися в першу чергу безземельні й малоземельні селяни, форнали (сільськогосподарські робітники), яким за роботу віддавалася третина зібраного врожаю. Решта (дві третини) йшли в розпорядження Галревкому і продовольчих відділів повітревкомів, командування Червоної армії. Бідноті було дозволено передавати збіжжя і солону безплатно.

Для реалізації постанови № 2 земельний відділ Галревкому видав циркуляр № 1, в якому наказав місцевим земвідділам докласти всіх зусиль для того, «щоб поля, призначені під озиму, були засіяні, а призначені для ярого посіву в міру потреби визяблені». Циркуляр також наголошував, що користуватися землею мають безземельні і малоземельні селяни, а також сільські громади. Безземельні, але не хлібороби, а також хлібороби, які проживають до року в громаді, могли користуватися колишньою панською землею лише після задоволення потреб членів громади [2, С. 610-611].

У розпорядженні земвідділу Галревкому про порядок проведення осінньої і весняної сівби було конкретизовано ставлення влади до заможних селян: «Коли б добачувалося, що селяни-дуки з неохоти до Радянської влади не хочуть обсіяти всього свого поля, тоді установити комісію по обсіву піль, яка може конфіскувати у дука-

багача необсіяну землю і передати її біднякам» [19]. Утверджуючи нові відносини на селі допомагали комітети незаможних селян (3—6 осіб). Лише у Тернопільському повіті їх діяло понад 40, Чортківському — 7, Борщівському — 4 [2, с. 611]. Комнезами протистояли бандитизму, прагнули контролювати розподіл великої земельної власності, допомагали проведенню «хлібної розкладки». Примусова скупка в селян усіх лишків (і не лише лишків) хліба і фуражу викликали нерозуміння галицького селянства, навіть фізичний опір представникам влади і червоноармійцям.

З метою ліквідації спекуляції продуктами, сіллю і гасом, яка почала процвітати через їх гостру нестачу у віддалених населених пунктах, продовольчий відділ Галревкому встановив фіксовані заготівельні й відпускні ціни на основні продукти і фураж, а також норми їх перевезення по залізниці та дорогах у межах республіки. Порушників притягали до кримінальної відповідальності, а надлишок продуктів конфісковували. Щоправда, селянам дозволено без обмежень ввозити у міста сир, сметану, молоко, городину, гриби, живу і битую птицю, мед для безпосереднього продажу міщанам. Заборонено самогоноваріння. Водночас видано наказ про заборону скупки і перепродажу продуктів з метою спекулятивної наживи. [2, с. 611]. Повністю реалізувати на практиці ці заходи не вистачило часу. Хід військових дій восени 1920 р. призвів до падіння ГСРР та повернення польської влади.

Таким чином, в умовах революційних подій фіскальне навантаження на селянство зросло. Крім звичайних податків і військових зборів, реквізицій та повинностей, новим явищем було різке зростання ролі державних монополій, що варто розглядати як розширення непрямого оподаткування. З'явилися нові специфічні повинності – обов'язковий обробіток землі. Обмеження щодо руху товарів і цін теж, на нашу думку потрібно розглядати, як специфічну форму повинностей і непрямого оподаткування.

Не можна забувати, що збільшення фіскального навантаження відбувалось в період активних військових дій, що додатково ускладнювало становище галицького селянства.

РОЗДІЛ V

ПОДАТКОВА СИСТЕМА МІЖВОЄННОЇ ПОЛЬЩІ ТА ОСОБЛИВОСТІ ЇЇ ФУНКЦІОНУВАННЯ В ГАЛИЧИНІ

5.1. Основні етапи та регіональні особливості формування нової податкової системи в Галичині у міжвоєнний період

25 червня 1919 р. Верховна Рада Паризької мирної конференції ухвалила рішення про передачу Східної Галичини під тимчасове управління Польщі за умови її автономії й проведення плебісциту. Цим же рішенням передбачалось створення окремого Сейму, війська. У 1920 р. був ліквідований Галицький крайовий сейм, у 1922 відкладено запровадження органів самоуправління в Східній Галичині. Польська влада не виконала рішень Паризької мирної конференції. Східна Галичина поступово інкорпоровалась в Польську державу.

Міжвоєнна Польща була аграрною країною, її населення складало приблизно 27 млн. осіб., з них на Поліссі проживало 24 % поляків, на Волині –16 % у Східній Галичині – 26 %. У міжвоєнний період в Польщі існувала приватна власність на землю. У 1921 р. в сільському господарстві було зайнято до 65 % населення. На території Східної Галичини та Західної Волині, які входили до складу Польщі, проживало 4750 тис. українців, тобто 62,17 % тамтешнього населення. Близько 75 % українського населення становили селяни, 10 % сільськогосподарські робітники. Східна частина Польщі була переважно відсталим сільськогосподарським краєм, який називався Польща «Б» і це тягло Польщу вниз порівняно з Європою [1, с. 460].

Серед українського населення переважали малоземельні і безземельні селянські господарства. За даними офіційної польської статистики, у 1921 р. на території Західної України налічувалося 538 245 селянських господарств, які мали до 2 га землі., що становило 48,4 % загальної кількості господарств. Дрібних земельних наділів, що мали до 3-5 га було 32,6 % [2].

На 1921 р. серед великих землевласників Східної Галичини були поляки, зокрема у Тернопільському воєводстві – 92,8 %, у

Львівському – 88,1 %, у Станіславському –73,1 %. Середнє поміщицьке господарство мало від 3 до 4 тис. га землі. На кожних 100 га землі українських власників 98 га припадало на дрібну власність, 2 га – на велику власність. У Тернопільському воєводстві нараховувалося 143 великих польських маєтків, розміри яких перевищували 1000 га, 18 маєтків, що належали українським землевласникам, мали в середньому по 245 га землі, менш як 2 га землі володіло 55,2 % всіх господарств [3, с. 198].

Ситуація ускладнювалась після прийняття Сеймом закону від 1 липня 1919 р., та розпорядження Ради Міністрів від 1 вересня 1919 р., якими передавалося вирішення земельного питання у Східній Галичині не місцевим органам влади, як було до цього часу, а Варшавському сеймові. Закон передбачав примусовий викуп землі у поміщиків, земельна власність яких перевищувала 60 –180 га з наступною їх передачею селянам шляхом парцеляції. Водночас цими законодавчими актами заборонялося продавати селянам землю «великої власності». Тобто насправді ці документи у сфері земельних відносин були першим кроком до заборони українським селянам купувати землю безпосередньо у поміщиків, як вони могли робити це досі. Щоправда, зазначалося, що купівля землі можлива з дозволу Земельного уряду, однак такий дозвіл видавали лише польським колоністам і жоден український селянин не міг скористатися цим правом.

Від самого початку інкорпорації українських земель до складу Польщі влада намагалася посилити тут свій економічний та політичний вплив. Засобом для реалізації цього «національної ваги» питання мала стати аграрна реформа, яка розпочалася ще у 1919 р., а, із затвердженням 15 липня 1920 р. Сеймом Закону про земельну реформу, вона розгорнулася у повному обсязі. Закон передбачав організацію селянських господарств до 15 га землі шляхом парцеляції. Викуп землі встановлювався на рівні 50 % її вартості. Зауважимо, що цей Закон не був реалізований [4, с. 121].

У 1921 році Сейм прийняв новий Закон, який забороняв відчуження землі поміщиків без повної компенсації. Особливістю розпочатої владою аграрної реформи було те, що вона носила чітко виражений колонізаційний характер, а саме: передбачалось створити

максимально пільгові умови перш за все для заслужених солдатів та офіцерів польської армії, які побажають переселитися на «східні креси», тобто у новоприєднані воєводства. Вони могли там отримати безоплатно до 45 га землі. Для створення міцних господарств військових колоністів держава безкоштовно надавала також будівельні матеріали і сільгоспінвентар. На початку 1923 р. Міністерство військових справ Польщі із 100 тис. претендентів на безкоштовне отримання в «східних кресах» землі відібрало 29 597 офіцерів та солдатів. Осади (колонії) організовувались на зразок козацьких станиць на засадах безплатного надання землі уланам, молодшим і старшим офіцерам. Взамін вони зобов'язувалися нести військову повинність із власними амуніцією та конем. Усі інші учасники польсько-української війни могли купити там землю на пільгових умовах. Колонізація мала проводитись таким чином, аби осадники не могли асимілюватися з українським населенням і мали можливість паралізувати його національно-визвольний рух. Запровадження військового осадництва означало, що земля у новоприєднаних воєводствах мала перейти у власність тих, хто зробив її польською.

Можна сказати, що з початку 1920-х рр. розпочалася друга (після Люблінської унії) хвиля колонізації поляками українських земель і це мало здійснюватись шляхом організованого переселення поляків з західних і центральних воєводств у Львівське, Тернопільське і Станіславське.

Закон 1921 р. передбачав здійснення примусового викупу землі у приватних власників і у держави за ринковими цінами понад встановленої законом земельної норми і наступний її продаж ділянками (парцелями) дрібним власникам нібито з метою ліквідації малоземелля. Причому, коли в центральних воєводствах норма землі, що не підлягала примусовому викупу, становила 60–80 га, то для Східної Галичини, «де цього вимагатиме інтерес держави», цифра була піднесена до 400 га. З усієї кількості земель, виділених владою для парцеляції, 80 % були призначені для польських осадників. На ділі виявилось, що землі, які надавалися польським осадникам, були громадськими, про що свідчать численні скарги українських селян. Так, лише у селах Запілля і Городне Любомльського повіту на Волині

для осадників влада відібрала у місцевих селян 169 га землі. У результаті таких дій польської влади частка землі у Східній Галичині, що опинилася в руках поляків, зросла.

Це ще більше загостило соціальні і міжетнічні відносини. Українські селяни вели боротьбу як за землю, що перебувала здебільшого у володінні польських поміщиків, так і проти польської анексії краю. Усвідомлюючи можливі наслідки цієї боротьби, міністр аграрних реформ Польщі В. Станевич 5 вересня 1926 р на зібранні у Львові наголосив, що «заможне, задоволене селянство (польське – П. С. Коріненко) на сході буде найліпшим оборонним валом, що захищає Польщу».

Аграрна політика польського уряду була розрахована на те, щоб на інкорпорованих землях зберегти земельну власність польських поміщиків, і у той же час досягти зменшення розмірів їхніх земель до раціонального рівня. На залишках поміщицької землі передбачалося створити зразкові господарства фермерів із числа польських осадників. Згідно розробленого плану колонізації «східних кресів» передбачалося колонізувати насамперед землі уздовж р. Сян, щоб протистояти проникненню українського населення на Захід. Далі мала відбуватися колонізація уздовж залізничних шляхів, зокрема, територія уздовж залізниці Перемишль – Львів – Тернопіль – Підволочиськ довжиною 325 і шириною 30-40 км. Особлива увага зверталася на землі Тернопільського воєводства з огляду на їх родючість. Для створення головного «колонізаційного коридору» і його бокових розгалужень рекомендувалося на площі 27,3 тис. кв. км. з населенням понад 3 млн. осіб утворити 151 610 нових осад з 1.066 320 тис. осадниками. Протягом 1919–1928 рр. у Східній Галичині було створено 27,2 тис. господарств осадників, які володіли більше ніж 600 тис. га землі.

Викуплені державою землі на першому етапі реформи розподілялися серед польських військових осадників. Для 8732 військових осадників у східних воєводствах було виділено 111,8 тис. га кращих земель. З 10 липня 1919 р. – 30 червня 1920 р. у 30 східногалицьких повітах було розparcelьовано між поляками 143 маєтки (109 472 га). На цьому просторі було поселено 11.937 родин польських колоністів. Майже половина польських осадників, які

прибули у Східну Галичину у 1920-і – на початку. 1930-х рр. придбала землю у Тернопільському воєводстві, де ціна на неї була значно нижчою ніж у Краківському воєводстві. Найбільше скупчення цивільних осадників спостерігалось у Підгаєцькому, Бережанському, Бучацькому повітах. Так у Підгаєцькому повіті було розparcelьовано майже 18 тис. моргів (1 морг – 0,56 га), а кількість осадників, які купили землю з parcelьації, досягла 4 тис. осіб. У Бережанському повіті було розparcelьовано 13 311 моргів, осіло 2 856 колоністів. Чисельні польські колонії виникли у Тернопільському, Бродівському, Скалатському, Зборівському, Збараському, Перемишлянському повітах. Осади групувалися на 8-10 господарств кожна.

Держава безкоштовно передавала їм викуплені землі у розмірі до 45 га. Ці новоутворені фермерські господарства не можна було без дозволу уряду протягом 25 років ні продавати, ні передавати іншим особам. Залежно від того, хто проводив parcelьацію, офіційна статистика розрізняла три види parcelьації: державну, банківську і приватну.

Загалом, в українських землях під владою Польщі земельна реформа мала обмежений характер. За даними перепису 1921 р. у руках великих землевласників (понад 50 га) залишалось у Львівському воєводстві 46,1 %, Тернопільському – 47,2 % і Станіславському – 58,1 % всієї земельної площі.

У 1923 р. польський уряд врахував негативне ставлення українців до осадництва і з березня було припинено військове осадництво, а з 1924 р. було надано право купляти землю на «східних кресах» не тільки полякам, а й особам інших національностей, за умови, що вони «не були покарані за злочини перед польською державою». У результаті дії цих рішень землю у південно-східних територіях Польщі придбали 75 % поляків та 25 % українців. Це стало можливим і тому, що не всі польські осадники налагодили високопродуктивне господарство, тому деякі поверталися на попередні місця проживання. У Станіславському воєводстві продали свої господарства 124 осадники, на Тернопільщині – 480 колоністів [24, с. 33–34].

Як бачимо, земельний голод в українських господарствах, створення передумов для переходу від екстенсивних до інтенсивних методів господарювання аграрна реформа не передбачала.

З метою досягнення у цій справі найкращого результату, влада заохочувала переселення в східні воєводства цивільних польських осіб, тобто колонізація мала здійснюватися двома потоками польських громадян. Для керівництва справами цивільних осадників у Львові був створений Союз осадників, філії якого діяли в усіх воєводських центрах Східної Галичини та у 41 повіті. Цивільні осадники вербувалися з польських селян і набували землі на загальних підставах, у такий спосіб загострюючи земельну тісноту українських селян. До кінця 1934 р. у трьох воєводствах Східної Галичини було створено 736 осадницьких поселень з 14 807 господарствами, у власність яких перейшло 81 936 га землі, в середньому на господарство по 5,5 га [24, с. 30].

На відміну від воєнного осадництва, яке забезпечувалося землею за рахунок держави, цивільні колоністи купували земельні ділянки за ринковими цінами.

25 грудня 1925 р. польський Сейм схвалив новий закон про аграрну реформу. Можна вважати, що це був другий етап аграрної реформи, який попервах урядом не був передбачений. Новим у цьому законі було те, що влада дозволяла купувати землю на парцеляційному ринку і українським селянам і це була ще одна поступка українським селянам при тому не обмежуючи процесу насадження польського осадництва. Зауважимо, що ціни на землю на цю пору були найнижчими. Однак, це не тільки було вигідно українським селянам, але й польським і саме тоді відбувалася найактивніша фаза осадництва.

З усієї кількості земель виділених для парцеляції 80 % були призначені для осадників. У результаті чого частка землі у Східній Галичині, що опинилася у руках поляків, зросла і на 1929 р. осадники в Західній Україні володіли більше ніж 600 тис. га землі, зокрема, у Східній Галичині було розпарцельовано 227 тис. га, на Волині 233 тис. га [24, С. 65–66; 70].

Парцеляція призвела до того, що разом з поміщицьким фільварком з'явилися заможні осадники.

У другій половині 1920-х рр. економічна ситуація змінювалася, зростали ціни на землю, розпочалась спекуляція землею, чимало осадників збанкрутували і все це було в умовах економічної кризи 1929 – 1933 рр. Земля була дуже дорогою. «За Польщі в Західній Україні за гектар землі треба було заплатити як мінімум 1500 доларів. Це були великі гроші, – згадував С. Байрак з Тернопільщини». У 1939 р. в Тернопільському воєводстві нараховувалось майже 50 тис. безземельних і малоземельних селянських господарств [5].

Польський уряд не міг тепер надавати таку ж допомогу переселенцям, як це було до середини 1920-х рр. Осадники без підтримки держави не витримували конкуренції на ринку. Сталося те, чого ніяк не очікувала польська влада. Майже чверть польських цивільних осадників залишили колонії. Вони почали продавати свої землі і їх, за значно нижчими цінами, тепер купували українські селяни.

Протягом 1919 – 1934 рр. держава і поміщики розparcelювали у Східній Галичині 315 566 га, з яких 26 % площі перейшло до польських осадників, 7,4 % – до місцевих польських селян, а решта – 66,6 % до українських селян. За 15 років проведення реформи у власність українського селянства трьох східних воєводств перейшло три чверті, тобто 72 % земельної площі розparcelьованої поміщиками і державою [31, с. 210].

Можемо стверджувати, що намагання польської влади витіснити українське населення з їх земель з допомогою колонізації стало неможливим. Хоча влада не полишала спроб продовжувати політику колонізації аж до початку Другої світової війни, зокрема, у березні 1939 р. розпочався третій етап аграрної реформи. Уряд для 12 тис. сімей польських колоністів лише в Тернопільському воєводстві передбачав використати 100 тис. га земель земельного запасу. Для реалізації цієї програми передбачалось надати пільгові кредити учасникам комасації ґрунтів; особам, які продали свою землю малоземельним господарствам, обнятих комасацією, а самі перейшли на нові господарства. Для них передбачалась позика 50 % вартості купленої землі, а для військових колоністів, інвалідів польської армії позика могла сягати 90 і навіть 100 % оціночної вартості землі [6].

Таким чином, Польська влада, здійснюючи аграрну політику на західноукраїнських землях, мала не тільки економічні але й політичні цілі, розраховані на зміцнення там польського режиму. Вражає безперервність і масштабність парцеляції та колонізації, обсяги яких залежали від коливання ринкових цін на землю. Тоді був чітко виявлений дискримінаційний підхід щодо українських селян і у пересічному розмірі набутих ділянок. Найбільші ділянки придбали покупці єврейської національності, в середньому по 5 га землі на двір. Пересічна площа придбаних земельних угідь одного польського колоніста дорівнювала 2,59 га, тоді як пересічний український селянин спромігся придбати у власність лише 1,19 га. Для українського населення головним ринком землі був малодоступний більшості селян вільний ринок з його спекулятивними цінами. І все ж, у міжвоєнний період українські селяни Східної Галичини збільшили свої земельні наділи на 10 %, але у ті ж роки сільське населення зросло на 12 %, що призвело до збільшенні селянських господарств до 2 га землі з 43 до 52,1 % Кількість селянських господарств, що володіли до 5 га скоротилася з 37,6 до 36,8 %. Так само скоротилося число селянських господарств, що володіли 5-10 га землі з 14,6 до 9,4 % [24, с. 213].

Таким чином, земля була джерелом існування більшості українського населення краю. Земельні відносини визначалися у першу чергу аграрним перенаселенням та малоземеллям українських селян. Аграрна політика польської влади у новоприєднаних східних воєводствах з самого початку була дискримінаційною по відношенню до українського селянства, влада ставила перепони для придбання ним земель і навпаки стимулювала польське селянство до переселення у східні воєводства. Новітня польська колонізація пригнічувала життєві інтереси її справжнього господаря – українського селянина.

Встановивши військовий і політичний контроль над західноукраїнськими землями, польський уряд розпочав активне формування власної системи управління. Одним з важливих напрямків цього була організація збору податків з населення. Оскільки більшість населення Галичини і Волині складали українські селяни, їх господарства ставали важливим об'єктом оподаткування та

джерелом поповнення бюджету польської держави. Як наслідок, більшість нововведень в податковій сфері прямо чи опосередковано торкалась західноукраїнського селянина.

Тому в першу чергу з'ясуємо особливості формування податкової системи міжвоєнної Польщі, як важливого чинника економічного становища селянських господарств.

Першою такою особливістю було те, що становлення нової податкової системи відбувалось в умовах повоєнних руйнувань галицьких земель. Особливо масштабними матеріальні втрати від Першої світової війни виявилися в колишньому Королівстві Польському й Галичині [7, С. 56–57]. Тому завдання відбудови актуалізували потребу налагодження фіскальної політики держави. Складна економічна ситуація створювала передумови для посилення фіскального тиску на західноукраїнське селянство. Руйнування в промисловій сфері, спричинені військовими діями Першої світової війни, обмежували можливості поповнення державного бюджету за рахунок надходжень від промислових підприємств. Ці обставини спонукали уряд перекладати основний податковий тягар на селянські господарства. Вважалось, що це дозволить швидко отримати гроші та продовольство, в тому числі для армії, але не бажали брати до уваги того, що одночасно погіршував і так дуже складне матеріальне становище ослаблених війною селянських господарств.

В екстремальних обставинах мало уваги зверталось на те, щоб зв'язати збір податків в систему, вирівняти податкове навантаження між регіонами, верствами населення, пристосувати розміри податкового обтяження до платоспроможності [8].

В результаті податковий тиск був високим, його збільшували виплати у різні фонди (праці, дорожний, шкільний) та напівпримусові внески на зимову допомогу, фонд оборони, національну і інвестиційну позики, на самоврядування і суспільне піклування. Це обтяження постійно зростало.

Разом з тим рентабельність селянських господарств залишалась низькою в умовах війни і післявоєнної розрухи. Тому вимоги проведення податкової реформи звучали все голосніше. Потребу в реформі спричиняли також запутаність і різноманітність нормативної бази, розібратись в якій було дуже складно державним службовцям,

не кажучи вже про платників. Нормативні акти часто склалися некомпетентними особами, які не мали досвіду роботи в нижчих щаблях адміністрації, тому їх було надзвичайно важко реалізувати на практиці. Це призводило до подання селянами численних скарг на свавілля, несправедливість, неправомірність дій адміністрації. Конфліктів ставало дедалі більше [8].

Отже, екстримальні умови і поспіх польської влади у формуванні нової податкової бази суттєво ускладнював становище в першу чергу західноукраїнського селянства.

Окремо слід відзначити національно-політичний аспект сплати податків українськими селянами. Адже міжвоєнна Польща «об'єднала у своєму складі території, автохтонна більшість яких прагнула створити власні національні держави (українці, білоруси, литовці). Тому сплата ними податків стала однією з форм вияву політичної лояльності або ж навпаки. Проблема виявилася настільки важливою, що знайшла своє відображення в березневій Конституції Польщі 1921 р.: в переліку основних обов'язків громадян фігурували не тільки категорії вірності державі, виконання її законів, військової служби, а й сплати податків [9, С. 231–232].

Найпомітнішою особливістю формування нової фіскальної системи на західноукраїнських землях були сильні регіональні відмінності, які дуже ускладнювали уніфікацію законодавчої бази оподаткування. На територіях, які опинились у складі Польщі, діяли різні фіскальні моделі: австрійська, прусська, російська [10, s. 1].

Це стало причиною появи розпорядження керівника міністерства фінансів від 12 листопада 1918 р., яке підтверджувало подальшу тимчасову дію у Другій Речі Посполитій тих бюджетоформуючих законів, що діяли на окупованих Німеччиною та Австро-Угорщиною теренах. Тому протягом усього міжвоєнного періоду польська податкова система перебувала в процесі поступового формування, і цей процес так і не закінчився аж до початку Другої світової війни. Зміни податкової системи якраз розпочалися з усунення регіональних відмінностей, пов'язаних з залишками російського, німецького і австро-угорського законодавства. Ці відмінності до кінця міжвоєнного періоду були загалом усунені, крім земельного і спадкового податків [8]. Як наслідок склалась ситуація, коли в

Галичині і на Волині діяли різні земельні податки. Ускладнювали процес формування нової уніфікованої системи політична нестабільність, часті зміни польських урядів на початку 20-х років, що робило економічну політику непослідовною. В період відносної політичної стабільності другої половини 20-х – початку 30-х рр. єдиної системи також не було створено.

Були запроваджені лише фрагментарні зміни окремих податків з певними дрібними знижками і спрощеннями, але частіше зі збільшенням навантаження на селянські господарства, або введенням нових податків замість скасованих.

Податкова політика держави на західноукраїнських землях мала помітно виражену колоніальну спрямованість. Підтвердженням цього є дані статистики. У 1927/28 р. частка надходжень від прямих податків з населення Західної України становила 23,4% доходів держави, то вже наступного року вона піднялась майже до 30%. Колоніальний характер цієї політики яскраво виступав на тяглоті поземельного податку, основний тягар якого лежав на плечах селянства. Так, з 3706,9 тис. платників поземельного податку в Польщі 1927 р. на Західну Україну припадало 62,5% платників. Це пояснюється тим, що польська адміністрація залишила в силі дію усталеної ще за володарювання в ній Австро-Угорщини практику обкладання поземельним податком, на основі ставок якого обчислювалися інші податкові повинності. За законом сейму від 15 червня 1923 р., запроваджувалось прогресивне оподаткування селянських господарств залежно від розміру та якості земельної площі у господарстві. Однак податкові ставки були розраховані так, що податкова дегресія для незаможних платників була ілюзорною. Польський економіст Я. Міхаловський, аналізуючи поземельне оподаткування селянських господарств в Галичині, писав: "Зріст ставки, її прогресія є, без сумніву, дуже незначною і має малий класовий поділ, внаслідок чого власник 5-моргової площі, яка абсолютно не забезпечує існування навіть його невеликої сім'ї, платить вже на 100% вищий податок, ніж його 1-морговий сусід. Дуже невиразно виглядає і стовідсоткова різниця між п'ятиморговим і 1138-морговим господарством"[11, s. 35]. У результаті такої податкової практики у кращі докризові роки дві третини

поземельного податку платили дрібно-земельні і середньоземельні селяни, а поміщики і фермери - тільки третину.

У Східній Галичині ставки поземельного податку обчислювалися не з реального доходу господарства, а з так званого "кадастрового доходу", який, по суті, являв собою постійно одержувану державою земельну ренту з одиниці земельної площі. Розміри його встановлювалися ще властями Габсбурзької монархії окремо для орних земель, луків, пасовищ та лісів, що ділились на вісім категорій відповідно до якості придатної землі. Уже у 80-ті роки ХІХ ст. поміщики домоглися перегляду якості кадастрових земель таким чином, аби перекласти основну частину податкового тягаря на плечі селянських мас. Ці ставки поземельного податку, як правило, не переглядались фіскальними органами Польщі навіть у роки неврожаїв.

Виникає питання – чому так і не відбулось уніфікації? В тогочасній правничій літературі так і не вдалось знайти чіткої відповіді на це питання. На думку, наприклад, тогочасного юриста І. Венфельнда, автора спеціальної праці, присвяченій податковим проблемам, така реформа відклала би в цій сфері стабілізацію, яка Польщі потрібна більше ніж іншим державам. Знову потрібно було б ознайомлювати адміністрацію з новиною нормативною базою, Міністарства і Найвищому адміністративному апаратові довелося б протягом декількох років відомчими інструкціями усувати неясності, суперечливі і сумнівні моменти в нормативній базі, знову було б потрібно ознайомлювати платників з їх податковими обов'язками. На думку автора реальнішою була б зміна конкретних податків з метою їх спрощення і зменшення навантаження [6].

З'ясувавши специфічні умови, в яких формувалася податкова система міжвоєнної Польщі, ми можемо тепер проаналізувати основні заходи податкової політики та її наслідки для українського селянства.

Дуже ускладненою проблемою виявилась операція запровадження єдиною податкової системи і податкової адміністрації. Деякі питання, наприклад встановлення загального для всієї держави податку з майна та доходів селян, було вирішено порівняно швидко, вже в 1920 році. Трохи пізніше єдиний

запроваджено промисловий податок. Значно довше, до 1936 р. відбувався процес уніфікації земельного податку, найважливішого, з огляду на аграрний характер країни. Різниця у сфері земельного оподаткування між окремими частинами країни, при об'єктивно однакових передумовах його встановлення, становила навіть кілька сотень відсотків. Ухвалений в 1919 р. закон про уніфіковані фінансові органи виконано (головним чином через брак кваліфікованих кадрів) на всіх території Польщі тільки у 1925 році.

Податкову політику міжвоєнної польської держави можна розділити на два напрями:

— формування фіскального апарату, державних органів, які здійснювали облік та збір податків

— зміни податкового законодавства в першу чергу щодо розмірів податків та бази оподаткування

Розглянемо в першу чергу систему фіскальних органів та особливості її функціонування. Структуру державних органів, які здійснювали фіскальну політику, визначено «Положенням про тимчасову організацію влади і казначейського правління» (31 липня 1919 р.). Збір податків і мита віднесено до компетенції Фіскальної палати – однієї з трьох інстанцій, які склали структуру фіскального управління держави. Інший його значущий складник – Казначейське правління. До його компетенції входило визначення обсягу податків і мита, а також питання акцизів та державних монополій [12, S. 91; 93].

Важливою проблемою податкового апарату була некомпетентність представників фіскальних органів та недосконала організація їх роботи на місцях. Не рідкісними були випадки, коли селяни, що приїжджали в державні органи для сплати податків, змушені були чекати появи чиновників податкової служби на робочому місці по кілька днів. Невдовзі податкові збори стягувалися з тих самих селян судовими виконавцями в присутності поліції як із таких, що прострочили терміни сплати. Низький професійний рівень податківців поєднувався зі зловживанням службовим становищем. Їхня сваволя найчастіше виявлялась у формі завищення величини податків для представників національних меншин.

Тепер з'ясуємо як змінювалась податкова політика протягом міжвоєнного періоду. Розорення країни, дезорганізація фіскального

апарату, невеликі податкові надходження (у 1921 – 1923 рр. середньостатистичне фіскальне обтяження в розрахунку на 1 людину становило неповні 25 % рівня 1914 р.) спричинили, що доходи державною казни були невеликі, натомість потреби, навіть ті які вважались за абсолютно необхідні, винятково великі [13, с. 174].

З деяких підрахунків 1919 р. випливає, що доходів вистачало на покриття бл. 20 % встановлених видатків, в часі наступних 4-х років заледве на 30%. Як наслідок, нічого дивного, що щороку бюджет мав поважний дефіцит. Держава не могла розраховувати на постійні доходи. Не забезпечували їх, як в нормальних умовах, безпосередні податки. Якщо отримані з цього джерела доходи (обраховані з кг жита) впали в 1919 р. у порівнянні з 1913 р. до рівня 3,5% в Галичині [13, с. 175].

Масштаби оподаткування громадян того часу дають змогу оцінити доходи держави в третьому кварталі 1923 р. Усього в цей час нею отримано 5,753 млрд марок, зокрема публічні податки склали 1,315 млрд (288 млн з них – це безпосередні податки, а 600 млн – посередні й ті, що отримані від державної монополії [14, с. 2].

На низьку ефективність податкової системи впливала гіперінфляція, яка стала особливо госрою на початку 20-х років. В перших роках інфляція, хоча її визнавали негативним явищем, не викликала у найвищого керівництва побоювань, враховуючи, що користалося з неї багато соціальних груп, а передусім держава, якій інфляція давала можливість покрити з надлишком бюджетний дефіцит, завдяки появі так званого інфляційного податку. Повільно він став найважливішим джерелом доходу держави і відповідно до підрахунків економістів в 1918 – 1923 рр. займав 64-78 % доходів бюджету. Доходи, отримані з того джерела дозволяли державі видавати кредити економічним інституціям, відповідно розкладали кошти розбудови воєнних руйнувань на все суспільство [13, с. 176].

Як не дивно на перший погляд, інфляція мала певний позитив для селян в справі сплати податків. Село користувалося зі сталого зростання цін на споживчі товари з однієї сторони, а з іншої - на падінні реальної вартості податкового обтяження. Інфляція, а особливо гіперінфляція, звела фактично до нуля найважливіше податкове обтяження селянських господарств – ґрунтовий податок. В

крайніх випадках його стягнення ставало врешті нерентабельним, коли кошти на оформлення документів були вищими ніж сума зтягнутого податку. Ті сумнівні вигоди закінчились одночасно з переходом інфляції в другій половині 1923 р. в вищу стадію – гіперінфляції (галопуючої інфляції). Падіння вартості марки стало тоді дуже швидким, швидшим ніж темп її продукування. Мінімальний прибуток бюджету влада намагалася компенсувати за допомогою використання надзвичайних податків із власності. Згодом до цієї статті наповнення державної скарбниці додався податок із прибутку, що відповідало тодішнім новітнім науковим підходам із питань оподаткування громадян. Коли ж ця модель не виправдала себе, оптимальним варіантом отримання необхідних для держави фінансових ресурсів очільники почали вбачати в запровадженні поряд із податком із прибутку іншого податку – з обороту [15, с. 1].

В 1924 р. для стабілізації фінансової ситуації уряд В. Грабського здійснив валютну реформу. З середини 1920-х у Польщі спостерігається період відносної політичної й економічної стабільності, припинилась гіперінфляція, фіскальна політика стала більш виваженою і прогнозованою. Це означало стабілізацію податкової політики.

Важливо підкреслити, що питома вага податкових надходжень до бюджету держави мала постійну тенденцію до росту. Якщо на кожного жителя земель, котрі увійшли до складу Польської Республіки, у 1912 р. пересічно припадало 59,7 зл. податків, то у 1924 р. - уже 71,8 зл., а в 1928/29 р. - аж 87,6 зл. [16, s. 552].

Переважаюча частина прямих і непрямих податків йшла на невиробничі витрати: милітаризацію, утримання великого державного апарату, армії, субвенції монополістам, поміщикам і церкві, оплату заборгованості іноземним та вітчизняним кредиторам.

Після грошової реформи 1924 р. видатки у державному бюджеті Польщі з певними коливаннями зросли з 1880,6 мли зл. у 1925 р. до 2468 млнзл. у 1938/39 р. причому їх частка на утримання армії і поліції збільшилась до 41% [17].

Щоб покрити зростаючі видатки на невиробничі потреби правлячі кола вишуковували нові джерела надходжень до державної скарбниці через збільшення податкових ставок, розширення кола платників,

обмеження певних податкових пільг для окремих верств малоїмущих. Здійснювалась ця політика у процесі реформування податкової системи, яку Польща отримала окремо від Росії, Австро-Угорщини і Німеччини.

Уніфікації фінансового законодавства і розрізненої податкової практики у перші повоєнні роки перешкоджала велика інфляція польської марки. Після валютної реформи 1924 р. (введення злотого) у Польщі було прийнято немало законів з метою уніфікації податків, але поземельний податок, що був основним для селянства, і надалі залишався неоднозначним для різних регіонів країни.

Уніфікуючи критерії збору більшості безпосередніх податків польський уряд водночас запроваджував різні податкові побори та нові податки. Так, починаючи з 1926 р. став постійним побором з усіх платників податків 10-відсотковий додаток до прямих і посередніх податків для встановлення так званої "бюджетної рівноваги". У 1931 р. були введені так звані "кризовий додаток" до подоходного податку і 10-відсотковий податок від використаної для освітлення електроенергії. Під час Великої депресії підвищувався також податок на нерухоме майно та інші побори. Якщо до кризи у Польщі було видано 50 декретів з різних форм оподаткування, то за роки її перебігу податки зросли ще на 25—50% [18, с. 331].

Внаслідок збільшення кількості платників і розмірів оподаткування надходження у державну скарбницю тільки від прямих податків зросли з 292,9 млн зл. у 1924 р. до 534 млн зл. у 1935/36 роках [19, с. 267].

Характерно, що надходження у державну казну, зростали від тих податків та поборів, які сплачувала маса звичайних платників, і, навпаки, зменшувались податкові ставки з монополій та багатих верств населення. Так, податок з обороту, який сплачували промисловці і торговці, зменшився з 140 млн зл у 1926/27 р. до 88 млн зл. у 1935/36 р. Те ж саме можна сказати і про майновий податок, введений 1923 р. як надзвичайна данина для поліпшення фінансового стану держави. На основі нового закону, прийнятого в 1933 р., частка надходжень від майнового податку у промисловості і торгівлі була знижена до 44%, а решту його у повному обсязі сплачували землероби, головним чином селяни. Доходи держави від майнового

податку у 1924-1935/36 рр. зменшились з 199,4 млн до 28 млн зл. Податкові ставки від капіталів і рент у 1930 р. були знижені до мінімуму, внаслідок чого доходи держави від них у 1935/36 р. скоротились у 4 рази проти 1928/29 р. В інтересах монополістичних груп, здебільшого іноземних, які панували в економіці країни, були знижені також ставки митних зборів, які зменшились з 213 млн зл. у 1926/27р. до 83 млн зл, у 1935/36 р. [13, s. 267].

Аби не зменшити прибутків підприємців і покрити видатки бюджету, правлячі кола посилювали прес податкового гніту на малоїмуці і середні верстви населення, збільшуючи кількість платників податку. Так, у 1936 р. мінімум податку оподаткування заробітків був знижений до 1500 зл. на рік, а податкові ставки піднято на 100% порівняно з попереднім роком. Унаслідок кількості оподаткованих найманих працівників різко збільшилась, а надходження до бюджету від податку зросли вдвічі.

Тягар поземельного податку для економічно малосильних платників набагато збільшився в роки економічної кризи, коли ціни на сільськогосподарські продукти різко знизились, а податкові ставки залишились незмінними. Наприклад, на Львівщині селянин, що мав 2,9 га землі, на сплату поземельного податку в 1928 р. витрачав 157 кг жита, а в 1933 р.-уже 389 кг, тобто у 2,5 рази більше, ніж до кризи. "Сучасна господарська криза, - доповідав 8 січня 1932 р. у Варшаву станіславський воєвода, - викликала значне зубожіння селян і до мінімуму скоротила їхню платоспроможність. Для селян воєводства головне джерело прибутку становить доход з продажу худоби і свиней. І хоча ціни на сільськогосподарські продукти і худобу значно впали, повинності на користь держави, самоврядувань, громадських інституцій і т. д. залишились на рівні найліпшої кон'юнктури, а ціни на промислові товари, необхідні в сільському господарстві, тільки мало-що зменшились, внаслідок чого спостерігається загальне незадоволення селян сучасним господарським станом" [20].

Селяни збиткували і від того, що під час реалізації земельної реформи у 20-30-х роках поміщики парцелювали і збували насамперед гірші за якістю або ті землі, які обкладалися великим поземельним податком.

Селяни, придбавши земельні ділянки у названих селах, сплачували поземельний податок з 1 морга у 2-3,5 раза більший, ніж їх сусіди, що володіли надільною землею. Таке ж явище спостерігалось і у селах Сокальського, Перемишлянського, Бережанського, Скалатського, Бібрського повітів. Нерідко були такі випадки, коли по одній стороні дороги, яка раніше розділяла поміщицькі й селянські землі, податок з селян був у 4-5 разів вищий, ніж по другій її стороні, хоча якість її нічим не відрізнялась.

Поземельний податок, сплачувало 70% населення Польщі. Якщо при цьому врахувати, що в порівнянні з Центральною і Західною Польщею податкові ставки в Західній Україні були вищими, а обстежені інститутом господарства селян у переважній більшості своїй орієнтували своє виробництво на запит ринку, то стане зрозумілим, чому податковий тягар для пересічного західноукраїнського домогосподарства був значно вищим.

За даними центрального друкованого органу Малопольського сільськогосподарського товариства, комунальні податки у Галичині 1935 р. дорівнювали 50% обсягу поземельного податку, а дорожні оплати становили аж 75%.

У фінансово-податковому питанні правлячі кола Польщі залишались вірними принципам нерівноправної політики щодо Західної України. За податковим кодексом 1937 р., ставки поземельного податку у південних воєводствах встановлювались в розмірі 40% від так званого "чистого кадастрового доходу, що набагато перевищувало ставки у корінній Польщі. Селянську землю тут віднесено до вищих класів і таким чином збільшено нарахування поземельного податку. Тоді як середня ставка поземельного податку з 1 га площі для усієї Польської Республіки у 1937 р. становила 2,10 зл., у Галичині оподаткування землі першого класу карликового господарства площею у 2 га (з урахуванням податкової дегресії) дорівнювало 20,04 зл. з 1 га, або у 8 разів більше, аніж у сусідньому Янівському повіті Люблінського воєводства.

Хоча новий податковий кодекс і залишив у силі дегресію і прогресію в обчисленні поземельного податку, проте поміщики не сплачували прогресії з комунальних податків. Аграрії, що мали, як правило, декілька фільварків, розташованих у різних повітах,

сплачували не 100-відсоткову надбавку з усієї латифундії, а за територіальним розташуванням придатної землі, що набагато знижувало розмір їх поземельного оподаткування. Цей принцип діяв і при нарахуванні прогресивної надбавки до поземельного податку і 50-відсоткового комунального податку господарств фермерів з площею понад 20 га і сімейної кооперації [18, с. 335].

Отже, формування польської податкової політики на західноукраїнських землях відбувалось під впливом складних умов, що зумовило слабку уніфікацію, складність і навіть плутаність законодавчої бази. Це в свою чергу негативно відбивалось на становищі платників податків.

5.2. Селянські податки

Отже, які податки повинні були сплачувати західноукраїнські селяни?

Кількість податків була значною, наприклад: поземельний, шляховий, страховий податки [21, с. 12], також податки за коня, корову, свиню, птицю, собаку, на утримання костюлу, вїйта, поліції і т.д. Одних з найбільш курйозних був податок на податок. Декретом від 16 липня 1926 р. був введений 10%-вий податок на прямі податки [16, с. 36]. Переважній більшості селян для сплати всіх платежів, кількість яких сягала 70 видів, не вистачало всього «прибутку» зі свого господарства [23; 22, с. 32].

Окрім поземельного податку, який сплачувало 70% населення Польщі, на основі його ставок обчислювалися податки та різні побори на самоврядувальні потреби села. І хоча фінансово-економічне становище селянства під час кризи різко погіршало, уряд запровадив ряд нових податків на селян, зокрема так званий "зрівняльний» для покриття дефіциту у бюджеті гмін (громад), дорожній, на оплату житла вчителям (що раніше робила держава), податок від забою худоби, 10-відсотковий кризовий додаток, надзвичайну маєткову данину в розмірі 22-24% поземельного і 10% від нього на експортні премії поміщикам. Водночас були підвищені ставки непрямих податків [20, с. 334].

Враховуючи складність та плутаність податкової системи міжвоєнної Польщі зупинимось детально на одному податку – поземельному. Він вибраний нами як найважливіший для селян. Зі згаданих нами причин, уніфікації поземельного податку у міжвоєнній Польщі так і не відбулось.

Хоча станом на кінець 1930-х років поземельний податок в західноукраїнських землях регулювали вже виключно польські нормативні акти, але його давня структура (ще з австоро-угорського законодавства) була збережена [8, с.47].

Розмір старого австрійського земельного податку був підвищений у 1920 і 1921 з того приводу щоб податкове обтяження власників ґрунтів в колишній австрійській дільниці дорівнювало обтяженню в інших регіонах [8, с.48]

Отже, з одного боку старий австрійський закон доволі чітко враховував розміри, призначення, врожайність, навіть чистий прибуток, тобто не тільки кількісні, але якісні показники. Одночасно в деяких моментах він був не дуже гнучким - переведення ґрунту з одного класу врожайності до іншого було ускладнене.

У 1927 році 1-5 гектарні господарства платили 2,38 злотих, 5-15 гектарні – 2,15 злотих, 100-500 гектарні – 2,09 злотих, 500-2000 гектарні – 2,03 злотих. За податковим кодексом 1937 року, ставки земельного податку в південних воєводствах становили в середньому 40% чистого кадастрового доходу, а у корінних польських – від 7 до 13%. Податкові платежі у загальній сумі всіх селянських господарств збільшувалися. Так, в 1927-1928 господарському році вони становили 9,4%, а в 1932-1933 рр. – вже 25,7%. [24, С. 137-138]

Зростання податкових виплат було не тільки номінальним. Наприклад, для сплати поземельного податку господарства до 3 га повинні були продати у 1928 р. 150 кг жита, то у 1934 р. – вже 389 кг [25, с. 233].

Оскільки обсяги всіх інших податків встановлювались пропорційно ставці поземельного податку, то господарства малоземельних селян були обтяжені податками значно більше, ніж поміщицькі господарства» [26].

Особливо боляче відбилася на становищі галицьких селян Велика депресія, коли грошові надходження селян від продажу продукції

різко зменшилися, а податковий прес збільшився, що прижиті до розорена багатьох господарств. Непоодинокі селяни, що розорилися під час кризи, змушені були збувати робочу худобу й інвентар, свої ділянки здавати в оренду або передавати їх лихварям.

Тягар податків посилювався ще й тим, що вони збиралися у строго встановлені строки, як правило, зразу ж після жнив. Щоб сплатити численні податки й побори, селяни після жнив збували значну частину врожаю, а часто й увесь його валовий збір. Це призводило до того, що на ринок одразу поступала велика кількість сільськогосподарської продукції, ціни її різко падали й селяни терпіли збитки [18, с. 337]

Високими в Галичині були також дорожні податки, вони перевищували третину усіх селянських витрат на податки [25, с. 232]. Місцеві власті, зацікавлені в одержанні доходу з цієї статті, встановлювали непомірно високі мита за в'їзд у місто, за постій на базарі і так зване «торгове». Ці оплати в різних містах коливалися від 20 грошів до 1 зл. з центнера жита, а з картоплі - від 20 до 50 гр. У скарзі адміністрації Станіславського воєводства, наприклад, селяни села Ричихів писали: "Господар, який везе на 6-тижневе поросся, платить за нього 1,10 злото (25 грошей за постій на базарі, 25 грошей оплати перед містом і 60 грошей торгового), а якщо продасть його, то одержує всього 3 злотих. Тому нічого дивного, їло не тільки низька ціна за цей товар, а й висока порівняно з його вартістю оплата викликає невдоволення такою експлуатацією села містом". Станіславський воєвода також підтвердив, що оплати за в'їзд на ринок, які стягувалися міськими гмінами, після двох-трьох базарів часто перевищували навіть вартість проданої селянами птиці, свиней і т. д., що стало предметом нарікань та обурення з їхнього боку [20, с. 336].

Окрім податків і штрафів, з селян збирали численні мита, селяни мусли платити за в'їзд в місто, за переїзд через міст, за постій на базарі [22, с. 37; 20]

Розвинена система штрафів теж була частиною фіскального навантаження на селянство. Кількість штрафів з кожним роком зростала: якщо в 1932,— 1933 рр. їх було у Тернопільському воєводстві 47 930, то вже в 1937 р. — 65 152. Селян штрафували за

несвоєчасно сплачений податок, за неопатентовану запальничку, за неприв'язану собаку, некутого коня, небілену хату і т. п.» [27]. Штрафували навіть за такі дрібниці, як запалювання світла в невстановлений час, за відсутність таблички на возі з прізвищем власника тощо [26].

Штрафи були і одним із засобів захисту маєтків великих землевласників і репресій польських властей проти учасників аграрного руху. Села, що межували з поміщицькими та державними лісами, щорічно сплачували великі суми штрафів за дрова та хмиз на опалення, за траву та пашу, за збирання грибів і жолудів у панських лісах. Декого з селян карали за це навіть тюремним ув'язненням. Так, у селі Старі Кути Косівського повіту староста оштрафував за порубку панського лісу 78 селян більш як на 11 тис. зл. [18, с. 352]

Існували не тільки грошові повинності. Селяни змушені були працювати на меліоративних роботах, спорудженні громадських будинків, доріг тощо. [27] Така форма обтяження селянина носила назву «шарварок» [28, с. 308].

З 1930 р. ця повинність стала використовуватись і на меліоративних роботах. У Станіславському воєводстві, наприклад, 1930-1931 рр. шарварками викопано 13,8 км відвідних каналів і осушено 3,7 тис. га луків та пасовищ [18, с. 335].

Теоретично польська влада обґрунтовувала це можливістю таким чином відробити місцеві та державні податки. [29, арк. 11].

Обсяги шарварків поступово зростали. Після "упорядкування" натуральних повинностей, проведеного в 1935 р., обсяг шарварків у Західній Україні збільшився у 2,5 раза, а в прикарпатських повітах, де частими були повені гірських річок, складав від 60 до 110 людиноднів у рік на селянське господарство. У Стрийському повіті, вартість шарварків у грошовому вираженні в 1937 р. дорівнювала 14% загального податкового обтяження населення. А в селах Долинського повіту розмір шарварків сягав від 20 до 150% обсягу безпосередніх податків [30, арк. 15].

Як і в австрійський період шарваркові повинності мали суперечливе значення для селянства. З одного боку вони були пережитковою формою феодалної експлуатації селянства, яка значною мірою посилювала прес податків на їх платників.

З іншого боку виконання шарварків, хоча і було обтяжливим обов'язком, мало певні позитивні наслідки для самого селянства. Наприклад, меліораційні роботи давали можливість для покращення агрокультури усіх сільгоспвиробників, у тому числі і селян. Відповідно, вкладена селянами праця при таких роботах в майбутньому могла окупитись вищими врожайми у їх власному господарстві. Теж можна сказати про будівництво і ремонт доріг, адже розвиток транспортної мережі, сприяв розширенню торгівельних зв'язків села і міста, полегшував збут сільгосппродукції. Тому шарварок у вигляді ремонту дороги в довгостроковій перспективі міг принести користь окремому селянину.

Нерівномірним було обтяження різних по заможності верств села так званою асекурацією, страхуванням майна від вогню, що проводилося у Західній Україні примусово "Загальним закладом взаємних страхувань" та українським комерційним банком "Дністер". Бідніші селяни, в яких вартість будівель порівняно з земельною площею була в цілому більшого, ніж у заложників та поміщиків, платили непропорційно високі страхові внески, часто вище ставок поземельного податку. Так, 1931 р. у Тернопільському воєводстві сума страхових внесків з усіх господарств становила 3,4 млн зл., а поземельного податку - 5,3 млн зл. У середньому на одне господарство тут припадало 11,9 зл. страхового збору [18, с. 335].

Не менш важким для селянства був і тягар непрямих податків на предмети першої необхідності. На опосередковані податки на купівлю монополізованих продуктів повсякденного вжитку – цукор, гас, тютюн та ін. припадало понад 30% від державних податків [25, с. 232]

Монополії при прямій і опосередкованій підтримці держави знижували закупівельні ціни на сільськогосподарську продукцію і утримували на досить високому рівні ціни на свої промислові товари [31, С. 216-217] це посилювало ножиці цін.

В системі непрямих оподаткування населення головне місце займали державні монополії на сіль тютюн, спирт, сірники, а також акцизи з цукру, гасу, парафіну, пива, дріжджів та інших підакцизних товарів. Надходження в державну казну від посередніх податків у Польщі зросли з 383,3 млн зл. у 1924 р. до 857 млн зл. у 1934/35 р., а

їхня питома вага в загальних доходах державного бюджету збільшилась, відповідно, з 28 до 42%. У Західній Україні рівень споживання був значно нижчим, ніж у корінній Польщі, через що і частка посередніх податків у доходах державної казни тут була дещо меншою. У Львівському та Станіславському воєводствах надходження від державних податків в 1934/35 р. становили 93 342 тис. зл., з чого на долю посередніх податків від споживання припадало 32,2% [18, с. 338].

За допомогою посередніх податків держава стягувала великі суми із споживачів товарів масового вжитку. Лише з однієї тонни кухонної солі державна монополія одержувала понад 300 зл. прибутку. Внаслідок високих цін на сіль малоімуща біднота використовувала задля власного споживання навіть сіль, призначену для худоби. Наприклад, у східних воєводствах споживання червоної солі збільшилось з 1,6 тис. т у 1929 р. до 4,8 тис. т у 1934 р.. У південно-східних воєводствах селяни також споживали дешеву сіру й червону сіль, а нерідко по кілька разів варили картоплю в одній соленій воді з-під бочки оселедців.

За рахунок надмірно високого податку на цукор в середині країни держава протегувала його демпінговий експорт, забезпечуючи прибутки монополістам. Так, у 1928—1938 рр. середньорічна експортна ціна тонни цукру дорівнювала 237 зл., а ціна його на внутрішньому ринку -1444 зл. За підрахунками польського дослідника, виробництво кілограма цукру в 30-х роках становило 40 грн., а посередній податок - 37,5-39,0 грн. Решта ціни цукру (22-82 грн) - прибуток цукрового картелю.

У 1926/27 р. населення Польщі заплатило 95,4 мли зл. посереднього податку від цукру і 7 млн зл. - від дріжджів, а в 1938/39 р. - відповідно 157 і 16 млн зл. Якщо перерахувати посередній податок від цукру та дріжджів на зерно при умові, що половину його оплатили селяни, то виявляється, що на покриття його в останньому році йшов річний збір урожаю жита приблизно з площі в 1 млн га. Тому й споживання цих продуктів незаможниками зменшилось до голодного рівня [18, с. 338].

Серед інновацій міжвоєнного періоду була монополія на тютюн. Уведена 1 червня 1922 р.. вона гарантувала їй сталі та значні

надходження. Наприклад, у березні 1931р. монополія на тютюн дала в бюджет 27400 злотих. Разом з іншими монополіями (у т. ч. соляною, спиртовою) та державною лотереєю лише протягом цього місяця в бюджет надійшло більше 58 тис. злотих [32].

На основі закону від 15 липня 1925 р. прийнятого польським сеймом, була введена монополія держави на виробництво і збут сірників. У тому ж році польський уряд віддав сірникову монополію в оренду шведському концерну Крігера. Польща одержала від концерну так звану "стабілізаційну позику" в сумі 6 млн. дол., а зиски від реалізації сірників ділились пополам між державною казною та концерном. У 1930 р. концерн Крігера надав Польщі другу "сірникову" позику в сумі 32,4 млн дол. за що домогся значного підвищення цін на сірники на внутрішньому ринку, після чого коробка звичайних сірників коштувала 10 грн., або 3-4 яйця.

Споживання їх особливо різко знизилось в роки економічної кризи. Так, збут спирту на одного жителя Галичини у 1931-1934 рр. зменшився проти 1929 р. на 62,7%, тютюну — на 39,3. цукру - на 31,2, солі -на 23,6%.

У цьому відношенні цікавими є свідчення самих селян, зібрані 1933 р. шляхом анкетного опитування Інститутом суспільного господарства Польщі. Ось що, писав селянин Львівського воєводства: "Зараз ми відмовляємо собі буквально у всьому. Цукру ми не споживаємо, хіба що тільки у великі свята, на солі економимо, — вона дуже дорога. Жінки переносять вогонь із хати в хату у залізних горшках, а кожний сірник я розділяю на дві, а інколи і на чотири частини. Гас і лампа у нас в селі — це розкіш. Хати освітлюються скалками, а я ще мріяв дожити до того часу, коли в хаті засвітиться електрика".

"Чи знають у Варшаві про те, — писав інший селянин з Бучацького повіту, — що пачка тютюну розділяється ножом на чотири частини, щоб можна було дешевше купити і продати по одній чвертці, що сірники купуються на штуки за гріш, що сіль купується на грами, а гас — по 1/4—1/8 літра і що кілька хат користуються однією запальничкою" [18, с. 339].

Отже, податкове обтяження селянських господарств було високим. Польська держава намагалась розв'язувати проблеми

наповнення бюджету високими податками для галицьких селян. Тому фіскальне навантаження було великим, про це свідчить як велика кількість податків, шарварків, так і розвинена система непрямих оподаткування (ціни монополій, штрафи, примусове страхування тощо). Протягом міжвоєнного періоду податкове законодавство мало яскраво виражену тенденцію до ускладнення, відповідно зростало і податкова навантаження на галицьких селян.

5.3. Вплив податкового навантаження на розвиток селянських господарств

Постає питання, наскільки посиленням для західноукраїнського селянства було виконання податкових зобов'язань? Опозиційні політики, в тому числі представники українських політичних партій, постійно критикували за високі податки і несправедливий розподіл бюджетних коштів. «Уряд обклав населення величезними податками, щоб мати можливість утримувати військо і поліцію, які нам не потрібні», – так нерідко міркували українці [34]. Подібні висновки робили й ті з них, які емігрували з Галичини: «...За свою національну та соціальну неволю робітник і селянин мусить платити величезну дань» [35, с. 25].

Тим часом можновладці розміри податків повсякчас (як, наприклад, улітку 1923 р. міністр фінансів Польщі Лінде) оцінювали як такі, що не перевищують платоспроможність громадян [36, с. 2]. Такі твердження мають певні підстави. Адже станом на 1921 р. державні податки й мито, що стягувалися з громадян, становили у Франції 20 доларів, у США – 47, в Італії – 56. Тим часом у Польщі в 1920 р. податок із громадянина становив у середньому 1 долар, а в 1921 р. – півдолара. Слід відзначити, що, у зруйнованій війною країні, де платоспроможність громадян була вкрай низькою, навіть незначні податки були обтяжливими. Промовистим є той факт, що їх зменшення вимагали від влади не тільки опозиційні сили, а й угодовці (зокрема Українська народна партія, що діяла на Волині й Поліссі) [33, с. 159].

Наскільки справедливими були аргументи сторін в цій дискусії? Щоб отримати відповідь на це питання можна, наприклад, порівняти фіскальну політику у міжвоєнній Польщі та в Австро-Угорщині. Іншими словами з'ясувати, як змінилося становище селян в плані оподаткування порівняно з австро-угорським періодом. Дати однозначну відповідь важко, враховуючи різницю в курсі валют, структурі оподаткування. Проте можна помітити негативну тенденцію – загалом податковий тягар на селянство зріс. За спостереженнями українських громадських діячів податки в західноукраїнських землях були втричі вищими, ніж в корінних польських землях, а в порівнянні з довоєнними зросли у два рази [37, с. 32]. Зокрема, громада села Озерна Зборівського повіту Тернопільського воєводства станом на 1929 рік сплачувала в 2,5 рази більше податків ніж до війни [38, с. 211].

Підвищені податки та побори під час кризи поглинали дедалі більшу частку доходів селян, а в незаможних господарствах - нерідко навіть мінімум продукту, необхідного для прожиття. За даними Пулавського сільськогосподарського інституту (Польща), податки, що припадали на гектар придатної землі селян з площею від 2 до 50 га у відсотковому відношенні до їхніх загальних сільськогосподарських видатків у 1926/27 р. становили 10,2%, у 1927/28 р. - 9,4, у 1928/29 р.-12,8, у 1929/30 р. -16,3, у 1930/31 р.-17,3, у 1931/32 р.-21,4, у 1932/33 р. - 25,7, а в 1933/34 р. - 26,7%. Це середні для всієї країни дані [18, с. 334]

Опосередкованим свідченням надмірності податкових ставок є зростання кількості випадків примусового продажу селянського майна для покриття заборгованості. У багатьох випадках розорення селянських господарств могло мати одночасно декілька причин, таких як «ножиці цін», малоземелля і низька агрокультура, кредитна заборгованість. Одночасно з ними податкова заборгованість теж була вагомим фактором пауперизації західноукраїнського села. Особливо помітними ці явища були під час світової економічної кризи кінця 1920-х – початку 1930-х років, коли ціни на продовольство впали на фоні високого податного навантаження.

У результаті післявоєнної відбудови сільського господарства, росту податків та поборів, фінансово-кредитної і аграрної політики

польських урядів у Західній Україні заборгованість селянських господарств постійно зростала.

Борги селян набагато збільшились під впливом світової економічної кризи.

За даними Пулавського сільськогосподарського інституту, середня заборгованість на гектар площі селян всієї країни зросла з 155 зл. у 1926 р. до 211 зл. у 1927 р., 283 зл. у 1928 р., 342 зл. у 1929 р., 364 зл. у 1930 р., 411 зл. у 1931 р. У той же час чистий річний дохід селян з гектара пересічно становив у 1926/27 р. 154 зл., 1927/28 р. - 210, 1928/29 р. - 149, 1930 р. - 104, у 1931 р. - 21 зл. Сільському господареві, що разом з сім'єю працював у власному господарстві, припадало чистого доходу за день праці в 1927/28 р. 3,15 зл., у 1929/30 р. - 1,57, у 1930 р. - 0,12 зл., а в 1931 р. селянин не тільки не одержував прибутку, а й доплачував 39 грн за день праці на клаптику землі [39, арк. 109]. Важкий тягар боргів найбільше лягав на плечі дрібних селян. Як свідчать дані того ж інституту, на 1 липня 1931 р. у фермерських господарствах на гектар земельної площі боргів припадало у південних воєводствах на 18%, а в східних - у 2 рази менше, ніж у малоземельних селян.

Нещадно стягалися з селян недоїмки за державними податками. На території Тернопільського та Станіславського воєводств 1933 р. проведено 2085 ліcitaцій — продажів майна з аукціону та стягнуто через суд у 2128 платників податкової заборгованості на суму 8457 тис. злотих.

Було б несправедливо стверджувати, що влада взагалі не звертала уваги на проблему зростання заборгованості.

Заборгованість в період кризи викликала стурбованість у воєвод. "Якщо спостерігаєш село зараз, - доповідав 8 січня 1932 р. Станіславський воєвода до Варшави, - то бачиш різного роду ексекуторів (кожна з властей посилає свого), як, увиваються по селу з метою стягнення податків - державних, самоврядувальних, страхових до каси хворих, шкільних і адміністративних штрафів, боргів сільськогосподарського банку і судових ексекуцій".

Про це повідомлявав у лютому 1932 р. і львівський воєвода: "Останнім часом все частіші випадки скарг населення на нещадний спосіб проведення ексекуцій органами самоврядування і загальною

адміністрацією.. які, всупереч існуючим правилам... забирають у землеробів живий і мертвий інвентар, необхідний для правильного ведення господарства. Такого роду нещадна екзекуція викликає найчастіше марнування маєтку платників податку що тягне за собою постійне зменшення надходжень з державних і комунальних податків, а в зв'язку з цим - все більше зубожіння населення"[18, с. 338].

Тоді як у багатьох країнах Заходу вже на початку економічної кризи був запроваджений мораторій на борги сільськогосподарських виробників, у Польщі ж компетентні владні і фінансові структури у цьому напрямі не робили жодних реальних кроків. І лише в 1931-1932 рр., коли загроза фінансового краху деяких сільських господарств стала очевидною, польський уряд розгорнув широко рекламовану акцію потреби консолідації обтяжливих боргів у сільському господарстві.

Загострення соціальної боротьби на селі, неспроможність незаможних селян сплачувати борги й проценти, нарешті, загроза втрати податкових надходжень в казну від маси платників, господарства яких стояли на грані примусового продажу, - усе це примусило уряд піти на поступку селянам і в справі їхньої податкової заборгованості. 25 лютого 1936 р. Міністерство фінансів видало постанову про погашення дрібних податкових боргів, що виникли до 1932 р. включно. Проте і з цієї постанови найбільше скористалися заможні селяни (фермери), які мали більше боргу по податках, ніж незаможники. Після сплати надбавки зверх 400 зл. їм повністю списувалась вся податкова заборгованість, що виникла в перші роки економічної кризи.

Усі борги селян, що появилися після 1932 р., стягувалися з усією жорстокістю правових норм та судової практики в Польщі. Власне це й було основною причиною скорочення номінальної заборгованості селянства.

Годі вже й говорити про те, що незаможні селяни задля погашення боргу по кредитах та податках змушені були "економити" буквально на всьому і до напівголодного рівня знижували власне споживання. А про нормальне господарювання вони могли хіба що мріяти. У звіті про діяльність крайового господарського товариства

"Сільський Господар" за 1934 р. зазначалось: "Великою перешкодою в налагодженні дохідності господарств була велика заборгованість селянських верстатів праці, які не могли навіть сплачувати відсотків від боргів, а вже про сплачування позиченого капіталу годі було говорити... Другою чималою перешкодою у належному налагодженні дохідності господарств є великі податкові та інші данинові належності, висоту яких селянин саме тепер дуже тяжко відчуває, не маючи можливості їх як-небудь зменшити".

Заборгованість західноукраїнського селянства, за наведеними даними Пулавського інституту, в 1931-1938 рр. номінально скоротилась у різних групах господарств на 38-83% [18, с. 359].

Але внаслідок спаду цін на продукти сільського господарства та росту податків і поборів реальний тягар боргів не зменшився. Фінансовоекономічне становище основної маси селянських господарств залишалось важким.

У зв'язку зі збільшенням "ножиць цін" певне скорочення заборгованості не підвищило платоспроможності ні селянської бідноти, ні незаможних середняків. І це головне, оскільки для селянина-товаровиробника важливим було не те, наскільки взагалі зменшився борг, а яку частішу продукту його господарства забирає кредитор.

Велика заборгованість штучно піднімала через скорочення особистого споживання товарність сільськогосподарського виробництва дрібних і найд рівніших господарств, порушуючи у них процес відтворення і ще більше посилюючи їх залежність від лихваря і роботодавця. Борги змушували сільських нуждарів шукати роботу для побічного заробітку, а й відразу після жнив продавати збіжжя як можна більше щоб мати кошти для розплати з кредиторами і державою за податки й позички. Більш частина сільськогосподарських продуктів, поспішно реалізованих за заниженими цінами після жнив селянами-боржниками, перевищувала фінансові можливості їх господарств і, по суті, була своєрідною формою лихварського відсотка.

5.4. Ставлення суспільства до податкової політики польської держави

Існуюча податкова система міжвоєнної Польщі піддавалась гострій критиці. Українські політики, зокрема, виступали проти тодішньої практики перерозподілу коштів центром, домагались їх використання на місцях. Так, наприклад, депутат сейму другого скликання Чучмай публічно стверджував: «...гроші, які стягуються з українців, мають бути використані на відбудову України, а пішли на відбудову Кракова, Лодзі і т. д.».

Іншим приводом для критики була соціальна дискримінація при стягуванні податків. Найчастіше полеміку довкола неї ініціювали партії лівого крила польського національного табору. Так, у вересні 1924 р., обговорюючи питання обсягу податків, депутати, що були обрані від Польської народної партії «Визволення», стверджували: великі землевласники у більшості випадків їх не сплачують. Цей тягар, згідно з їхніми висновками, ліг на плечі незаможних верств населення. Аналогічні висновки нерідко робили й представники деяких партій національних меншин. Згідно з підрахунками депутата-українця Ю. Скрипи, в 1924 р. селяни сплатили втричі більше податків, ніж великі землевласники. Українське суспільство також сприймало як прояв національної та соціальної дискримінації податкові пільги для осадників. За розпорядженням міністра фінансів Вл. Грабського від сплати податку на рухоме й нерухоме майно звільнено тих солдат Війська польського, які отримали землі на підставі дії закону від 17 грудня 1920 р., частину осадників на східних землях, а саме тих із них, що отримали наділи площею не більше 20 га за законом від 15 липня 1920 р. про виконання земельної реформи й не володіли будь-якою нерухомістю. Це положення діяло, зокрема, на теренах майже всієї Західної України (за винятком окремих повітів Львівського воєводства), у Новогрудському воєводстві, деяких повітах Білостоцького й Люблінського воєводств, у Віленському адміністративному окрузі [40, с. 50].

Проблеми податкової політики знайшли відображення в аграрних доктринах українських політичних партій, зокрема УНДО, ОУН, КПЗУ.

Найбільш впливовим з легальних політичних утворень було УНДО - ліберальна партія, яка утворилася в 1925 р. її лідери - Д. Левицький, В. Мудрий, С. Баран, О. Луцький – відстоювали конституційну демократію та незалежність України» [41, с. 238]. Діячі УНДО критикували податкову але більшу увагу приділяли перспективам реформи землеволодіння. В аграрному питанні висувалася вимога негайного проведення реформи й безплатної передачі поміщицьких земель незаможним селянам. Тому основу модерної політичної сили, на думку лідерів партії, становило селянство, зацікавлене у справедливому розподілі землі» [42, с. 50].

У політичній платформі проголошувалося: «У практичній діяльності УНДО організуватиме селянські, робітничі і міщанські маси з метою перетворити їх на політично свідомі та економічно сильні й незалежні соціальні групи. З цією метою УНДО обстоюватиме приватну власність, боротиметься за перехід землі в руки нашого селянства, особливо малоземельного і безземельного, без подальшого відшкодування – зважаючи, що селянські маси своєю майже безвідплатною працею на протязі століть вже давно заплатили за землю. УНДО велику увагу приділятиме на поширення кооперативного руху і на створення міцних основ під українську кооперативну організацію як головного засобу економічного зростання українського населення» [42, с. 50].

Іншою впливовою партією була КПЗУ, утворена ще в 1919 р. Лідери партії - И. Крілик, р. Кузьма. В політичній програмі партії ставилось завдання боротьби проти соціальних і національних утисків, за об'єднання Західної України з Радянською Україною [41, с. 238]. Основою для роботи КПЗУ на селі стало гасло «Земля селянам без викупу» (на увазі малися безземельні й малоземельні селяни). Конкретними вимогами були: скасування ґрунтового, військового, шляхового й церковного податків і шарварків; анулювання податкової заборгованості, системи штрафів; ліквідація поборів за паспортизацію тварин; скасування боргів, що виникли при проведенні комасації, парцеляції, меліорації; підвищення цін на сільськогосподарські продукти й зменшення цін на монополізовані товари тощо [43, с. 49].

На проблему податків і фіскального навантаження звертали увагу також діячі і симпатички ОУН.

Зокрема Я. Моралевич розробив власну концепцію розбудови податкової системи після здобуття України незалежності в майбутньому. Згідно з його поглядами податкова система мусила спиратись на «поступово–пропорційний» принцип, який дозволив би уникнути податкового тиску на найбільшні верстви населення та стягувати певний відсоток з найбагатших» [44, с. 60].

Податки в державі, за Я. Моралевичем мали б «механічно вирівнювати кошторис», зокрема «вирівнювати несправедливості господарські і соціальні». Всі податки в Україні, згідно з баченням націоналіста, умовно можна розподілити на декілька груп за характером стягнення та діючими особами.

До першої групи відносились «персональні податки»: «загальноприбуткові» та на землю. В концепції, запропонованій Я. Моралевичем, він був названий «поступово–пропорційним». Тобто це означало, що спершу мав бути встановлений певний мінімум, з якого можна було стягувати податок, далі ж пропорційність мала б зростати ступенями

Іншим «персональним податком» мав би стати податок на землю, без огляду чи дає земля прибуток господареві. До другої групи відносились податки на спадщину та даровизну. В їх основі був покладений згаданий вище поступово–пропорційний принцип.

Однак, в даному випадку існувало декілька відмінних моментів, а саме: близькість спадкоємця та спадкодавця, його фінансове положення, загальна кількість спадкоємців тощо. Не оминув у своїй монографії Яків Моралевич і такий пункт, як оподаткування нерухомого майна, що має перейти до рук спадкоємця. Його важливість виходила з огляду на те, що завдяки такому податку можна регулювати всю мобільність нерухомості. Крім цього, юридичні особи, які залишались власниками певного нерухомого майна, мали 1 раз на 15–20 років сплачувати додатковий податок. Паралельно з цим, рухоме майно, яке могло переходити в спадщину або даруватись, також обкладавалось спеціальним податком.

Окремо, автор реферату запропонував застосовувати «опосередкований податок», сутність якого полягала в тому, що він

мусив сплачуватись безпосередньо в момент купівлі товару і вже входити в його ціну. В першу чергу такий податок міг би вживатися для торгівлі алкогольними напоями.

Частина реферату була присвячена оподаткуванню українського цукру. З точки зору фінансиста, накладання такого податку стане причиною подорожчання цукру, проте такий крок, на його думку, неминучий, адже це стратегічно важливо для економіки держави. Щодо форми оподаткування для цього, Я. Моралевич обрав монополію. Фактично, це була форма акцизного податку, що цілком логічно виглядав би з огляду на експортний потенціал цієї галузі. Буквально декількома словами автор згадує про обов'язкове оподаткування «люксових» речей, якими можуть користуватися більш заможні» [44, с. 31].

Третю групу податків склали ті, які накладались на експортні та імпортовані товари. Націоналістична економічна платформа мала би будуватися таким чином, що абсолютно всі імпортовані товари обкладались податками, що цілком підтверджує протекціоністський характер еконо-мічної концепції.

Я. Моралевич вбачав необхідність введення монополії на виробництво алкогольних та тютюнових виробів, проте допускав також можливість заміни державної монополії введенням обов'язкового акцизного збору [44, с. 32].

Отже, формування податкової системи міжвоєнної Польщі відбувалось у складних умовах післявоєнних руйнувань, гіперінфляції. Як наслідок уніфікована система податків до 1939 р. так остаточно і не сформувалась. Порівняно з «австро-угорським» періодом податкове навантаження на селянські господарства постійно зростало. Велика кількість податків, складність і плутаність законодавчої бази, сильні регіональні відмінності негативно відбивались на економічному становищі галицьких селян. Особливо важкі наслідки високого податкового навантаження галицьке село переживало в умовах світової кризи кінця 20-х – початку 30-х років, коли зросла податкова заборгованість, що, в свою чергу, призводило до розорення селянського господарства.

РОЗДІЛ VI

ПОДАТКОВА ПОЛІТИКА В ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКОМУ СЕЛІ У РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ ТА В ПОВОЄННИЙ ЧАС (1939 - ПОЧАТК 1950-х рр.)

6.1. Радянська податкова політика в західноукраїнському селі у 1939-1941 роках

У селах Західної України за часів Польщі мав місце «земельний голод», багато українських селянських господарств страждали від малоземелля і безземелля, чимало з них емігрували за кордон в надії там вирішити земельну проблему. Станом на 1939 рік в Тернопільському воєводстві 44 571 сім'я були безземельними, 177 966 сімей – малоземельними, які користувалися 210 841 дес. землі, тоді як 29 485 заможних господарств володіли 361 889 га землі [1].

У Буцацькому повіті на 1939 рік було 22 поміщики, які володіли 8 858 га землі, а 10 617 селян – 35 545 га землі [2].

Аграрна реформа, яку започаткувала радянська влада осінню 1939 р., реалізовувалася у три етапи. На першому етапі, згідно з Декларацією Народних Зборів Західної України, було оголошено, що уся земля Західної України з її надрами, усі ріки та ліси стають всенародним добром, тобто державною власністю. Було здійснено розподіл 107,1 тис га поміщицьких земель, яку одержали 57,3 тис. господарств. На один двір припадало приблизно 7-10 га землі. Так було покладено початок ліквідації поміщицького землеволодіння, яке, як ми уже про те говорили раніше, було переважно польським. До кінця 1939 року, у поміщиків було конфісковано майже 2 млн. га землі [3, с. 302].

Наступним етапом аграрної реформи, що розпочався з 1940 р., продовжувалась передача конфіскованої землі селянам, роздача конфіскованої у поміщиків худоби, коней (селяни отримали понад 84 тис. голів), інвентарю. Галицькі селяни отримали від радянської влади понад 1 млн. га землі що складало лише половину від конфіскованих поміщицьких земель. В Тернопільській області у

1940 р. було передано селянам 200 тис. га землі. У селищі Скала-Подільській було розділено серед селян 5 976 га землі. На один двір припадало від 7 до 10 га землі [3, с. 122]. У ході наділення селян землею в с. Красносільці Збараського району народилось ось таке прислів'я: «Нема панів-круків – земля перейшла в наші руки» [4].

Проте і цієї кількості землі було достатньо вагомою прибавкою до земельних площ одноосібних селянських господарств, їх забезпеченість землею зросла від 3 до 6 га на одну сім'ю. Цей захід радянської влади, хоча і був сприйнятий одноосібниками позитивно, але все ж без особливого ентузіазму. Вони розуміли, що ці дії були спрямовані проти існування приватної, хоч і поміщицької, власності на землю, а потім може наступити черга конфіскації землі і у них. Опосередкованим підтвердженням для такої думки було те, що радянська влада роздавала селянам не усі поміщицькі землі. Частина колишніх поміщицьких земель залишилися у державному фонді і призначалася для створення на їх базі колгоспів і радгоспів, про що селяни досить скоро довідались. Це і стало початком третього етапу аграрної реформи. Первинна величина земель для створення колгоспів і радгоспів була визначена у 1,6 млн. га.

Слід зауважити, що передача селянам землі у різних регіонах Західної України відбувалася неоднаково. Так, на Волині з 379 тис. га конфіскованої землі селянам роздано лише 24,5 % землі. Це означало, що там процес створення колгоспів мав відбуватися більш широко. І все-таки процес створення колгоспів осінню 1939 р. не набув масового характеру. Бажаючих відмовитися від одноосібного господарювання і добровільно вступати чи організовувати колгоспи було дуже мало (створено в кінці 1939 р. від 11 до 27 колгоспів у кожній з 6 областей). У них перебували одиниці селян, переважно малоземельних і безземельних, більшість із них літнього віку (50-60 років). Уповільнені темпи колективізації у 1939 р. пояснюються тим, що перед урядом УРСР на той час стояли інші завдання – поширення нових органів влади, управління та контролю, без яких неможливо було проводити будь-які кардинальні перетворення. Формування органів влади завершилося лише у січні-лютому 1940 р.

У 1940 – першій половині 1941 рр. західноукраїнське селянство опинилося приблизно у такій же ситуації, в якій було селянство УСРР

на початку 1930-х рр. Почалося штучне розшарування селян на бідняків (до 2 га землі), «підкуркульників» (від 7 – 10 га землі) і «куркулів» (більше 10 га землі). Визначальним при вирішенні питання про зарахування господарств до категорії «куркульських» були кількість землі у власності, оренди чи володіння сільгоспмашинами та інше. Цей розподіл, а, по-суті, розкол українського селянства став підґрунтям для початку репресій проти нього. За різними оцінками, із західних областей у 1939 – 1941 рр. було депортовано від 10 до 20 % населення, тоді як заможні селяни (ті, що мали понад 10 га землі) складали лише 1,6 % населення. Їхні землі передавалися до колгоспів, або тих односельців, що уже вступили у колгоспи [5, с. 303].

Під тиском органів радянської влади чисельність колгоспів у Західній Україні зростала. На травень 1940 р. тут було 249 колгоспів, зокрема, у Тернопільській області – 56, які мали 10 тис. га усуспільнених земель [6].

На літо 1941 р. – в західних областях уже було 929 колгоспів. Правда, чимало із них існували лише на папері. У більшості новостворених колгоспів було не більше 20 селянських господарств. Це пояснюється тим, що селяни хотіли вести одноосібне господарство і не бажали віддавати свою землю у колективну власність. На початок війни Німеччини проти Радянського Союзу у Західній Україні було колективізовано лише 13 % усіх селянських господарств і 17 % орної землі. Найбільше колгоспів напередодні війни було створено у Тернопільській області – 418, дещо менше у Дрогобицькій – 318 [7].

З метою прискорення колективізації органи радянської влади здійснювали заходи по обмеженню розмірів селянських земельних ділянок. Спочатку одному селянському двору дозволялося користуватися від 7 до 15 га землі. Все, що поверх цієї величини передавалося у колгоспи, або ж ділилося між малоземельними господарствами. У такий спосіб «лишки» землі були відрізані у 4 % селянських господарств і їх величина складала майже 205 тис. га землі.

У довоєнний період величина земельних угідь колгоспів була в межах від 500 до 2 тис. га землі. Багатоземельними були колгоспи в

Тернопільській, Волинській областях і малоземельними у Станіславській, Дрогобицькій областях.

Входження Західної України в УРСР у складі СРСР означало не тільки зміну суб'єкта влади, але й політики, ставлення до такої фундаментальної цінності, як приватна власність на землю. Аграрна реформа радянської влади 1939 – 1941 рр. у Західній Україні розпочалася з ліквідації приватної власності на землю і конфіскації поміщицьких земель. Земля стала загальнонародною власністю. Українські селяни відтепер були лише користувачами виділеної їм органами радянської влади землі. На місці колишніх поміщицьких маєтків поставали перші колгоспи і радгоспи, які також були не власниками, але лише користувачами виділеної їм державою землі. Такого характеру трансформації у земельних відносинах радянською владою обґрунтовувалися як необхідність приведення у відповідність земельних відносин на всій території УРСР.

1 вересня 1939 р. розпочалася Друга світова війна, докорінно трансформувавши життя мільйонів українців, що населяли територію Східної Галичини. Швидка зміна влад і політичних режимів змушувала місцеве населення швидко адаптуватися до нових суспільно-політичних реалій. Хаос перших днів війни до певної міри спричинив паніку серед сільського населення. Польська адміністрація зі свого боку намагалась нашвидкуруч здійснити військову мобілізацію чоловічого населення, похапцем проводила збір «добровільної» протилетунської позики грошима, залізним ломом тощо. Державні служби робили спроби зібрати грошові та натуральні податки із селян.

Селяни намагалися продати зерно нового врожаю, на ринках, чи перекупникам, щоб отримати гроші, зокрема і для сплати податків. В умовах війни, селяни не завжди могли реалізувати свої наміри, бо не було кому продавати, та й не було чітко регламентованих цін на їхню продукцію [8]. За таких умов, більшість селян чекало на розв'язання ситуації.

17 вересня 1939 р. зі вступом на територію Східної Галичини підрозділів Червоної армії, суспільно-політична та соціально-економічна ситуація ускладнилася ще більше. Як писав очевидець: «Події котилися так, як відлами розтровоєної бурєю скелі...

Затаракотіло від бундючних політруцьких промов. Розпочалася безконечна політмасова робота. Складний механізм чудернацької большевицької пропаганди, в який вкладено неймовірно велику кількість карбованців грошима, працював цілою силою пари. Безконечна серія мітингової еквілібристики, заповідала ніколи не бачене, тут видовище...» «Ой нависли чорні хмари. У дворіччя «Українських народних зборів Західної України» [9].

На мітингах кричали: ми вас визволили від гніту польських поміщиків, не будете більше платити податків, нести жодних тягарів. Тепер заживете радісно і щасливо. Люди вірили і не вірили. Хоча звільненню від сплати податків та виконанню повинностей польській державі селяни дуже зраділи і зайняли здебільшого прихильну позицію до нової влади [10, арк. 71 зв.]. Разом з тим, зібране для сплати податків польській владі майно, селяни із складів розтягли по домах.

Старт радянським соціально-економічним перетворенням у західноукраїнському селі дала декларація Народних Зборів Західної України від 28 жовтня 1939 р. «Про конфіскацію поміщицьких земель». Відповідно до неї, всю землю, її надра, води й ліси було націоналізовано. Землеволодіння поміщиків, буржуазії, церкви і монастирів ліквідувалося. Будь-які операції з купівлі та продажу землі заборонялися, що засвідчувало початок докорінного переустрою аграрних відносин. Соціальною основою втілення в життя радянських фіскальних реформ було найбільш бідне селянство [11, с. 72]. На західноукраїнських землях поширювалася дія низки радянських нормативних документів, що регламентували соціально-економічне життя селян.

Система селянських повинностей, яку радянська влада запровадила в Східній Галичині протягом 1939-1941 років, мала три обов'язкові компоненти: грошові виплати, натурально-податкові поставки, відпрацювання.

Відпрацювання, як повинність селян остаточно оформилася в СРСР наприкінці 1930-х років. Вона включала гужову повинність та роботу з будівництва та ремонту доріг. Гужповинність використовувалася під час лісозаготівель, та перевезень різноманітних товарів, для потреб державної влади [185, с. 2].

До робіт на лісозаготівлях залучали чоловіків віком від 16 до 55 років, та жінок від 16 до 45 років. Цю повинність відмінють у 1954 р. коли лісозаготівельні організації перейдуть на роботу з постійними працівниками [185, с. 5].

Натуральні поставки сільськогосподарської продукції включали в себе практично всю номенклатуру, яка вирощувалася на присадибних ділянках. Зокрема, це зернові культури, картопля, м'ясо, молоко, шерсть, шкіра, яйця, сири, тютюн тощо. З 1940 р. для визначення норм поставок, використовувався погектарний принцип.

Зокрема впроваджено дію Закону від 21 серпня 1938 р. Про державний податок на коней одноосібних господарств, який для території Української РСР становив 400 крб за одного коня, за кожного наступного 700 крб [12]. Відповідно до норм закону, від сплати цього податку звільнялися лише ті господарі, які вступили до колгоспів [13].

Було введено в дію закону «Про сільськогосподарський податок від 1 вересня 1939 р.», Зазначений Закон надавав пільги до 50% суми податку для господарств колгоспників та одноосібників, в складі котрих є інваліди війни і праці 1 та 2 груп. Знижку в розмірі 15% передбачено для сімей, де за наявності одного працездатного, було троє та більше дітей, чи коли у двох працездатних є троє і більше дітей віком до 12 років. Повністю звільнялися сім'ї військовослужбовців дійсної служби. В 1945 р. від сплати податку звільнялися господарства інвалідів Великої Вітчизняної війни 1 та 2 груп. Проте, з часом кількість пільг цього податку скорочувалася. [185, с. 20].

Особливістю нових законів та постанов було те, що їх норми поширювалися не лише на селян, але і службовців та робітників, які проживали в сільській місцевості [13].

Власне цими нормативними документами було замінено систему сталих податкових норм (15-30 крб з господарства), прогресивною шкалою залежно від доходів особистих селянських господарств [13]. Зокрема одноосібні господарства мали сплатити на користь держави: за корову 60 карбованців, за коня – 120, а за гектар землі – 50. [14, с. 319].

Відповідно до постанови ЦВК і РНК СРСР від 4 червня 1937 р. «Про заборону здачі в оренду земель сільськогосподарського призначення» передбачено ліквідацію розташованих в громадських полях колгоспів хутірських присадибних ділянок колгоспників [15, с. 239].

Восени 1939 р. керівництво СРСР прийняло рішення про організацію у західних областях України заготівель сільськогосподарських продуктів. Це потребувало створення розгалуженої мережі заготівельних структур і значної кількості підготованих кадрів. Згідно з постановою ЦК КП(б)У і РНК УРСР, у регіоні були створені обласні управління Наркомату заготівель СРСР, а також відповідні органи при споживчих спілках: заготуправління в областях і заготконтори – в районах. У селах відкривалися приймальні пункти «Заготзерна», «Заготсіна», «Заготхудоби», «Укрптахопрому» тощо. Закупівлею сільськогосподарської продукції займалася Укоопспілка [16, с. 59].

Для збору держпоставок в системі Міністерства заготівель створено спеціальний штат уповноважених агентів та інспекторів. Вони здійснювали на місцях розрахунки розмірів обов'язкових поставок державі, вручення повідомлень про обов'язкові поставки, контролювали їх виконання, збирали недоїмки. Недоїмка, як правило не списувалась, а переходила на наступний рік. [185, с. 18]

В ході заготівельної кампанії осені-зими 1939 р. збіжжя та інші товари у селян закупувалися за доволі прийнятними для селян цінами у злотих. За пшеницю держава давала 25 зл/кг, жито 20 зл., що правда, селяни мали самі безкоштовно возити зерно на залізничні станції. За попередньої влади такі перевезення оплачувалися заготівельниками. Стимулом везти збіжжя до приймальних пунктів, була та обставина, що з осені 1939 р. Радянська влада всіляко обмежувала приватну торгівлю сільськогосподарською продукцією. Закупівельні ціни що були дещо вищі, як за Польщі, посилювали серед частини селянства прорадянські настрої.

Та розчарування не заставило себе чекати. Зимою 1939 р. Ціни на продукти і хлібні вироби зросли на 40%, на жири на 200% порівняно з довоєнним періодом. За таких обставин стала масово

поширюватися спекуляція харчовими продуктами та товарами широкого вжитку [17, арк. 53 зв.].

На початку грудня 1939 р. Політбюро ЦК ВКП(б) прийняло рішення про запровадження радянської валюти на території Західної України. Остаточний перехід передбачався 21 грудня 1939 р. [16, с. 52]. Перерахунок здійснювався за встановленим курсом: один злотий дорівнював одному карбованцю. Проте обміну підлягала сума не більша за 300 злотих. Таким чином, кошти виручені від продажу харчових продуктів радянській владі, обезцінилися, і селяни відчували себе просто обкраденими. Навіть всемогутні валютні спекулянти, які за Польщі міняли будь-яку валюту, не здійснювали операцій із злотими, а якщо і міняли, то за дуже несправедливим курсом. Фактично за триста радянських карбованців, можна було купити те, що у довоєнній Польщі за 30 злотих [18, с. 894].

Поряд із заготівельною кампанією, західноукраїнські селяни зіткнулися із потребою виконувати безкоштовно інші державні повинності. Зокрема відповідно до розпорядження голови Львівського облвиконкому т. Козирєва взимку 1939 р. селян з прилеглих сіл до залізничних станцій Підзамче і Личаків в кількості 100 осіб та із 50 підводами мали забезпечувати очищення колії від снігу. Подібні зобов'язання мали довколишні села станцій Підбірці та Підберізіці Львівської залізниці. На документі олівцем від руки була приписка: «Оплата по договореності з адміністрацією залізниці» [19, арк. 258]. Проте, коли селяни після виконання робіт звернулися за оплатою, керівник залізниці накричав на них, та пригрозив вислати всіх «на білі ведмеді».

Особливо болісно фінансові реформи торкнулися інтересів Греко-католицької церкви, а через неї і місцевого селянства, які в переважній більшості належали до цієї конфесії. Крім конфіскації церковних земель та майна, радянська влада на церкву наклала протипожежні, та обов'язкові страхові платежі. Крім того, церква мала сплачувати авторські відрахування за виконання церковних пісень, подібно до того, як це робили професійні співаки під час гастролей. Разом з тим, з храмів збирали податок за площу використовуваних приміщень. Окремо священики мали платити прибуткові податки, якщо використовували землю для обробіту (в окремих місцевостях

землі від священника не забрали, натомість дозволили займатися господарством як одноосібнику за умови сплати усіх податків та виконання трудових повинностей розмір яких був вищим від того, які сплачували селяни-одноосібники). Конфіскувавши частину парафіяльних будинків під потреби нової влади, зокрема для приміщень шкіл, сільрад, сільських амбулаторій чи колгоспних контор [20, арк. 48]. Тим парохам, що залишалися мешкати у частині конфіскованих парафіяльних споруд, запровадили орендну оплату за житло, як «нетрудовому елементу» 5-тикратно більшу, ніж іншим прошаркам «нетрудового елементу», і 12-тикратно більшу ніж іншим громадянам [21, с. 2].

Поширили на церкву дію Постанови ЦВК і Раднаркому СРСР від 23 січня 1934 р. «Про збір на потреби житлового і культурно-побутового будівництва в містах і сільських місцевостях», розміри котрого визначалися місцевими фінвідділами, та для священників залежно від лояльності до радянської влади визначалися від кількох сотень до кількох десятків тисяч карбванців. Наприклад пароху с. Іванівці Жидачівського району Львівської області нарахували 12400 крб. Податку, натомість у с. Володимирці, найбільшій парафії в деканаті наклали податок 22876 крб. [22, арк. 16 зв.; арк. 35 зв.]. Натомість у с. Княже Золочівського району на церкву наклали 6000 крб. Податку, коли в селі добра корова коштувала 150-200 крб, а на священника у 1939 р. наклали 42 000 крб. Податку, і крім того 4 000 «культзбору». За цей податок у 46 000 крб, можна було купити всю худобу села (корів, коней, свиней) [23, арк. 43; арк. 49 зв.]. В с. Ясенівці Зборівського району пароху наклали у 1939 р. 10000 крб податку, на сплату якого селяни зібрали лише 800 крб [24, арк. 35 зв.].

Для сплати усіх податків, священники часто змушені були продавати все належне їм майно, та частину поля, решту землі просто роздавали парафіянам, як це мало місце у с. с. Глинна-Застав'є Глинянського району Львівської області [25, арк. 32]. У с. Боків Підгаєцького району Тернопільської області 4 га церковного поля роздавали біднякам, про те, ніхто не хотів брати, і землю повернули назад парохам. Натомість забрали 35 центнерів зерна по ціні 1 центнер – 2 крб. (на ринку 2 крб. коштувала курка), крім того,

наклали 13 000 крб. податків, для сплати яких, продав весь реманент, а решту доплатили парафіяни. [26, арк. 40].

Як видно населення по-різному ставилося до проблеми. Одні підтримували, інші ставилися байдуже, треті взагалі відходили від церкви (переважно там, де релігійність була низькою і до того) [27, с. 3].

Проте більшість селян залишилася вірними церкві, відмовлялися брати наділені їм церковні землі, та різними способами намагалися підтримати своїх парохів. Зокрема, селяни для сплати податків за священників, робили місячні складки не лише на сплату податків з церкви, але і з священника. В селах де землю роздали людям, вони з власної ініціативи давали частину священнику для сплати ним контингенту, іншу частину самі мали віддати владі. [28, с. 2]. Варто зазначити, що відважитися на такі вчинки людям було доволі складно, адже тих, що ходили до церкви виганяли на важкі роботи в лісі, накладали більші податки [29, арк. 75].

Такий стан справ, змусив Митрополита Шептицького 3 вересня 1940 р. звернутися листом до голови ЦК КП(б)У М.С. Хрущова, з проханням зменшити податкове навантаження на духовенства та селян. Серед іншого, Митрополит зазначав: «... всі ми лояльно відносимося до Радянської Влади і хотіли би, щоб нижчі органи не підкопували надмірними податками довір'я до неї» [30, арк. 28]. На жаль це звернення залишилося без уваги та податковий тиск на церкву лише посилювався. Зокрема на приміщення церкви у с. Старі Залізці Залозецький району у 1941 р. планувався податок 4 крб. за 1 м² на місяць. арк 50. [31, арк. 50.].

Наступний 1940 р. став роком продовження тарнсформацій у соціально-економічній сфері.

В січні 1940 р. радянська влада розпочала радикально змінювати соціально-економічну політику на селі. В першу чергу замість роздачі конфіскованої поміщицької та церковної землі, розпочалася програма створення великих колективних господарств. З метою оптимізації оподаткування населення, місцевими органами влади завершено розпочатий ще восени 1939 р. опис робочого інвентаря та худоби в господарствах. Після опису запровадили обов'язкові поставки державі продукції рослинництва, тваринництва за

державними розцінками, які були нижчими від ринкових [32, с. 25]. Щоб селяни не продавали все на ринках, було обмежено приватну торгівлю, крім того, заборонено домашній забій худоби, крім спеціально обладнаних забійних пунктів [33, арк. 11].

Для одноосібників було утруднено здійснення вільного найму робочої сили, землю в таких господарствах мали обробляти лише члени однієї родини. Крім того, місцева влада почала розшаровувати селян на бідняків, середняків та куркулів, ігноруючи устелену традицію поділу села на верстви не за класовою приналежністю, а за рівнем розвитку господарства. Заможні сільські господарі були найповажнішими людьми в селі, натомість сільське шумовиння, бідняки, найменш поважними. В умовах радянської дійсності, бути багатим, означало наразитися на значний податковий тиск, і що раз перед можливістю бути виселеним у віддалені райони СРСР. Для прикладу куркулем вважали власника 7 морг (3,5 га) землі.

Навесні 1940 р. у західних областях УРСР створюються нові сільськогосподарські підприємства артілі, радгоспи та колгоспи, хоча вони залишалися малочисельними, та не були на той час основними виробниками аграрної продукції [34].

Дещо розрядити ситуацію мала Постанова РНК СРСР № 369 від 19.03. 1940 р. «Про податки з селянських господарств Волинської, Дрогобицької, Львівської, Рівненської, Станіславської, Тарнопільської областей Української РСР і Барановичської, Білостокської, Брестської, Віленської і Пінської областей Білоруської РСР». Відповідно до цього документу, всі селянські господарства Волинської, Дрогобицької, Львівської, Рівненської, Станіславської, Тарнопільської областей Української РСР і звільнялися від сплати земельного, дорожнього, шарварочного, по забою худоби та інших податків колишньої польської держави. Крім того, на 25% знижувалася сума сільськогосподарського податку з господарств колгоспників, що нараховується по ставках встановлених ст. 8 Закону «Про сільськогосподарський податок», а також звільнялися від сплати сільськогосподарського податку колгоспні двори та одноосібники, дохід яких менший 1000 крб. Далі документ передбачав звільнення на 1940 р. від сплати податку на коней та культурного збору усі селянські господарства [35]. Побоюючись нових

податків, селяни продовжували масово вирізати худобу, та практично за безцінь продавали її заготовникам.

Разом з тим, 25 травня 1940 р. в доповіді на IV сесії Верховної Ради УРСР народний комісар фінансів М. Курач зазначав: «На території західних областей введено нашу радянську систему оподаткування, яка повністю відповідає інтересам трудящих. Доходи бюджету від податкових платежів населення спрямовуються на дальший розвиток народного господарства, на піднесення матеріального і культурного добробуту трудящих» [36, с. 65].

Райкоми Львівщини, відповідно до розпорядження голови обкому Козирєва до 24.04.1940 р. мали зобов'язати сільради податки списки господарств для визначення розміру обов'язкових поставок [37, арк. 9].

На виконання цього розпорядження, попри обмеження податкового навантаження на селян, влітку 1940 р. місцева влада наклала на селян обов'язкові поставки м'яса. Норми визначалися відповідно до наявності землі. Малоземельним по 20 кг від га, господарям 5-7 морг.(2-3 га) по 30 кг, 7-10 морг.(3-10 га) по 70 кг. Далі пропорційно до кількості поля. Одноосібники, які не мали худоби, щоб виконати поставку змушені були купувати її по ринковій ціні 75 коп. за кг. живої ваги, при тому, що державна ціна битої ваги становила 6-7 коп/кг. Худобу вирізали так, що ціна живої ваги впала до 3 крб/кг. Заготівельники їздили по селах, але грошей зразу не платили. Селяни самі возили до різні. Там забирали даром шкіру, а платили за биту вагу, не рахуючи шкіри, голови і ніг [38].

Одночасно із збором поставок м'яса, селяни мали виконати державні поставки зернових пропорційно до наявного поля. Хто мав до 7 га здавав по 90 кг/га, та додатково поставки картоплі. Хто не мав зерна, щоб виконати поставку, змушений був купувати на ринку по 180 руб/цт пшениці, і 120-100/цт жита. Натомість держава за виконану поставку платила по 6 крб/цт пшениці, 5 крб/цт жита. Крім того, для того щоб здати поставку, потрібно було витримати певну процедуру. Після отримання повідомлення про нарахування поставки із сільради, на другий день визначену кількість продуктів потрібно було безкоштовно вести на приймальний пункт. Часто, селян для отримання подібних довідок вночі викликали до сільрад, і зачасти

вручення повідомлень супроводжувалось вистловами типу: «ти скатіна контрреволюційна, саботуєш большевицьку владу, ми з тобою коротко розправимось» [39].

В серпні 1940 р. почалися нові хлібоздачі за подібною схемою. Також, після збору урожаю 1940 р., відповідно до розпорядження голови Львівського обкому, колгоспи та одноосібники мали повернути державі насінневу позику, з конфіскованого в осадників німців та поміщиків зерна, яка у 1939 р. видавалася, як безповоротна [40, арк. 10].

Крім натуральних, селяни сплачували і грошові податки, які обраховувались залежно від кількості землі та худоби. Для прикладу: 1 корова – 60 крб, кінь 120 крб. Найменша рента за землю 50 крб/га. Хто мав більше, прогресивно більше платив. Крім того, обов'язковим було страхування на випадок пожеж, при чому ставки були набагато вища ніж в часи польської держави. Паралельно відбувались збори «добровільної» позика третьої п'ятирічки.

Попри вжиті заходи, план збору основних податкових надходжень по Львівській області не виконувався. Як видно із звіту від 21.11.1940 р. начальника податкового відділу Львівського обкому т. Кулака та зав. Облфінвідділом т. Юшкевича, по районах області план мобілізації коштів виконано на 55,9%, в тому числі культзбір виконано на 56,3%, а сільськогосподарський податок на 54,8% [41, арк. 5]. Така ситуація, ще більше посилила тиск на селян з боку органів радянської влади та силових структур.

Крім сплати основних видів податків, селян залучали до виконання різних видів робіт. Так, відповідно до Постанови ВЦВК та РНК СРСР від 10 серпня 1931 р. Про дорожнє будівництво та трудову участь в ньому населення, селян залучали до дорожніх робіт. До безоплатного виконання робіт мали залучати громадян у віці від 18 до 45 років, протягом 6 днів щорічно. Власне крім безпосереднього виконання будівельних робіт, селяни мали надавати необхідний гужовий транспорт, та використовувати власний інвентар. Варто зазначити, що для одноосібників час дорожніх робіт становив 12 днів на рік. Залучені до дорожніх робіт, мали працювати на всіх дорогах незалежно від їх значення, але не далше, як 10 кілометрів від місця проживання. Сільради мали право звільнити від виконання

цієї повинності, за умови сплати відповідної грошової суми, залежно від розцінок, які використовувалися для оплати праці в даній місцевості. Разом з тим, у випадку ухилення від виконання цього обов'язку, порушники або сплачували грошовий штраф у подвійному розмірі від внеску, що звільняв від повинності [184, с. 329-330].

Розпорядженням голови Львівського обкому головам сільрад забороняли нараховувати місцевим жителям трудодні за інші роботи крім шляхового будівництва, які передбачали роботу в кар'єрах з заготівлі і вивозки каменю, та зимового утримання доріг [42, арк. 146].

Часто відпрацьовані дні не зараховували і селян змушували відпрацьовувати знову. Ті, що не мав тяглової сили, згортали болото на дорогах, товкли каміння, добували камінь, пісок. Хто мав коня – 6 днів возив, визначений обсяг вантажу, часто норму можна було не виконати і за місяць. Возили каміння на дорогу, взимку дерево з лісу до залізниці. Це були так звані «гужповинності». Щоб їх не виконувати, господарі продавали коней. У містечку на базарі можна було бачити, як селянин із сльозами прощає коня, цілує...

Крім того, щоночі селяни виконували варту на селі, по кілька людей в ніч. Мали ловити чужих людей і доставляти до сільрад. Коло сільрад мала стояти напоготові підвода. Крім того, члени сільради могли будь-коли, і в будь-кого взяти коня і їхати куди йому заманеться. Чергувало по 5-10 чоловік на різні посилки, кого кличуть до району. Що кілька хат був десятник. Він заповідав своїй десятці, що робити в полі, ввечері перевіряв чи виконали «заплановане». За тією біганиною, селянин не встигав робити своєї роботи в полі [39].

Подібними заходами, радянська влада змушувала одноосібників вступати до колгоспів. Однак селянство не квапилося відмовлятися від приватних господарств, і всіляко намагалося уникнути колективізації.

Наприкінці року популярним став жарт: «Почалось як всюди. Наїхали, пограбували, а проче роздали біднякам, щоб потім відібрати. У с. Добринові граф Красіцкі зник разом з Польщею. Мав добрий двір, а в дворі були корови, коні, вівці, а між ними барани. Роздали задармо. Знай, бідняче, все для тебе! А після року: хто дістав барана – необхідно державі здати м'ясо, вовну, молоко, грошовий податок, а

від нього ... і кості. А барана різати не вільно. І що думаєте? Барана зів бідняк, кості собака, вовну продав, а гроші пропив разом з державою. Оце бараняча політика» [43].

Загалом успіхи у впровадження фіскальних новацій пояснювались насамперед адміністративним тиском на селян, які залишались прихильниками старих форм господарювання. Особливо сильним тиск став взимку 1940-1941 років. Такі дії органів влади призвели до випадків самогубств селян. Наприклад в с. Коцюбинці Тернопільської області, повісився бідняк Черемих, а в записці написав, коли в нього відібрали землю, то не має чого жити. У с. Васильківці Тернопільської області селянин на очах сільради і енкаведистів після підпису, розрізав косою живіт [44]. Подібні акти, дещо сповільнили темпи створення колгоспів.

У 1941 році пріоритетним напрямком економічних реформ залишався перехід до колективних форм господарювання. Цією обставиною зумовлювався подальший розвиток подій.

6.2. Німецька економічна політика на території Східної Галичини 1941-1944 роки

На початку літа 1941 р. радянська влада у західноукраїнському селі провела форсований збір податків. Люди, щоб їх виконати продавали своє майно. Натомість радянські функціонери за виконання чи перевиконання норм поставок отримували нагороди та премії. Згодом, це стане причиною появи серед селян такого явища, як самогубства. Так, газета «Воля Покуття» повідомляла, що у с. Вишнівка 7.07.1941 р. повісилася жінка колишнього сільського активіста М. Мартинюка, який за достроковий збір з селян зерна і м'яса отримав премію 3 000 руб., а в с. Ключів Великий повісився голова колгоспу [45].

З початком війни Німеччини проти СРРС у селян виникла паніка. Згодом трохи оговтавшись люди почали забирати з колгоспів до своїх господарств майно, в окремих місцях почали ділити націоналізовану землю [46]. Для наведення ладу, нова влада за посередництва україномовної преси видавала відозви, де серед іншого зазначалося:

«Не можна негайно ділити колгоспну землю. Це мусить бути планово, щоб нікого не скривдити. Тому колгоспи тим часом затримуються та перейменовуються в громадські господарства. Радгоспи стануть державними господарствами. Про поворот поміщицької влади не може бути й мови. Земля, що була в вашому приватному користуванні та ваші обійстя залишаються вашою власністю. Вони будуть звільнені від податків і повинностей» [47].

Митрополит А. Шептицький зі свого боку у Відозві від 25 липня 1941 р. до хліборобів зазначав: «Селяни-хлібороби: німецька армія визволила Вас... виконуйте точно розпорядження голів Ваших сільрад (війтів) і Німецької армії. Ваші найближчі обов'язки: Політь, сапайте та нищіть бур'яни у картоплі, буряках та ін.. Приготовляйте багато сіна та іншої зимової паші для худоби. Поладняйте Ваше рільниче знаряддя. Збирайте збіжжя дбайливо. Збіжжя якого не потребуєте відправляйте до збірень-пунктів за винагороду.

Тільки той, хто доставить свої продукти на пункти, має право на товари широкого вжитку, якщо тільки будуть в першу чергу призначені сільського населення. Хто продає зерно тайком у невідповідні руки – грішить проти Бога, держави і народу та підлягає суворій карі. М'ясо, молоко, яйця і птицю до найближчого збірного пункту. Доглядайте худобу, але не пасіть там, де можна зібрати сіно. Готуйте ріллю до осінньої сівби. Помагайте у праці сусіду. Своєчасно засівайте поле» [48].

Новий губернатор Дистрикту Галичина К. Ляш у зверненні від 3.08.1941 р закликав «широ трудитися на своїх полях», та виконувати розпорядження нової влади. Разом з тим, застерігав, що «усякі шкідництва будуть карані з невблаганною суворістю» [49]. Принагідно нова влада нагадувала, що село – це об'єднання рільників у котрому один селянин відповідає за другого (сплату податків – В. Старка) [50].

Звернення, та погрози щодо селян спонукали їх до прояву лояльності до нової влади. Хоча, люди навчені попередньою грошовою реформою радянської влади, боялися продавати сільськогосподарську продукцію, чим спричинили певний її дефіцит. З огляду на це в пресі з'явилися оголошення, що чинними є всі види валют, в тому числі і радянські карбованці [51]. Дещо згодом

німецька влада видала низку розпоряджень для впорядкування фінансових справ. Зокрема, голова Бережанської української районної управи Фр. Бабяк наголосив, що грошовою одиницею є Німецька марка і обіговою одиницею є також марка. Курс обміну 1 марка = 10 рад. крб. [52].

У розпорядженні про введення золотової валюти в області Галичина від 25.08.41. на основі § 5 установленого декретом Фюрера від 12.09.1939 р., з 8.09.41 в «області Галичина законним середником зарплати є білети на злотих номіналом 500, 100,ю 50, 20, 10, 5, 2 і 1, що їх випустив Емісійний банк у Польщі. Допущені сталеві монети 50 грошів, 20 і 10. Чинними є колишні польські монети 10, 5, 2,1 зл. І 50, 20, 10, 5, 2, 1 грошів. Аж до відкликання чинними є російські монети 2 і 1 коп. в номіналі 2 і 1 грош. Мешканцям міняють по курсу 5 руб = 1 злотий, з 15.09.41 по 27.09.41 рр.» [53]. 1 німецька марка, відповідно до розпорядження прирівнювалася до 2 злотих чинних в Дистрикті Галичина.

Селяни не завжди могли впоратись з обрахунком грошових одиниць. Було так, як от жінка продає в місті яйця. Міщанка питає ціну і чує відповідь. – за одне злотий. – Чому так дорого? – Де ж дорого, подешевшало: давніше було 2 яєць за 1 рубль, а я даю троє. – Але ж злотий – 5 рублів. – Мені, каже селянка, все одно чи злотий чи рубль [54].

Згодом селяни адаптувалося до життя в нових суспільно-політичних реаліях. Принагідно зазначимо, що в різних окупаційних зонах, діяли різні правила. Хоча всі вони спрямовувалися на максимальну економічну експлуатацію окупованих територій. Населення цих земель було цілком залежним від нової влади, і практично не могло впливати на прийняття рішень. Сільське населення нацисти розцінювали лише як виробника сільськогосподарської продукції, котрі не мали права приймати участь у розподілі продукції [55].

На території Львівської, Тернопільської та Станіславської областей 1 серпня 1941 р., розпорядженням нової влади, створено нову адміністративну одиницю «Дистрикт Галичина» у складі Генерального Губернаторства з центром у Кракові. У наказі про створення нової адміністративної одиниці, серед іншого зазначалося,

що «приватна власність має бути знову повернена, свобода Вашого народно-культурного життя забезпечена й вільність релігійних практик загороджена». Також, відповідно до «Розпорядку про тимчасову безпеку цілого совітсько-російського майна в області Галичини» від 1.08.41, все колишнє державне майно переходило у власність уряду Генеральної Губернії (в тому числі і колгоспи – В.С.) [56].

Поліційну та адміністративну владу в селі здійснював вїйт громади, який відповідав за спокій і лад в селі [57].

Життя селян Галичини регламентували правила та норми затверджені у Генеральній Губернії, а також постанови та розпорядження місцевих органів влади. Нормативна база, яка видавалася представниками влади, доводилася до місцевого населення за посередництва преси.

Нове законодавство вимагало абсолютного їх виконання, в іншому випадку передбачалося жорстокі покарання. Населення зобов'язували виконувати розпорядження нової адміністрації, регламентували норми нічного переміщення населеними пунктами, за негідкорення владі оголошувалася смертна кара. Влада постійно нагадувала населенню, що смертна кара і колективна відповідальність – основні види покарань. Зокрема, § 5 п. 1. декрету фюрера від 12 жовтня 1939 р. не німці, що порушують закони, урядові накази і розпорядження (в тому числі невиконання обов'язку праці) карається смертю [58, с. 55, 57].

У Дистрикті Галичина відповідно до розпорядження Генерал-Губернатора запроваджувався обов'язок праці для осіб віком від 18 до 60 років [59, арк. 20-22]. Обов'язок праці стосувався всіх працездатних громадян, котрі залучалися до роботи в сільському господарстві, для громадських робіт, ремонту доріг та водної регуляції (меліорації – В.С.), при ремонті залізниць тощо [58, с. 61]. До громадських чи інших робіт викликали представники сільських управ, чи представники уряду праці. За виконану роботу виплачувалася винагорода відповідно до встановлених тарифів. За ухиляння від роботи передбачався арешт або відправлення до табору примусових робіт.

Щоб громадяни не уникали виконання обов'язку праці, запроваджувався процес прописки та реєстрації осіб працездатного віку, з обмеженням зміни місця проживання та праці. У Генеральній Губернії з 1 квітня 1942 р. діяв так званий «загальний мельдунковий обов'язок, відповідно до якого, усі, хто покидав населений пункт більше як на два місяці, мав повідомляти відповідні структури. Зазвичай цими питаннями на селі опікувалися війти. Крім того, з 1942 р. всі громадяни Галичини підлягали обов'язковому «поліційному зголошенню». Ця форма реєстрації громадян передбачали три пункти: прибуття до нової громади, вибуття з громади та зміна мешкання всередині громади [58, с 60].

На основі наказу Проводу Відділу пропаганди з 16.08.41 ч. Р/Н 16841 всі заробкуючі сільські музики Дистрикту Галичина мали зареєструватися в Краєвому інституті Народної Творчості у Львові, та отримати тимчасові легітимації для виконання свого фаху, і сплати відповідних податкових платежів [53].

Нова влада запровадила прибутковий, сільськогосподарський та низку інших податків і повинностей. Відповідно до Першого Розпорядку про Скарбову Адміністрацію в області Галичини від 12 год. 1.08.41 безпосередні податки будуть такі, які діють в Генеральній Губернії. Збором податків та обов'язкових державних поставок відав Головний фінансовий відділ. Йому підпорядковувалися скарбові інспекторати, філії котрих діяли у містах Львів, Самбір, Станіслав, Коломия, Тернопіль, Золочів. [61, с. 7]. Встановлювався податок на нерухомість [62, с. 84].

На осіб що займалися ремеслом, чи іншим видом діяльності в селах поширювався «Розпорядок про вибирання данини з мешканців від 29.10.41». відповідно до котрого в кого дохід був менше 10000 зл. платили 25 зл., від 10000 до 15000 – 50 зл, від 15000 до 20000 – 75 зл, від 20000 до 30000 – 100 зл, від 30000 до 40000 – 125, від 40000 до 50000 – 150, від 50000 до 100000 – 300, далі за кожні наступні 100000 підвищувалася сума від 300 до 500 злотих [63, с. 71]

Сільські ремісники у 1941 р. звільнялися від сплати промислового податку за 1941 р. [64].

Крім того діяв прибутковий податок, котрий платили всі особи віком від 18 років. Ставка: до 2000 зл – 12 зл/рік, 2000 до 10000 – 25

зл/рік, від 10000 до 15000 – 50 зл, від 15000 до 20000 – 75 зл, від 20000 до 30000 – 100 зл, від 30000 до 40000 – 125, від 40000 до 50000 – 150, від 50000 до 100000 – 300, далі за кожні наступні 100000 підвищувалася сума від 300 до 500 злотих. Громада могла звільнити від сплати податку осіб, що мали незначний дохід, або тих, хто брав допомогу в суспільній опіці [65, с. 137, 138]. Прибутковий податок сплачували 10.03, 10.06, 10.09 і 10.12 поточного року [66].

З 1.04.42 окупаційна влада запровадила додатково до сільськогосподарського податку військовий податок. Його розмір становив 200% основної суми сільськогосподарського податку. З господарств що володіли до 50 га знімали 200% державного ґрунтового податку. Хто мав більше 50 га, брали 100%. Податок сплачувався двічі на рік 31.05. та 15.09. відповідного року [67, с. 191]. Дію військового податку розпорядженням заступника ген. Губернатора Бюлера від 5.02.1943 продовжено і на 1943 р. Його потрібно було сплатити в період з 30.04 по 15.11. крім того, військовий податок брали і від нерухомості звільненої від державного ґрунтового податку [68, с. 71].

На 1941-1942 рр. бюджетні роки тимчасово ввели податок на собак. 50% знижку давали собакам, які охороняли заводи, склади. Звільнення від сплати податку давав окружний староста. Річні ставки: за одного собаку 20 зл, за 2-х 30, за 3-х 40. Для прикладу у містах за одного собаку 30, за 2-х 40, за 3-х 50, а за собаку у звіринці 80 зл. Хто не заплатив, штраф 100% податку, крім того, собаколов мав стратити собаку. Разом з тим страта собаки не звільняла власника від сплати податку і покарання [69]. Інколи селяни писали прохання до місцевої влади, щоб та давала дозвіл тимчасово не платити цього податку. Зокрема селянин....

Наказом окупаційної влади собак поза оселями слід випроводжувати на прив'язі. Те саме і стосовно сторожових собак. Собаки і коти, які знайдуться за 50 м. від обійстя будуть застрілені, зловлені без відшкодування. Хто діятиме проти припису, буде покараним до 250 золотих, а у випадку несплати – арештом [70].

Селяни, які намагалися ухилитися від сплати податків чи виконання трудових повинностей, чекали високі штрафи грошима, а у випадку повторного порушення, чи несплати штрафу – підлягали

тюремному ув'язненню [71]. Зокрема, ті хто вчасно не сплатив податків, через місяць від крайнього терміну, підлягав арешту на 3 місяці. Дія вчинена повторно, каралася арештом на невизначений термін [72].

Розпорядженням Г.Франка від 23.09.1943 р. за махінації з податками передбачався штраф до 200 000 зл. [73].

Попри безлічі запроваджених німецькою владою податків, основним завдання окупаційної адміністрації у перші місяці війни, було забезпечення максимальної здачі сільськогосподарської продукції селянами. Для цього використовували обов'язкові державні сільськогосподарські поставки – контингенти. Контингент – податок, коли кожен селянин добровільно своєчасно з повним розумінням віддає те, що належить державі. За це отримує картки на одяг, взуття, товари за кооперативи (цукор, нафту) і платити урядову ціну [74]. Окупаційна адміністрація закликала селян слідкувати один за одним, щоб всі здали контингент [75].

Сплата земельного податку та норми поставок контингенту регламентувалися «Запорядком про ґрунтовий податок у області Галичина» від 7.11.41. Відповідно до розпорядження, податок брали лише за частину 1941 року [76].

Початково встановлювалися наступні норми контингенту основних сільськогосподарських культур: 100 кг. зерна від 1 га посіву, 800 кг. картоплі за 1 га, 20% курей і качок, 50% гусей, м'яса телячого, волового і вепрового (як за більшовиків) [77]. За доставлене збіжжя платили: за державними цінами. Наприклад, за кожні здані 100 кг. пшениці 90 крб, та додатково 10 крб премії, за 100 кг. жита 70 крб та 10 крб премії. Премію давали тим, хто виконав поставки до кінця вересня 1941 р. [78].

В такий спосіб створювалася видимість, що продукти не вилучаються, а викупуваються. Однак за виручені кошти, селяни майже нічого не могли придбати для себе. Для прикладу 1 день лікування в лікарні коштував 20 крб., 1 огляд лікаря – 5 крб. Хто не мав грошей лікували безкоштовно за довідкою сільської управи [79].

У 1943 році ціни дещо змінилися:

№ п/п	Назва товару	Закупівельна ціна млина за 100 кг.	Відпускна ціна споживачеві до 10 кг (за 1 кг).	Відпускна ціна споживачеві понад 10 кг (за 1 кг).
1	Жито	30 зл.	0.55 зл.	0.50 зл.
2	Пшениця	40 зл.	0.50 зл.	0.55 зл.
3	Ячмінь	30 зл.	0.55 зл.	0.60 зл.
4	Овес	29 зл.	0.60 зл.	0.65 зл.
5	Горох	70 зл.	90 зл./100 кг	90 зл./100 кг
6	Квасоля	55 зл.	75 зл./100 кг	75 зл. / 100 кг
7	Сіно	10 зл.	14.50 зл./100 кг	14.50 зл./100 кг
8	Солома	4.50 зл.	8.50 зл/100 кг	8.50 зл/100 кг

Крім того, якщо вологість зерна перевищувала 16% знімали за кожні 100 кг жита/пшениці 0.25 зл, ячмінь/овес 0.20 зл, стручкові плоди 0.50 зл., якщо норма вологості перевищувала на 2% від 16 % то знімали за кожен % на 0.20 зл. За 100 кг. [80].

Загалом ми не можемо стверджувати про сталість цих норм, адже місцеві керівники часто змінювали розміри поставок на свій розсуд. Наприклад, 15 вересня 1941 р. керівник сільськогосподарського відділу Тернопільщини встановив контингент для Зборівського повіту у розмірі 120 000 ц пшениці та жита, 107 000 ц ячменю і віса. На всі закиди, що норми явно завищені, відповідь була однозначною: «контингент є остаточний і ненарушимий» [81]. до 15 жовтня необхідно було здати все збіжжя. Для власних потреб дозволялося залишити 150 кг пшениці, максимум 50% від зібраного віса і 25 % ячменю. У разі невиконання поставок, передбачалася конфіскація всього урожаю [82]. При здачі контингенту можна було замінювати зерно ячменю на овес, жито на пшеницю і в зворотній пропорції [83].

Щоб пришвидшити збір урожаю, та прискорити виконання норм сільськогосподарських поставок, влада Коломийського, Снятинського і Городенківського повіту просила місцевих господарів щоб на час жнив приймали на роботу гуцулів [84]. При цьому

регламентувалися норми оплати праці найманих працівників: «1 кг хлібного збіжжя за 1 день робіт натуроплатою» [85].

На час виконання контингентів губернатор Галичини заборонив вільний продаж картоплі, крім урядових пунктів. За недотримання вимог передбачався арешт до 3 місяців або 10 000 зл. та конфіскація всіх запасів [86].

Крім того, на час виконання зернових контингентів, закривалися усі млини, відповідно до розпорядження начальника Обласного господарського уряду підпор. Сірка. Наявні запаси зерна молоти з дозволу управи повіту, або збірної громади. Прохання про запуск млина громади мали подавати до окружного господарського уряду. З 10.10.41 господарям мали видавати довідки на перемелювання тимчасово по 20 кг. хлібного збіжжя на 1 члена родини. Для круп з пашного збіжжя, проса, гречки, довідки по 10 кг на одного члена родини. Дальша доля видачі довідок залежала від виконання контингентів. Селяни мали молоти в тому млині, на який виписувалася довідка. Довідку потрібно було мати при собі під час транспортування зерна до і з млина. Після помолу зерна, довідку потрібно було здати в управу, яка її видала. Брати гроші за помол зерна заборонено. Мельники оплату брати натурою перед помолом. За жито, пшеницю, із співвідношення за 100 кг зерна на муку або грисік 20 кг, з чого 5 кг млин платить грішми встановлений податок. За пашне збіжжя (ячмінь, овес, мішанка) на муку, або крупу 15%, на дерть 8%, на роздушений корм 6%. За гречку і просо на муку чи крупи 30% [87].

Ріпак для контингенту селяни мали здавати у співвідношенні 25% урожаю собі на насіння, 75% державі [88].

У 1942 році часові межі здачі контингентів дещо змінили. 60% визначеної норми потрібно було виконати до кінця вересня, решту до 30 листопада. Якщо попереднього року норми поставок визначала окупаційна адміністрація, то у цьому році з метою справедливого та рівномірного накладення поставок, створювалися так звані контингентові комісії, з числа членів сільської управи, місцевих священиків та авторитетних господарів.

Розпорядженням Г. Франка від 23.09. 1943 р., було змінено терміни сплати ґрунтового податку до 30.04 і 15.10 наступного господарського року [89].

Щоб контролювати ринок сільськогосподарської продукції, окупаційна адміністрація у перші місяці приступила до упорядкування базарної торгівлі. Влада визначала дні та час торгів, а також перелік продуктів, якими дозволялося торгувати. Зокрема в Коломиї, Косові, Снятині, Заболотові, Кутах, Печеніжині можна було торгувати лише у вівторок та п'ятницю з 8-ї до 15-ї години. Ґуртова та обмінна торгівля заборонялися. Крім того, заборонено продавати зерно і борошно, кукурудзу, гречку, просо, картоплю, м'ясо, рогату худобу, овець, свиней, олію, молоко і молокопродукти. За порушення припису передбачено штраф у розмірі 1000 зл. [90]. Щоб попередити подібні порушення, на сторінках україномовної преси, публікували такого типу повідомлення: «Матильда Пачковська з с. Клепарова забула про ціни, і брала на ринку по 60 крб. Забрали до поліції, де вона прийняла тверді ціни» [91].

Закупівлю товарів першої необхідності, селяни здійснювали лише за виданими окупантами спеціальними талонами, що підтверджували виконання ними норм постачання сільськогосподарської продукції [92, арк. 1-168]. Так, за здане насіння олійних культур: преміальний квит «О», передбачав відпуск текстилю на 20% вартості доставленого зерна за 100 кг. Крім того, давали $\frac{1}{2}$ л горілки, $\frac{1}{2}$ л нафти. За бажанням давали 3 л їдомого олію і 30 кг макухи. За здане зерно, квит «А» давали додатково $\frac{1}{2}$ л горілки та 1 л нафти. За лляні коноплі, квит «Г», відпускали текстилю на 25% вартості, додатково відпускали на 25% горілки. За картоплю відпускали на квит залізо від $\frac{1}{4}$ до $\frac{1}{3}$ від вартості зданого контингенту, додатково 2 л горілки, та 150 папірос за кожен здану тону. Яйця оплачувалися за кожен зданий кг, приділяли $\frac{1}{2}$ кг цукру [93].

Крім того були встановлені спеціальні преміальні норми. Наприклад за здані 100 кг ярини отримували 50 папірос, $\frac{1}{4}$ л. горілки і $\frac{1}{4}$ кг. мармеладу або масло меду. За 100 кг цибулі – 100 папірос, $\frac{1}{2}$ л. горілки і $\frac{1}{4}$ кг мармеладу чи масло меду. За зернисті або кісточкові овочі I сорту 100 папірос, $\frac{1}{2}$ л. горілки, 1 кг мармеладу, II сорту 100 папірос, $\frac{1}{4}$ л. горілки і 1 кг мармеладу [94]. Тим хто до 1.02.42 р. здав

половину положеного контингенту давали премію. Для прикладу за 100 кг насіння конюшини давали 100 кг. цукру, 10 літрів нафти, 10 л. горілки, 1000 шт. папіросів та 15 кусків мила [95]. У с. Тростянець Бережанської округи, отримало за вчасно зданий контингент: 54 м. фланелі по 3.50 зл/м, 35,5 м підшивки, по 5,90 зл/м, 27 м перкалю, по 1,29 зл/м, 20 м сукна на одяг, по 50 зл/м, 15 коців по 13,30 зл/шт.. крім того залізо і шкіру [96].

У 1943-1944 роках, преміювальну систему дещо змінили. За здані продукти селянам нараховували преміальні одиниці. Крім урядової ціни на кожних за 100 преміальних одиниць, давали преміальні марки ціною 10 пунктів. Відповідно до спеціальної таблиці нараховані пункти обмінювалися на товари загального вжитку. Зокрема, 10 пунктів = 2 пункти текстилю, 1 п. заліза = 1/4 кг заліза, 1 п. шкіряних товарів = по ціні товару 1 зл, 1 п. засобів миття і свічок = цін товару по ціні 1 зл, 1 п. речей домашнього вжитку = 0.5 зл ціни товару, 2 п. горілки = 1/4 літра, 2 п. цигарок = 15 шт цигарок. 10 п. = 400 метрів ниток. С. 1-2. Преміальні норми за 100 кг. Зданих зернових продуктів нараховувалися наступним чином: жито 100 п., пшениця 130, ячмінь 100, овес 80, кукурудза 100, гречка 100, просо 100, горох жовтий 200, зелений горох 200, звичайний горох 150, боби 200, сочевиця 200, рапс 350, льон 300, конопля 250, мак 500, гірчиця 300, соняшник 300. Картоплю купували за 1 кг 1 зл. = 3 пункти. Продукти садівництва 1 зл. = 1 пункт [97].

Хто не виконував норм контингентів, оголошувався саботажником, підлягав високим штрафам, конфіскації всієї сільськогосподарської продукції та реманенту, в особливих випадках, відправленню до таборів примусової праці на термін від 2 до 6 місяців [98, арк. 20].

Крім того, за нанесення шкоди державним сіножатям (випасом худоби або нищенням трав) передбачався штраф 1000 зл. [99].

Губернатор Галичини на час виконання контингентів, заборонив вільний продаж картоплі, крім урядових пунктів. За недотримання арешт до 3 місяців або 10 000 зл. Та конфіскація всіх запасів [100].

Після здачі контингентів, залишки продукції селяни мали право вільно продавати, але не на ринках, а лише через мережу державних заготівельних контор, чи за посередництва українських

кооперативних організацій, за чітко регламентованими цінами. Розпорядженням Центральної сільськогосподарської станиці Дистрикту Галичина від 29 серпня 1942 р. до здачі контингенту мешканцям сіл Галичини було заборонено продавати птицю, яйця та мед [101, арк. 125].

11 липня 1942 р. відповідно до розпорядження генерал-губернатора Г. Франка в Дистрикті Галичина на час збору урожаю від 1 серпня до 1 листопада 1942 р. у селах було запроваджено надзвичайний стан.

У 1943 р. надзвичайний стан у селах запроваджувався з 15 липня до 20 грудня [102, с. 191]. Окрім того, часопис «Сільський господар» повідомив, що до 31 серпня 1943 р. з метою охорони пшеничних полів від злодіїв заборонено перебувати на полях, польових дорогах і випасати худобу з 22-ї до 5-ї год. Поліція мала право застосовувати зброю до порушників [103].

Крім того, на час жнив, наказом губернатора Дистрикту Галичина від 25.02.1943 р. переносили на найближчі неділі всі релігійні свята, які випадали серед тижня Трьох царів, Вознесіння Господнє, Божого Тіла, Всіх Святих [104].

Стимулювали виконання контингентів і за допомогою пропагандистських фільмів, котрі транслювалися протягом лютого-березня 1943 р. в кінотеатрах окружних міст, відповідно до затвердженого графіку [105].

Нацистська адміністрація, всупереч надіям місцевого населення, політика щодо націоналізованої більшовиками землі не переглядалася. На місці створених у 1940-1941 роках колективних господарств, німці утворили державні господарства лігеншафти, хоч і нові господарі декларували ліквідацію колгоспної системи. Разом з тим, залишалися і одноосібні господарства.

За губернаторства Карла Ляша з серпня 1941 по січень 1942 рр. в Галичині не відбулося радикальних аграрних перетворень, хоч частину колгоспних земель і було повернуто селянам, але не на правах власності, а лише в короткострокову оренду. Натомість новий губернатор Отто Вехтер 17 лютого 1942 р. виступив з ініціативою надання селянам землі у приватну власність, мотивуючи це тим, що селяни почнуть працювати продуктивніше, від чого зросли б

контингенти та розміри податків [102, с. 189]. Правда у 1942 р. вище нацистське командування не було готовим до таких кроків.

На основі отриманого від Г.Гімлера листа, в якому О. Вехтерові дозволялося надати право приватної власності на землю тим селянам, що повністю і своєчасно виконали державні поставки за 1941 і 1942 роки, губернатор розпорядженням від 24 квітня 1943 р. дозволив приватну власність на землю, націоналізовану за радянської влади [106, арк. 8; 100]. Проте на практиці дане розпорядження так і не було виконане.

Крім того, німецька адміністрація організовувала в Галичині кампанії по збору різноманітних речей, старих металевих виробів, вживаного одягу, використаного паперу та гуми [107, арк. 13, 17]. Розпорядження про збірку відпадків (відходів – В.С.) жителі Галичини на підставі розпорядку від Ч. 11. 13.03.43 р. (вісник розпоряджень по ГГ від 15.05.43) мають здати відходи заліза, ганчір'я, медалі, пляшки, папір, волосся, гуму, шерсть і кості [109].

Зокрема Самбірська німецька повітова господарська команда повідомляла, що всі шкіри, сирі і виправлені, як всі вуха, шерсть, роги, копита, належить віддавати на урядові станиці шкір у Самборі. За це оплатять по державних цінах. Хто утаїть, буде покараний [110]. Крім того селян закликали здавати кожухи і теплий одяг для потреб Німецької армії. Зокрема акції збору відбувалися у селах Ворохта і Татарів на Станіславщині [111].

Поряд зі збором харчів, німецька військова адміністрація намагалася налагодити комінукацію. Адже, якщо між великими населеними пунктами ще існували більш-менш пристойні шляхи, то в сільській місцевості їх стан був просто катастрофічний. Часто навесні і восени серед села коні топилися по шию і не могли тягнути порожнього воза. Господарі охали, ахали, лаялися невідомо на кого за поганий шлях, але при тому нічого не робили [112].

Поточним ремонтом доріг займалися військові саперні відділи. Згодом почали залучати селян, запровадивши «шарваркові обов'язки». Восени 1941 р. влада рекомендувала місцевим громадам провести так звані «дні вулиць» та «дні шляхів». Під час цих заходів, селяни мали виконати поточний ремонт шляхів та мостів [113].

У населених пунктах викопати при дорогах для відведення води зливні рови. На узбіччях доріг загального користування усунути забур'яненість, і в подальшому його не допускати. Влада у свою сергу мала допомогати громадам технікою, морально і визначенням дня початку робіт [114].

В 1942 «шляховий тиждень» проголошувався з 22 до 27 червня. В цей час, всі чоловіки і жінки старші 16 років без постійної роботи мали зголоситися до «свого найближчого шляховика» з власним інвентарем. Робочий день тривав 10 годин. За невиконання розпорядження передбачався штраф до 100 зл. за кожен день, або відправлення до карного табору праці у Львові [115].

Шарваркові повинності нараховувалися відповідно до земельного податку і не могли перевищувати його розмірів на 200%. Збільшення норм регламентував окружний староста. Ставка оплати для однокінної підводи становила 12 зл/день, двокінної 20 зл/день, оплата праці візника 4 зл/день на одного чоловіка. Підводи використовувалися для виконання робіт на віддалі до 6 км, особи зобов'язані до роботи мали працювати на відстані не далше за 4 км. Відшкодування за шарваркові роботи передбачалися, в тому випадку, коли обсяг роботи перевищував шарваркові норми.

Звільнення від цього обов'язку у виняткових обставинах міг надати окружний староста. Хто не виконував обов'язку – штраф 1000 зл, а у випадку несплати – арешт до трьох місяців [116]. Як виняток, окружні господарства могли цілком або частково звільняти сільських агрономів від шарваркової повинності та виконання гужповинностей [117].

В окремих випадках окупаційна влада крім покарань селян, використовувала і систему премій. Наприклад, грошовою винагородою премійовано волосного старосту с.Пустомити В. Боровика та дорожника І. Гавенка за відбудування 12 км. дороги в селі [118].

У зимовий період місцеве населення залучали до очищення шляхів від снігу. Взимку 1941-1942 рр. дороги очищали від снігу за допомогою дерев'яних плугів на кінній тязі, залізним плугом на тракторній тязі, та автомобілів з почепленими плугами. Подібні засоби використовували переважно військові саперні підрозділи. Для

розчищення більшості шляхів використовували працю «колон загортачів снігу з лопатами». Такий вид робіт вимагав кооперації кількох сільських громад [119]. Обов'язок чищення доріг виконували всі громадяни віком від 15 до 60 років. Відповідальність за виконання за виконанням цих робіт лежала на війтах громад. Було розроблено окремий графік, який регламентував кількість залучених до виконання робіт селян. Так, якщо встановлено I «алярмовий» ступінь (легкий сніг) працювали малі робітничі громади. Якщо встановлено II «алярмовий» ступінь (сильний сніг, але рух не перекритий) збирають населення міст і сіл віддалених на 5 км. від дороги.

Якщо встановлено III «алярмовий» ступінь (дуже сильний сніг, перекрито дороги) збиралося все населення котре проживало до 5 км від дороги. Також залучалися «рятункові команди» з сіл в окрузі 10 км до доріг. За невиконання наказів війта штраф 500 зл. За зволікання чищення доріг, для війтів штраф 1000 зл. [120]. Крім того, влада забороняла викидати сніг з подвір'їв на проїжджу частину дороги, за що передбачено значні штрафи [121]. Крім того, під час ожеледиці, селяни мали посипати дороги піском або попелом.

Відповідно до поліцейного розпорядження від 30.10.1943 р. про вуличні таблички, повітовий староста вимагав встановити в селах на перехрестях вулиць, таблиць із вказанням їх назв латинськими буквами, крім того, на будинках рекомендували встановлювати номери [122].

Ще однією повинністю для селян були так звані «форшпани» – обов'язок перевозити певні товари, чи контингент на вимогу представника окупаційної адміністрації, чи війта. Цей обов'язок нагадував радянські гуж повинності, з тою різницею, що німці надані послуги символічно оплачували. Зокрема на Прикарпатті за використання підвод (форшпани) однокінний від отримував за один день роботи 9-12 зл., відповідно парний 15-18 зл. Всяка відмова оплатити за встановленими тарифами для замовника послуг грозила штрафом 1000 зл. [123]. Наприклад за відмову організувати перевезення селянами с. Іспас, окружного старосту оштрафували на 1000 зл, а солтиса на 100 зл. [124]. Разом з тим відмова селян виконувати згадані повинності, тягнула за собою відповідні покарання. Наприклад, газета Воля Покуття повідомляла, що за

невиконання форшпанів покарали низку господарів, при цьому кожного оштрафували на 500 зл, крім того вони мали возити визначені для них норми без оплати, відповідно до наказу окружного старости Фолькмана [1125].

Ще одним обов'язком селян перед німецькою владою, стало примусове протипожежне страхування житлових будинків та господарських спродуд запроваджене розпорядженням від 16.01.1942 р Генерального Губернатора Г. Франка. Принагідно відзначимо, що такої повинності німецькі селяни не мали. Виконання цієї повинності стимулювали різноманітними способами. Від елементарного залякування штрафами та арештами, до публікації в україномовній пресі повідомлень про відшкодування громадянам у випадку пожеж, як це мало місце у селах Осівці, Бобулинці і Білявинці на Тернопільщині де згоріло 860 хат, проте держава виплатила селянам 1.5 млн зл. допомоги [1126].

Влада вимагала, щоб при кожній хаті була «бочка з водою, гак на довгій жердці, мітла до здушування іскор, драбина, відра» [127].

Виконанням контингенту меду та іншої продукції бджільництва опікувалося створений у Львові при хліборобській палаті «Союз пасічників при Дистрикті Галичина». В його складі діяло товариство «Рій», яке безпосередньо скуповувало в селян мед та віск. Разом з тим, постачало членам товариства необхідний інвентар, вощину та розподіляло цукор для підгодівлі бджіл [128]. При вступі в товариство обралася одноразова плата 1 зл. та щорічний внесок 10 зл. Кожен член товариства коли здавав заготівельним організаціям мед за державними цінами, отримував за державною ціною 7 кг. цукру на 1 бджолосім', крім того для до годівлі за 1 кг. Зданого меду, додатково 2 кг цукру [129]. Зазначимо, що у 1942 р. Союз пасічників нараховував 22800 членів у власності яких було 225 000 вуликів. Для порівняння, на території Східної галичини станом на вересень 1939 р. було офіційно зареєстровано 1 000 000 бджолосімей.

Крім сплати обов'язкових державних податків, та виконанні всіх повинностей, додатково з українських селян збирали так званий «Національний податок», для потреби Українського Центрального Комітету. Дані кошти спрямовувалися для потреб полонених українців, допомоги голодуючим, підтримку діяльності українських

освітніх закладів. Тих господарів хто не здавав, ганьбили в кожній україномовній газеті, де систематично друкували списки тих хто жертвував і тих хто ігнорував Відповідальним на місцях за збір цього податку був Український Повітовий Комітет [130]. Для прикладу, до половини травня 1942 р. громади Скільщини сплатили 14 986 зл, національного податку [131].

Українських селян спонукали допомагати учням та студентству купували т.зв. «цеголки» студентського фонду номіналом 1,2,5 зл. Таким чином у 1942 р. зібрано 7 тис зл. на потреби учнівської молоді. Окремі села купували від 50 до 100 цеголок [132]. Динаміку підтримки такого виду платежів ілюструє публікація у газеті Чортківська думка статистики по Бережанському повіту за 1942 р. З сіл повіту до УОК давали датки. с. Шибалин найбільше в окрузі дали 328 зл і купили це голок на 150 зл. с. Стриганівці зібрали 311 зл. с. Вівся зібрало 185 зл, с. Вербів – 152 зл., с. Куряни – 112 зл., с. Тригуби – 90 зл. [133]. Крім того, селяни що були членами українських культурно-освітніх товариств, добровільно на потреби цих товариств сплачували на рік відповідно до кількості землі: за 2 морги – 1 зл, 2,5 морг. – по 0.5 зл. від морга, 6-10 морг. – по 0.7 зл. від морга, 11-20 морг. – по 1 зл./морг, понад 20 морг. – по 1,5 зл. від морга [134].

Спеціальним розпорядженням регламентувалася здача селянами державі молокопродуктів. У 1941 р. кожен селянин що тримав корову, має здавати у приймальні пункти наступні норми молока: з 1 корови 1 л/день, з 2 копрів – 2,5, 3 – 4л., 4 – 6, 5 – 10 л. Крім того, влада заборонила відбирання та продаж сметани, виготовлення в домашніх умовах масла, продаж молока приватним особам та докормлення телят молоком [135].

У випадку не виконання норм поставок, передбачався штраф 3000 зл., або 28 днів арешту [136]. Для прикладу за невиконання контингенту молока на с. Рожнів наклали 2000 зл. штрафу, а на вїйта персонально 200 зл. [137].

У 1943 році норми здачі селянами молока і масла влада переглянула. У наказі керівника головного відділу прохарчування і сільського господарства уряду Генеральної Губернії Навмана, від 27.02.1943 р. серед іншого зазначалося: « кожен хто мав корову в рік

мав здати найменше 800 кг. молока від корови». При тому, якщо було теля, яке плекалося більше 6 місяців, то зменшували норму до 500 кг. Вміст жиру в молоці мав бути не меншим 2,7% і цей відсоток не можна було порушувати. Молоко з меншим вмістом жиру приймалося, але не зараховувалося до виконання норм поставки. У тому випадку, коли господар не міг виконати норми поставки, губернатор області міг дозволити здати молочарні 25 кг масла в рік на одну корову, а якщо було теля то 15 кг. У випадку, якщо корова, давала меншу норму молока від річної, при наступному ветеринарному огляді її відбраковували на заріз [138].

У 1943 р закупівельна ціна 1 літра молока становила 1,35 зл., при роздрібній 1.50 зл. Закупівельна ціна 1 кг масла 6.14 зл., пр роздрібній 7.04 зл. [139].

У 1944 році влада підняла норму поставки до 4,5 л. молока з корови в день. Пропорційно зростала і кількість масла [140].

Щоб селяни виконували обов'язкові поставки мяса, окупаційна влада розпорядженням від 30.09.41 р. заборонила домашній забій худоби без відповідного письмового дозволу посадика громади. Місцеві керівники мали вести облік подібних дозволів. У випадку порушення припису, на винуватців чекав штраф 1000 зл. або арешт до 3 міс. При тому м'ясо вбитих тварин конфісковувалось [141].

Забій тварин дозволявся лише у спеціалізованих міських різницях під наглядом ветеринара [142]. При тому бралася платня відповідно до встановлених тарифів. За заріз худоби до 50 кг. живої ваги – 15 зл., до 100 кг. – 20 зл., за кожні наступні 50 кг. Додатково пл 10 зл і більше. Різникам, які здійснювали заріз без дозволу грозив 500 кратний штраф від тарифної ставки [143].

Принагідно влада нагадувала селянам, що виготовлення горілки є виключно державною монополією [144].

Передбачаючи незадоволення селян новими податками і повинностями губернатор Галичини О. Вехтер під час виступу у Кам'янці-Струмиловій перед посадниками і волосними старостами серед іншого зазначив: «...напевно Ваші селяни приходимуть до Вас і будуть казати Вам, що деякі розпорядки є тяжкі і непотрібні. Я переконаний, що ці розпорядки є необхідні, щоб осягнути намічену мету в цілій Європі. І будьте певні, люди, що Вас лають, пізніше

скажуть, що Ви мали слухність, і це буде Вам нагорода за службу» [145]. Крім того, для стимулювання роботи місцевих керівників, влада використовувала різноманітні нагороди та премії. Зокрема, за успішне виконання норм контингенту 29.09.43 в м. Підгайці в залі Народного дому повітовий комендант Г. Ткачик дав похвальні грамоти керівникам громад сіл Білокриниці, Мужилова і Телячого за совісне виконання контингенту [146]. Натомість за невиконання розпоряджень окупаційної влади, солтисів та в'їтів чекали покарання. Зокрема? за саботаж виробничих та управових робіт, на громаду с. Слобідка Лісна наклали штраф 2000 зл, на в'їта 200, а волосного агронома 100 зл. [147]. А у с. Таурів Бережанського повіту за приховування від оподаткування 1000 га землі. Накладено на громаду села штраф 10 000 зл, який та мала сплатити до 15.01.1943 р. [148].

З початком окупації на території Східної Галичини існувала заборона на продаж коней. Крім того, розпорядженням губернатора З 30.04.1943 р. запровадили обов'язкову реєстрацію коней. Окреме розпорядження від 5.07.1943 р. зобов'язувало провести у серпні 1943 р. Реєстрацію всіх фруктових дерев в Генерал-Губернаторстві [149].

Таким чином, німецька окупаційна влада в короткий термін розробила і запровадила розгалужену систему оподаткування селян Східної Галичини. Були створені спеціальні структури, підібрані відповідні кадри. Налагоджена система сплати селянами податків набрала тотального характеру. Покарання селян за їх несплату були різноманітними і доволі жорстокими. Селяни Східної Галичини опинилися в ситуації, коли їхнє господарювання на землі не могло давати прибутків для покращення свого економічного становища. Такий стан справ, змусив частину селян долучитися до антинацистського руху Опору.

6.3. Податкова політика та повинності в західноукраїнському селі в умовах відновлення радянської влади та завершення колективізації сільського господарства 1944 – поч.50-х рр.

На час визволення території західних областей України в аграрному секторі економіки була надзвичайно складна обстановка. У наслідок виїзду колишніх землевласників за кордон певний час значна частина їхніх приватних земель виявилась нічийними. Радянська влада оголосила їх конфіскованими і розпочала утворювати земельні фонди, основну частину яких протягом 1944–1946 рр. розподіляла між малоземельними і безземельними селянами. Частину земель відводили підсобним господарствам МТС і радгоспам, а частину, що залишалась, зараховували до складу державного лісового або державного земельного запасу. За деякими підрахунками, у 1945 р. у семи західних областях (Волинській, Тернопільській, Рівненській, Львівській, Дрогобицькій, Станіславській, Чернівецькій) нараховувалося до 1 млн. 268 тис. одноосібних селянських господарств, зокрема, у Бродівському районі Львівської області на 1946 рік їх було 4 592, вони мали 14 863 га землі., на 1947 рік їх було 13 170, на 1948 рік – 16 910 [150].

Враховуючи загальну тенденцію до нарощування темпів колективізації статистичний матеріал є таким, що виникає питання щодо його достовірності. Не переконливими є наведені статистичні дані, які засвідчують зростання кількості одноосібних господарств. Швидше мало бути і було навпаки, їх кількість повинна була скорочуватися. Можливо, статистика зафіксувала іншу тенденцію, одноосібники не тільки вступали до колгоспів, але й виходили з них. Відповідно такими ж мали бути зміни і щодо кількості земель, що були в колгоспах і у одноосібників.

Радянська влада у повоєнні роки, як це було і у передвоєнні роки, розробляла аграрну політику в краї без відома селян, без урахування їхніх бажань, специфіки даного регіону, в якому одноосібні селянські господарства були домінуючими. На відміну від східних областей України, де у 1946–1947 рр. був голод, а відновлення колгоспно-радгоспної системи господарювання не викликало спротиву з боку селянства, у західних областях у повоєнні роки ставлення більшості

одноосібного селянства до колективізації було негативним. Попри ось такі реалії радянська влада у земельних відносинах одночасно започаткувала декілька процесів, зокрема, ліквідація відновленої в роки окупації приватної власності на землю; повернення селянам у користування частини земель, що у них були відібрані під час окупації; відбирання «лишків» землі у «куркулів»; відновлення тих колгоспів, що існували до війни і створення нових.

Звичайно, головним для радянської влади з вищесказаного був курс на усупільнення земель селян, який однак через слабкість органів радянської влади на місцях попросту не було кому реалізувати. З тактичних міркувань педалювалося питання про повернення землі, що була відібрана у селян під час німецької окупації, наділення сільської бідноти землею. На 15 грудня 1945 р. у Львівській області було повернуто селянам 50 000 га землі, яку у селян відібрали німецькі окупанти. У с. Гаї Винниківського району Львівської області було розподілено між селянами 300 моргів землі, кожен селянин отримав від 2 до 4 моргів. У Підволочиському районі Тернопільської області, з відібраних у селян під час окупації з 2 817 га, на початок січня 1945 р. їм було повернуто 2 752 га, Бережанському з 1683 га – 1203 га, В.Дедиркальському з 5 400 га – 4200 га, Скала - Подільському – 3 359 га., Бережанському – 2 226 га. В селі Озеряни повернули селянам 191 га землі. Хоча, в цілому, активна робота по поверненню землі селянам не в усіх районах Тернопільської області була на такому рівні. У Збаразькому районі повернули лише 5 % земель селянам, така ж ситуація була у Борщівському, Микулинецькому, Скалатському районах. Загальна картина була такою, що станом на 15 січня 1945 р. 300 тис. селянських господарств області отримали у безплатне користування 327 300 га землі, тобто, на одне бідняцьке господарство припадав трохи більше 1 га землі [151].

У селян утверджувалась думка, що надана їм земля, хоч і у користування, все-таки дасть можливість розширювати одноосібне господарство, те що називається бути господарем на власній землі.

Одночасно з наділенням селян землею у повоєнному західноукраїнському селі відбувались і протилежні процеси. Селяни бачили, що далеко не всі конфісковані великі земельні площі

колишніх власників-поляків, угорців, румун влада розподіляла серед селян. Бачили вони й інше, їх турбувало те, що одночасно з наданням малоземельним селянам землі розпочалися обмежувальні заходи щодо так званих «куркулів».

І насамкінець, розпочалась агітація представників влади за передачу селянами отриманих земель до колгоспів, яка досить швидко переросла у насильницькі по відношенню до селян дії. Це призвело до того, що боротьба західноукраїнського селянства з владою за свою землю дійшла аж до військового спротиву, бо то було принципове питання: бути в краї одноосібним господарствам (точка зору селян), чи колективним – (точка зору радянської влади). Як відомо, тоді у жорстокому протистоянні з допомогою військової сили перемогла точка зору радянської влади.

Не маючи можливості перемогти і не отримуючи ніякої допомоги з боку влади у веденні одноосібного господарства, як тимчасовий вихід із становища, селяни з відома сільських рад почали утворювати земельні громади, до функціональних обов'язків яких входило надання допомоги односібникам в обробітку земель. Як приклад приведемо діяльність земельної громади с. Чишки Винниківського району Львівської області. Земгорада облаштувала 2 кузні, там відремонтували 92 плуги, 107 возів, а для оранки землі створили 46 супряг [152].

На нашу думку, це була спроба односібників утвердити своє самозбереження. Одночасно це був свого роду скритий протест проти аграрної політики радянської влади, стрижневим виміром якої був курс на колективізацію. Зі свого боку, влада розглядала земельні громади селян як засіб реалізації аграрної політики та тимчасову перехідну форму до колгоспного господарювання.

Починаючи з 1944 р. і з кожним наступним роком буде все більше впливати на трансформації у земельних відносинах західноукраїнського села, примусова повторна колективізація сільського господарства. У 1944 р. в 13 районах Тернопільської області був 31 землекористувач, у 1945 р. у 16 районах області їх було уже 95. По решті районів не збереглося інформації. У їх користуванні було 4 479 га землі. Найбільше усупільненої землі було у В. Дедиркальському районі – 447 га, Залозецькому – 729 га, а

найменше – 37 га у Скалатському і 39 га – у Гусятинському районі [153].

Селяни навіть після вимушеного вступу до колгоспу, не поспішали віддавати туди свою землю, намагались хоч якусь її частку залишити в одноосібному володінні. Так, у 1946 р. у колгоспі ім. Жукова Борщівського району Тернопільської області з 33 господарств, що вступили до колгоспу, 22 не усупільнили своєї землі. Приблизно така ж ситуація була і у колгоспі ім. Сталіна Судово-Вишнянського району Дрогобицької області [154].

Такий стан з усупільненням землі можна пояснити тим, що селяни не були впевнені у тривалості радянської влади і зайняли, по суті, вичікувальну позицію. Мабуть з цієї ж причини досить повільно відбувався процес отримання селянам актів на земельні ділянки [155].

Об'єктивними факторами що ускладнювали процес утворення та функціонування колгоспів у західному регіоні були природно-кліматичні особливості. Так, гірські райони Турківського, Славського, Сколівського та інших районів були розташовані на різко пересіченій місцевості у Карпатських горах і мали відповідно від загальної площі лише 18 % ріллі. Ще складнішою була ситуація у гірських районах Станіславської області [156].

З огляду на ці об'єктивні обставини питання про усупільнення землі там не могло бути першочерговим, хоча радянські органи і там вважали колгоспне будівництво безальтернативним. До кінця 1946 р. у Станіславській області було організовано 875 земельних громад, у Дрогобицькій – 976, у розпорядженні яких було 711 га лісу, 68 607 га пасовищ, 35 ставків [157].

Попри усі зусилля одноосібників зберегти свої господарства,, які ще залишалися досить потужними, зокрема, у Тернопільській області вони ще володіли 958 267 га землі, все-таки намітилась тенденція до скорочення їх земель. Цей процес в ту пору відбувалося з декількох причин, а саме, за рахунок того, що із західних областей, і Тернопільської області зокрема, виїхали 58 677 сімей поляків, а прибуло в область тільки 14 692 сім'ї українських переселенців. Втрачали свої одноосібні господарства також репресовані радянською владою селяни, які були звинувачені у посібництві

(підтримці) ОУН і УПА, у них конфісковували рухоме і нерухоме майно і висилали за межі України [158].

У 1944 – 1945 рр. в землекористуванні у західних областях України, в умовах єдиної державної форми власності на землю з'явилися нові напрями, зокрема, відведення органами влади земель у користування для підсобних господарств підприємств та установ, для потреб промисловості, транспорту, під будівництво тощо. З огляду на це, земельні площі міст Тернопільської області також скоротилися на 5 822 га., оскільки ті землі були передані для підсобних господарств. 2 269 га земель було відведено для потреб промисловості, транспорту, зокрема, Львівській залізниці – 510,9 га землі, районним автодорам – 555 га, Бучацькому цукровому заводу – 13 га, Скалатському бурякопункту – 3 га, Краснянському підсобному господарству з земель колишнього фільварку Кутори – 250 га, Винниківській райспоживспілці з фільварку с. Давидів - 25 га, облспоживспілці – 50 га [159].

Досить швидко з'ясувалось, що освоїти такі великі земельні площі підсобні господарства не змогли. В таких випадках надані їм землі вилучалися і передавалися до колгоспів [160].

У повоєнні роки були зроблені перші кроки по розвитку колективного і індивідуального городництва та садівництва. Про це засвідчують архівні документи і, зокрема, постанова виконкому Львівської облради від 25 березня 1949 р. На ту пору скористатися такою можливістю могли лише окремі підприємства [161].

З середини 1947 р. усупільнення земель одноосібників і утворення на їх основі колгоспів у західних областях стрімко зростало. Це відбувалося під тиском органів радянської влади і, зокрема, прийнятих нею у 1947 р. постанов про порядок заготівлі сільгосппродукції у куркульських господарствах та про оподаткування селянських господарств західних областей УРСР [162].

У повоєнні роки, як то було і у передвоєнні роки, селян ділили за кількістю у них землі: до куркульських тепер зараховували ті селянські господарства, які мали 5–7 га землі, до середняцьких – ті, що мали до 5 га землі.

Такий розподіл селянських господарств був штучним, однак мав цілком конкретні цілі. Справа у тому, що колективізація вступала у завершальну стадію і потрібно було визначити ті селянські двори, які могли у першу чергу вступати до колгоспів. На 1948 р. у Львівській області було організовано 514 колгоспів, до них вступили 29 % селянських дворів. У Брюховецькому районі організовано 17 колгоспів, зокрема, у колгоспі ім. Кутузова було 17 господарств, Франка – 39, Калініна – 32, Молотова – 30. Зауважимо, що землі свої вони ще не усупільнили, зберігалися межі. У Кам'яно-Бузькому районі було 17 колгоспів. Весняний посів здійснював кожен колгоспник на своєму полі. У Ново-Яворівському районі було 18 колгоспів, однак усі їх члени вважали себе одноосібниками [163].

У 38 районах Тернопільській області був 331 колгосп, у тому числі у Білобожницькому районі 3 колгоспи, Буданівському – 4, Бучацькому – 10, Залозецькому – 13, Золотопотікському – 17, Козівському – 7, Струсівському – 8. У їх користуванні було 257 679 га землі, у тому числі, орної – 215 174 га [164].

За кількістю дворів, що вступили до колгоспів та величиною земельних площ на 1948, рік ситуація була наступною: у колгоспі «Перемога» Білобожницького району в колгосп вступило 28 господарств, вони усупільнили і обробляли 150 га землі. У колгоспі «Шевченка» вступило 47 господарств і вони мали 314 га, у колгоспі ім. Сталіна вступило 41 господарство і вони мали 59 га усупільнених земель. Протягом 1948 – 1949 рр. 1,5 млн. селянських господарств Західної України були об'єднані в 4,5 тис. колгоспи.

У 1950 році продовжувався процес вступу селян до колгоспів, про що засвідчують наступні статистичні дані: до колгоспу ім. Леніна Тербовлянського району у 1950 році вступило 221 особа, що проживали у 487 дворах, колгоспу ім. Ворошилова вступило 74 особи, що проживали у 226 дворах, до колгоспу «Більшовик» вступило 279 осіб, що проживали у 734 дворах [165].

При цьому було виявлено, що деякі селяни, що вступили до колгоспу, частину своєї землі не усупільнили, а залишили для подальшого ведення одноосібного господарства. Так, колгоспник колгоспу ім. Шевченка Петрів О. залишив 1,16 га, Мороз П. – 1,91 га. Колгоспник колгоспу ім. Сталіна Семіроум П. залишив за своєю

матір'ю 8,48 га землі, колгоспник Киндяк І. залишив за своєю дочкою 2,08 га землі, один з «куркулів» утаїв 0,45 га землі, інший розділив 6,97 га між своїми колишніми наймитами, які продовжували на нього працювати [166].

Припускаємо, що такі ж дії могли бути і в інших колгоспах. Це можна пояснити тим, що загроза бути депортованим у разі відмови від вступу до колгоспу, спонукала селян до пошуку компромісних варіантів, одним із яких міг бути такий, що передбачав лише часткове усупільнення своєї землі і вступу до колгоспу одного із членів сім'ї.

Західноукраїнські селяни так міцно трималися за свою землю, за одноосібне ведення господарства, що навіть вступ до колгоспу ще не означав, що усі вони працювали на усупільненій землі. У Тербовлянському районі на 1948 рік в колгоспі ім. Хрущова було виявлено, що із 31 працездатних селян у колгоспі працювало 13, у колгоспі «17 вересня» із 81 особи працювало –54, у колгоспі ім. Шевченка Бучацького району із 166 працездатних колгоспників на 1952 рік у колгоспі працювало 58 осіб. У Золочівському районі було 22 колгоспи, на роботу в кожному із них виходило по 5–6 чоловік, вони продовжували обробляти свої земельні площі [167].

Станом на 10 вересня 1950 р. у Львівській області нараховувалося 924 колгоспи. Загальна площа закріпленої за ними землі складала 727 524 га [168].

Особливістю процесу усупільнення земель у західних областях України було те, що деякий відсоток селян ще тривалий час залишалися поза колгоспами. Наприклад, у 1950 р. у с. Йосипівка Олеського району Львівської області серед наявних 313 селянських дворів у колгоспі були лише 166, або 50 %. Подібна ситуація була і в с. Ясенівці Золочівського району, там у 1947 р. в колгосп вступило лише 100 осіб [169].

Маємо ситуацію, так би мовити, на певному відрізку часу паралельного існування колгоспів з усупільненою землею і одноосібних селянських господарств в одному і тому населеному пункті.

Ще однією особливістю, яка уповільнювала процес усупільнення земель у цьому регіоні була велика кількість хуторів. Так, у Станіславській області на кінець 1949 р. було 13 442 хутори, у

Тернопільській – 929, у Дрогобицькій – 1276, у Львівській – 1 404 [170].

За іншими даним на 1950 рік у Львівській області було 2 354 хутори, зокрема, таких де було від 1 до 15 дворів – 1238. Там знаходилось 80 226 дворів [171].

Процес ліквідації хутірських поселень і усупільнення на цій основі їхніх земель у західних областях України досяг свого апогею після постанови Ради Міністрів УРСР і ЦК КП України «Про зселення господарств з хуторів у західних, Ізмаїльській, Чернівецькій і Закарпатській областях УРСР» [172].

До певної міри несподіваним і досить непростим у 1944–1946 рр. виявився процес забезпечення землею депортованих з Польщі українських господарств. У 1945 р. у Львівську область прибуло 8 560 українських селянських господарств, зокрема, у Винниківський район – 884 господарства, їм було наділено 20 014 га землі, у Поморянський район прибуло 65 господарств, їм було наділено 330 га землі. У Щирецький район прибуло 174 господарства, їм було наділено 354 га землі, зокрема, у с. Ястребки 4 сім'ї одержали 12 га землі, у с. Никоновичі 12 сімей одержали 28 га землі, у с. Середиця 11 сімей одержали 42 га землі, у с. Щирець 20 сімей одержали – 54 га землі.

У 1946 р з Львівської області виїхало 13 218 сімей поляків, вони залишили 34 687 га землі. У тому ж році прибуло в область 8 448 українських господарств. Згідно інформації завідувача Тернопільським обласним земвідділом на 24 листопада 1946 р. в область прибуло 34 487 господарств українських переселенців, яким розпочали надавати земельні ділянки за місцем їхнього проживання [173].

Це стало додатковим елементом напруги у західноукраїнському селі. Місцеві селяни вважали, що землі, які виявилися вільними після від'їзду польських селян мали перейти до їх рук. Переселенців з Польщі вони зустріли як претендентів на ті землі. Ставлення до них було пасивно напружене. Місцеві селяни вбачали в них претендентів на (свою) землю. У багатьох випадках переселенців поселяли в хати місцевого населення і їм доводилось ділитися не тільки своєю житловою площею, але й присадибними земельними ділянками.

Колективізація на ту пору ще була тільки на початковому етапі і тому переселенці сподівалися отримати від держави землю для одноосібного господарювання, дехто із них намагався купувати землю.

Евакуація польських селян до Польщі якби дещо розрядила ситуацію у земельних відносинах, оскільки їхні хати, землі передавалися до колгоспів і якась частка – для українців-переселенців з Польщі. За нашими підрахунками, на 1 серпня 1946 р. у західних областях України було наділено землею близько 51 300 селянських господарств, що прибули з території Польщі [174].

Нам не вдалося встановити, яку ж кількість землі отримали окремі українські переселенці з Польщі. Складністю є те, що чимало сімей переселенців по декілька раз змінювали місце свого проживання у межах області і України, шукали кращих умов. Ще однією складністю є те, що поселялися вони як у дворах українських сімей, так і у будинках, які залишили польські сім'ї при виїзді до Польщі. Ті переселенці, що поселялися в дворах українських сімей, могли розраховувати на поділ присадибної ділянки навпіл і виділення окремої земельної ділянки у полі. Ті ж переселенці, що поселялися у дворах вибулих польських сімей могли розраховувати на усю їхню присадибну ділянку і на земельну частку у полі. Пересічно українські переселенці незалежно від того, де вони поселялися, могли отримати стільки ж землі, скільки і місцеві селяни у даному населеному пункті [175, с. 319].

Певний вплив на зміни у земельних відносинах західноукраїнського села у перші повоєнні роки вчинили і примусові депортації радянською владою українських сімей в інші області України та за її межі. Депортації підлягали ті селянські господарства, які були звинувачені у співпраці з ОУН та УПА. Їхні землі, що перебували у полі, як правило, переходили у розпорядження колгоспів, а присадибні земельні ділянки могли бути розподілені між переселенцями з Польщі, або надані у постійне користування тим односельцям, що уже вступили до колгоспу. Скритою формою депортації було переселення селянських родин з західних областей України у південні. На 1949 р. по Львівській області був доведений план переселення 1 700 сімей [176].

З початком суцільної колективізації у Західній Україні радянська влада почала депортацію ще однієї категорії селян – «куркулів». З 1944 до 1951 рр. з західних областей України за цим звинуваченням було депортовано 65 906 сімей. Більшість із них були селянами [177].

Усуспільнення землі і зумовлені нею зміни усталеного способу життєдіяльності західноукраїнського селянства проявлялися у різних формах. Справа у тому, що для менталітету західноукраїнського селянства визначальними були такі риси як працелюбність, індивідуалізм, вміння господарювати, повага до власності. Галицьке селянство не сприймало соціалістичних цінностей радянської влади, зокрема, колгоспного господарювання. У свідомості західноукраїнського селянина, який в основній масі протягом століть не мав можливості у достатній кількості володіти землею, було закладено прагнення бути власником землі, а тому він бажав отримати від нової влади землю і вільно нею розпоряджатися. З думками про працю на власній землі селяни пов'язували надії на покращення свого економічного становища, тому були проти змін, що загрожували усталеному способу життєдіяльності, передусім звичним формам господарювання. Трагічний досвід колективізації та її наслідків у довоєнній Українській РСР їх ще більше відштовхував від аграрної політики радянської влади на теренах Західної України. Так, житель с. Ямниця Тисменицького району Станіславської області заявив представникові радянської влади: «У колгосп я не буду вступати, хай мене за це хоч розстріляють на місці» [178].

Деякі селяни, аби зберегти за собою землю, вступали у колгоспи, але лише як виконавці певних робіт і при цьому продовжували вести одноосібне господарство, як це було у колгоспі ім. Дзержинського Старо-Самбірського району. Там із 17 членів колгоспу 16 були зайняті одноосібним господарюванням, у колгоспі ім. Хрущова із 57 працездатних селян у колгоспі працювало лише 8 осіб [179].

Бувало і таке, що членом колгоспу був лише господар, а члени сім'ї вели індивідуальне господарство на землі, яка ще не була усуспільнена [180].

Як бачимо, західноукраїнські селяни вишукували різні способи, аби не допустити усуспільнення своєї землі, мабуть сподівалося на те,

що «колгоспний лад» буде нетривалим і їм вдасться зберегти свої землі в одноосібних господарствах.

З 1947 – 1950 рр. був другий етап колективізації і відповідно усупільнення землі. На 1950 рік у західних областях України було уже 7 200 колгоспів, у них перебувало 1,5 млн. селянських господарств, що становило 93 % від їх загальної кількості [181].

На 1 січня 1949 р. у Львівській області було організовано 514 колгоспів, в які вступили 29 % селянських господарств. В Тернопільській області було створено 1024 колгоспи, вони мали 248 643 га землі, зокрема, у Бережанському районі було 18 колгоспів, що об'єднували 9 804 дворів. У них працювало 14 666 колгоспників, у них було посіву 21 726 га. Від 500 до 1000 га мали 9 колгоспів, від 1000 га до 2000 га мали 6 колгоспів і від 2000 до 3000 га мали 3 колгоспи. У Борщівському районі був 21 колгосп, вони об'єднували 10 903 двори, у них працювало 20 371 колгоспник. У Велико-Бірківському районі було 16 колгоспів, вони об'єднували 5 570 дворів. У Велико-Глубочинському районі було 16 колгоспів, вони об'єднували 4 804 двори, у них працювало 6 550 колгоспників. У Гусятинському районі було 18 колгоспів, вони об'єднували 7 902 двори, у них працювало 11 441 колгоспник [182].

Присадибний земельний фонд колгоспників Тернопільської області становив 87 151 га землі. 25 771 сім'я робітників та службовців області отримали у користування 4 668 га землі [183].

Згідно річного звіту Тернопільського облуправління сільського господарства, на 1950 рік в області був 7 771 двір, де селяни ще вели одноосібне господарювання на землі, вони мали 7 725 га землі, у Бродівському районі Львівської області на 1949 рік одноосібні господарства володіли ще 17 304 га землі [184].

Ми наводимо ці статистичні і фактичні дані для того, щоб засвідчити, що є помилковим твердження деяких дослідників про те, що у західних областях України на 1950 рік уже була завершена колективізація сільського господарства. Одноосібні господарства, хоч і були серйозно обмежені у можливостях землекористування, все-таки ще збереглися.

Одночасно із проведенням на завершальному етапі колективізації у західних областях України, радянська влада приступила до

ліквідації хуторів та переселення їх мешканців у села. На 1946 р. в Тернопільській області було 2129 пунктів хутірського типу, у них дворів – 13 250, фактично заселених – 7341 двір, вільних незаселених хуторів – 421. Згідно з визначеним завданням облвиконкому Тернопільської області у 1946 р. належало ліквідувати 2239 хуторів, де було від 1 – 6 дворів, до 10 дворів ліквідувати у 1947 р., від 10 – 16 дворів у 1949 р., від 15 – 20 дворів залишити [185].

Це можна пояснити намірами радянської влади змусити хуторян віддати свої землі до громадського користування і, опинившись у безвиході, самим вступити до колгоспів. Уряд УРСР та ЦК Компартії України прийняли спеціальну постанову № 125 від 12 серпня 1950 р. «Про заходи по зселенню господарств з хуторів у Волинській, Ровенській, Дрогобицькій, Станіславській, Тернопільській, Закарпатській Львівській та Ізмаїльській областях», яка була продубльована 10 квітня 1953 р. Ці постанови визначали обсяги та терміни щодо зселення господарств з хуторів. Протягом 1950 – 1952 рр. план зселення був виконаний на 66 %, а у 1953 р. – на 42 %. У зв'язку із невиконанням плану зселення господарств з хуторів Тернопільське облуправління сільського господарства прийняло постанову від 1 березня 1954 р. «Про заходи по зселенню господарств з хуторів в районах області». Ліквідації підлягали в першу чергу хутори, в яких було до 10 господарств. Їхні землі мали бути передані до колгоспів, а взамін їм виділялись земельні ділянки в селах, зокрема і за рахунок земель одноосібників [186].

У 18 районах Тернопільської області було 5 854 таких хуторів, де знаходилось до 10 дворів. На 1954 р. з цієї групи хуторів було заплановано зселити 1400 хутірських дворів, їм було відведено в селах 1 574 га землі. Статистика засвідчує, що було зселено тільки 219 дворів, що складало 15,6 % до плану. Найбільше зселено у Ланівецькому районі – 43 двори, В.Дедиркальському – 41, Гримайлівському із 52 дворів – 28, Товстинецькому з 15 – 1, Підгаєцькому із 156 – 50, Білобожницькому з 119 – 43. В існуючі села переселилося 208 дворів хуторян, у східні області України – 5. Правління колгоспів, що приймали переселенців з хуторів, зобов'язувалися надати їм земельні ділянки у розмірах, що були визначені Статутом артілі [187].

На середину 1950-х рр. уже було завершено колективізацію, зселено з хуторів у села значної кількості господарств, колгоспи отримали державні акти на вічне користування землею. Це означало, що відтепер влада могла розпоряджатися всім земельним фондом. Народногосподарські потреби спричинили до необхідності відчужувати у колгоспів частини «навічно» наданих їм земель. Щоправда, слід зауважити, що порівняно з ситуацією на Південному Сході України масштаби відчужень земель у колгоспів були дещо скромнішим. Це можна пояснити тим, що промислове та житлове будівництво в західних областях України не було таким масштабним, як на Сході України. І все-таки, у 1952 р. в Поморянському районі Львівської області у колгоспу с. Кальне для потреб цукрового заводу було відчужено 22 га землі, у колгоспу с. Смереківка – 20 га землі. У 1954 р в Тернопільській області для будівництва заводів було виділено 350 га землі, у тому числі з колгоспного фонду – 318 га, для будівництва аеропорту – 54 га, Залозецькому рибгоспу – 137 га з земель колгоспу ім. Ворошилова, під будівництво цегельного заводу у с. Ступки Тернопільського району 3 га, цукрозаводу «Поділля» – 8 га під індивідуальне житлове будівництво робітників та службовців заводу, Хоростківському цукровому заводу – 5,5 га – за рахунок земель селекційної станції, Міністерству Оборони СРСР – 30 га за рахунок земель колгоспу «Перше Травня» Білобожницького району, а всього по області тільки у 1954 р. для потреб Міністерства Оборони СРСР було виділено 54 га землі. Для відведення земель з колгоспів прохачі повинні були надати такі документи: рішення виконкому облради депутатів трудящих, висновок облуправління сільського господарства, рішення виконкому районної ради депутатів трудящих тощо [188].

Ще одним напрямом змін у західноукраїнському селі стало відведення частини земель у тимчасове (на сезон) користування робітників та службовців. У 1946 р. для 21 особи у Бродівському районі було виділено 21 га землі, у 1947 р. для 150 осіб – 36 га, у 1948 робітникам та службовцям районної санстанції – 2 га, райветлікарні – 2 га, РУВС – 3 га, шкільного відділу – 1,5 га, млиноуправління – 3 га, маслозаводу – 2 га, вчителям – 6 га, заготзерна – 4,5 га. У 1949 р.

робітники та службовці Бродівського району у тимчасове користування одержали 329 га землі [189].

У повоєнні роки сталінські податки дошкуляли не тільки колгоспникам, зокрема, і надвеликий земельний податок накладався на колгоспи. Природнім було бажання якомога більше сільгоспугідь вивести з-під оподаткування. Окремі керівники колгоспів намагалися приховати від обліку хоч якусь частку земель господарства. В результаті перевірки у Вівківському районі Львівської області було виявлено прихованими 360 га землі [190].

Більш-менш можливим «легальним» шляхом зменшення оподаткування було отримати від обласного управління сільського господарства дозвіл на зміну призначення земель, що закріплені за колгоспом. Як приклад, наведемо факти із Бережанського району Тернопільської області. 22 червня 1957 р. райвиконком прийняв рішення звернутися до облвиконкому з проханням вивести із орних земель ті із них, що знаходяться на крутих схилах, піддаються постійній ерозії. Пропонувалось такі угіддя, а це майже 3 500 га, перевести в сіножаті, під заліснення тощо [191].

Для перевірки обґрунтованості даного прохання облвиконком створив спеціальну комісію, яка в натурі, тобто на місцевості, перевірила земельні угіддя в районі Тернопільській облвиконком підтримав рішення райвиконкому щодо переведення орних земель у пасовища, заліснення та інше. В архівній справі з цього питання збереглося 14 актів обстежень, зокрема, з колгоспу ім. Жукова через непридатність до рільництва було вилучено 70 га, «Радянської України» -130 га [191]. У 1957 р. облвиконком звернувся з спеціальним клопотанням до уряду України про зняття по області 100 тис. га землі з оподаткування, як таких, що не придатні для сільгоспробіт[192].

З іншого боку наведені факти засвідчують наслідки кампанії, що розгорнулася в Україні з початку 1950- х рр. по збільшенню орних земель в колгоспах. Саме тоді почали розорювати береги річок, ставків, вирубувати чагарники, осушувати болота, що попервах призвело до збільшення колгоспних земель в Тернопільській області на 163,6 га [193]. Втрати десятків тисяч га землі у колгоспах

Тернопільської та інших областей України. від тих непродуманих дій органів влади ще ніхто не підрахував.

Таким чином, з другої половини 1944 р. у західних областях України на законодавчому рівні було відновлено державну форму власності на землю, почався процес ліквідації приватної власності на землю, що була поновлена під час німецької окупації. Радянська влада розпочала примусове усупільнення ще зовсім недавно наданих селянам у довічне користування земель, яке однак відбувалося не так стрімко. Цей процес, навіть у порівнянні з подібними явищами, що були на початку 1930-х рр. в УСРР, все-таки був повільним і розтягнувся аж до початку 1950-х рр.

Процес ліквідації приватної власності на землю мав декілька етапів. Спочатку звільнені від окупації землі держава націоналізувала. У зв'язку з цим теоретично відкривалося два можливі шляхи розпорядження землею. Перший – передати її у власність, чи хоча б у користування селян, а другий – передати у користування колгоспів та радгоспів. Радянська влада обрала другий шлях. Щоправда, реалізація ось цього другого шляху, усупільнення землі відбувалося у два етапи: з 1944 до 1947 рр., за цей час у колгоспи вступило близько 2 % селян, відповідно і кількість усупільненої землі залишалась незначною.

У повоєнні роки в земельних відносинах західноукраїнського села в ході повторної колективізації сільського господарства відбувалися зміни, які однак реалізовувалися радянською владою у певній послідовності: оголошення всієї землі власністю держави і ліквідація на цій підставі приватної власності на землю; надання селянам землі у користування; примусове усупільнення землі селян в процесі колективізації сільського господарства; відчуження землі у тих селян, кого звинувачували у посібництві ОУН і УПА; відчужували землі у колгоспів для потреб народного господарства, під житлове будівництво тощо.

У перші повоєнні роки українські селяни ще сподівалися на повернення до одноосібного господарювання на землі. Саме цим можна пояснити їх спроби хоч якусь частку своєї землі залишити в одноосібному господарстві. Вимушено ставши членами колгоспів, вони ще якийсь час намагалися вести одноосібне господарство. На

початок 1950-х рр. у західноукраїнських селян, як це було у 1930-і роки і в селах УСРР, відібрали польові земельні наділи. Для виживання при садибах залишили обмежену кількість землі. Врешті вони змушені були змиритися зі своїм підневільним становищем і призвичаюватись до колгоспного життя. Єдина відмінність у цих трансформаціях в земельних відносинах була в тому, що в житті повоєнного західноукраїнського села від подібних процесів в УСРР, що тут все це відбулося без голодомору, але при досить широкому застосуванні виселення західноукраїнських селян за межі Української РСР.

У перші повоєнні роки економічне становище більшості галицьких селян було незадовільним. Значна їх частина проживала в землянках. Повільне розмінування полів затримувало сільськогосподарські роботи. Селянські господарства були дуже погано забезпечені тягловою силою. Після визволення західного регіону одна тяглова одиниця худоби припадала в середньому на три двори, а в деяких гірських районах – одна голова робочої худоби на дев'ять-десять селянських дворів. Іншою проблемою західноукраїнського села в цей період була нестача працездатного населення.

З поверненням радянської влади на територію Східної Галичини, для селян відновилася і дія радянського фіскального законодавства.

Відповідно до листа Наркомфіну Союзу РСР № 25-65 від 4 липня 1944 р. «Про проведення державних, місцевих податків і зборів» на звільненій і звільнюваній території Волинської, Львівської, Ровенської, Станіславської, Тернопільської та Чернівецької областей» та постанов РНК СРСР № 129 від 8 лютого 1944 р. та № 803 від 30 червня 1944 р. для селян скасовувалися всі недоїмки податкових платежів, що виникли в час окупації [193, арк. 78].

Одночасно відновлювався збір сільськогосподарського податку на основі закону від 1 вересня 1939 р. Визначення оподаткованого сільськогосподарського доходу мало відбуватися відповідно до фактичних посівів культур, а не за наявною в господарствах ріллею. Встановлювалися розміри податкових платежів: за 1 га ріллі – 800 крб, саду 4000 крб, виноградника 5000 крб., сінокосу – 400 крб. Власники однієї корови сплачували 1200 крб., коня – 1000 крб, вола

чи бика – 500 крб., з одного рамкового вулика – 100 крб., колодного – 60 крб. Крім того, в Східній Галичині звільняли від сплати ті одноосібні господарства, дохід яких не перевищував 2000 крб. на рік. Від сплати відповідних податків звільнялася вся дрібна худоба, що перебувала у власності колгоспників та одноосібників. Звільнялися від податків на два роки цілинні землі, та ті, на яких було здійснено меліоративні роботи [194, арк. 80].

У 1945 р. відбулося коригування в оподаткування селянських дворів. В середньому сільськогосподарський податок утримувався відповідно до типу господарств: куркульське 3468 крб., одноосібне 519 крб., двір колгоспника 52 крб [195, арк. 117].

У 1948 р. із зібраних 6835 тис. крб. у Тернопільській області податкових коштів, сільськогосподарський податок становив 1925 тис. крб., в тому числі податок з холостяків 732 тис. крб [196, арк. 91].

У 1950 р. колгоспи сплачували прибутковий податок, для дворів колгоспників передбачалася ставка сільськогосподарського податку 100 крб. з двору [197, арк. 118].

У 1952 фінансовому році на території Тернопільської області фіскальні органи, зареєстрували 246413 колгоспних дворів, що обкладалися с/г податком проти 249235 у 1951 р. Зменшення відбулося, за рахунок переходу господарств колгоспників у розряд робітничих дворів. Господарств одноосібників було 3945 проти 5541, зменшилося за рахунок вступу до колгоспів, чи переходу в робітничі, куркульських господарств залишилося 16 проти 61 у попередньому році [198, арк. 1].

У 1952 р. продовжували збирати податки з орної землі, сінокосів, садів, коней, корів, овець та кіз, свиней, бджолосімей, ще діяв ринковий збір. В цьому році відбулося зменшення податкових надходжень від населення, через врізання земель одноосібних господарств на користь колгоспів [199, арк. 2]. В галицькому селі відбувалося зменшення кількості коней та корів. Причиною цього було те, що одноосібники вступа до колгоспів змушені були колективізувати робочу худобу [200, арк. 3].

Поряд з тим, в галицьке село повернулися і обов'язкові страхові платежі, обсяг яких регламентували статті Закону від 4 квітня 1940 р. Зокрема, обов'язковому страховому обкладанню підлягали будівлі,

велика рогата худоба від 6 місяців, вівці і кози від 1 року, свині віком від 9 місяців, польові посіви сільськогосподарських культур. Ставки страхових платежів суттєво відрізнялися для колгоспів, колгоспників та одноосібників. Для прикладу, будівлі в сільській місцевості виходячи із 100 крб. страхового забезпечення: колгосп 0.80 крб., колгоспники 1 крб., одноосібники 1.80 крб.; коні колгоспи 6 крб., колгоспники 8 крб., одноосібники 14.5 крб. [201, С. 219-220]. В середньому господарство сплачувало за будинок 30 крб., корову 15 крб., свиню 6.60 крб., вівцю 4,5 крб. [202].

Чинним залишався і податок з нерухомості, який сплачувався рівними частинами до 20 березня, 20 червня, 20 вересня, 20 грудня [Інструкції, постанови та накази уряду, місцевих органів державної влади про порядок отримання податків і зборів у 1945 р. [203, арк. 84].

Залишилися чинними і державні позики, облігації, які селяни змушені були купувати в примусовому порядку. Наприклад у Львівській області протягом 1944 р. шляхом продажу облігацій державної позики селянам, планували зібрати 79 572 тис. крб., а фактично зібрали 18 160 тис. крб. В середньому по 143 крб. з господарства. Серед сільських районів лідером у виконанні позики був Львівський район, який виконав план на 306%, в сумі 1 471 тис. крб. кращим селом було с. Заруддя, яке виконало план позики на 100%. Натомість в Краковецькому районі заможні селяни сіл Свізинці, відмовились платити Позику, хоча мали звідки, адже середні розміри господарств становили від 9 до 16 га. А у с. Любінське 3.10.1944 р. взагалі вбили уповноваженого по збору податків, місцевого жителя М. Роса [204, арк. 58, 59, 61].

Окремо, у 1944 – 1945 роках, збиралися кошти на так звані військові колони «Радянська Львівщина», «Радянська Тернопільщина» тощо. Так, у Пониковецькому районі Львівської області згідно рапортів чиновників, селяни виконали держпозики на 85 605 крб, та зібрали кошти на танкові колону «Радянська Львівщина» в розмірі 46 091 крб. Окремо на грошову лотерею зібрали 36 134 крб. [205, арк. 12].

Продовжував діяти військовий податок, який сплачувався селянами рівними частинами до 15 березня, 15 квітня, 15 липня, 15

жовтня. Зазначимо, що станом на весну 1945 р. в Тернопільській області найгірше виконувався план по військовому податку, лише 39,7% (Накази народних комісарів фінансів СРСР та УРСР і Тернопільського облфінвідділу та довідки з податкової роботи в області) [206, арк. 7].

Новим податком для галицьких селян стало поширення дії статті 7 Указу Президії ВР СРСР від 29 грудня 1941 р. «Про воєнний податок та податок на нежонатих, одиноких і бездітних громадян», який нараховувався у річних сумах (Інструкції, постанови та накази уряду, місцевих органів державної влади про порядок отримання податків і зборів у 1945 р. [207, арк. 80]. Дія податку поширювалася на селян, які не мали дітей, або мали одну чи дві дитини, для чоловіків віком 20 – 50 років, та жінок у віці 20-45 років. Розмір ставки податку не був сталим, а верифікувався: при відсутності дітей 150 крб., при наявності однієї дитини 50 крб., при наявності двох дітей 25 крб. в рік [202, с. 208]. В 1944 р. по Тернопільській області ставка бездітного податку становила 150 крб. з особи. У 1945 р. вона вже становила 200 крб. Хоча територію області розділили на три категорії. Райони 1 категорії (12 р-нів) платили 170 крб, 2-ї (16 р-нів) 200 крб, третьої (10) – 240 крб. (Накази народних комісарів фінансів СРСР та УРСР і Тернопільського облфінвідділу та довідки з податкової роботи в області [208, арк. 9]). Податок з неодружених необхідно було сплатити рівними частинами до 1 квітня, 1 липня, 1 жовтня та 15 грудня [Інструкції, постанови та накази уряду, місцевих органів державної влади про порядок отримання податків і зборів у 1945 р. [209]. У 1944 р. податок на одиноких громадян у Тернопільській області нараховували за весь податковий період з початку року (Накази народних комісарів фінансів СРСР та УРСР і Тернопільського облфінвідділу та довідки з податкової роботи в області [210, арк. 8.]. Натомість у Львівській області у третьому кварталі 1945 р. із запланованих 18 000 крб військового податку з селян, виконано 2 403 крб (13%), а із податку на нежонатих чоловіків виконано 300 крб (14%) від запланованого [211, арк. 70].

Цей податок мав стати важливим джерелом наповнення сільських бюджетів, оскільки Міністерство фінансів УРСР у своїх рекомендаціях при складанні сільських бюджетів на 1949 р.

вказівкою № 5.1.08 від 11 жовтня 1948 р. «Про складання сільських бюджетів на 1948 рік» рекомендувало усувати сезонні розриви за рахунок використання, як регуляторного джерела прибутку, доходів від податку з нежонатих, одиноких і малосімейних громадян [212, арк.1].

Сільським радам було дозволено збирати «самообкладання», розміри якого регламентувався постановою ЦВК та РНК СРСР від 11 вересня 1937 р., а кошти мали спрямовуватися на ремонт місцевих доріг, будову і ремонт шкіл, мостів колодязів. Що правда у 1945 р. центральна влада рекомендувала не проводити збору «самообкладання» [213, арк10].

Крім того, селяни сплачували земельну ренту та різноманітні державні мита [214, арк. 86].

Збором податків та обов'язкових поставок сільськогосподарської продукції на місцях займалися фінансові агенти, при відповідних районних фінансових відділах. У Східній Галичині більшість інспекторів, яких набрали після війни, були вихідцями з числа поляків. Разом з тим внаслідок переселенських акцій, вони виїхали до Польщі, і в регіоні знову постала проблема з кадровим забезпеченням. Для прикладу штат податкових інспекторів Тернопільської області, які працювали у сфері оподаткування колгоспів та одноосібників налічував 34 особи, замість 41 [215, арк. 2]. При тому, низькою залишалася і їх кваліфікація. Зокрема із згаданих 34 інспекторів, реально роботу знали 10-12 [216, арк. 5]. Ситуацію ускладнювала і та обставина, що чимало людей не хотіли йти працювати у фінансові органи через небезпеку бути страченими представниками українського національного підпілля. Наприклад, за період з грудня 1944 по березень 1945 р. лише у Тернопільській області у 29 районах убито чи пропало безвісти 47 працівників фінансових органів (Накази народних комісарів фінансів СРСР та УРСР і Тернопільського облфінвідділу та довідки з податкової роботи в області [216, арк. 5].

Окремою проблемою під час зборів податків у галицькому селі був брак координації роботи фінансових інспекторів, оскільки в сільрадах не вистарчало телефонних апаратів [215, арк. 2]. Були випадки, коли фінансові інспектори не могли виконати свої

професійні обов'язки, через перешкоди з боку українського національного підпілля, учасники котрого, не давали можливості вручати податкові повідомлення селянам.

Щоб підвищити фаховий рівень фінагентів, влада протягом січня 1945 р. проводилися спеціальні збори-навчання з «кущовими» керівниками фінансових управлінь [217, арк. 9]. Це дещо покращило ситуацію із збором податкових платежів, хоча і кардинально не вирішило проблему, адже і на далі мали місце зловживання та порушення податкового законодавства. Часто сільські фінагенти приховували свої господарства від оподаткування. Для прикладу фінансовий агент с. Добромирка Копичинецького району Тернопільської області Блажко у 1947 р. не сплатив жодного податку, а у 1948 р. приховав від оподаткування корову [218, арк. 42]. Очевидно, що недоїмки інспектори намагалися перекласти на простих громадян

Недоїмки по податках наростали. У 1948 р. збір сільськогосподарських податків з селян фінансовими агентами був провалений. Було встановлено, що при складанні списків платників податків, фінансові інспектори не правильно вказували господарів господарств, подавали недостовірні дані про склад сімей, та відомості про джерела доходів сімей. Часто податки збиралися за неперевіреними даними, мали порушення права селян на податкові пільги. Податок з одноосібників часто встановлювався на рівні з колгоспниками. Також не обліковувалися доходи одноосібників від продажу товару на ринку [219, арк. 4].

З огляду на ці явища фіскальним інспекторам заборонили самостійно приймати рішення про обсяги податкових платежів, без відповідного погодження з районними фінансовими органами [220, арк 5].

Основний тягар в сплаті податків перекладався на одноосібні господарства. Починаючи з 1949 р. і до 1951 рр. поступово головними платниками податків ставали колективні господарства. В цьому контексті не можна оминати проблему відновлення колективних сільськогосподарських підприємств на території краю. Адже фіскальна політика радянської держави була важливим компонентом у цій справі.

Колективізація повоєнного періоду розпочалася з наділення сільської бідноти землею. Станом на 15 січня 1944 р. 300 тис. селянських господарств отримали в безплатне користування 327300 га. Ці заходи мали на меті заручитися підтримкою радянської влади селянською біднотою. Одночасно з наданням землі біднякам розпочались утиски заможних, так званих куркульських господарств. У них було вилучено 250 тис. га землі, і передано біднякам.

Офіційно проголошувалося про дотримання принципів добровільності та поступовості в процесі колективізації західного регіону. Проте на практиці колективізація проводилась примусово, форсованими темпами. Зрозуміло, що заможні селяни та середняки не бажали добровільно вступати в колгосп і віддавати туди землю, свою худобу і реманент. Бідняки, які отримали земельні ділянки, були налаштовані більш лояльно до радянської влади, проте теж воліли вести традиційне індивідуальне господарство. Окремі колгоспники, не бажаючи безплатно позбутися важко нажитого майна, перед вступом у колгосп свідомо продавали свою худобу і реманент. Примусовий характер колективізації викликав гострий спротив з боку західноукраїнського селянства, який був активно підтриманий збройними формуваннями ОУН та УПА. Заснування колгоспів в західному регіоні відбувалось повільно. В березні 1945 р. в регіоні налічувалось лише 38 колгоспів, через рік їх кількість збільшилась до 158.

Опір з боку селян був такий сильний, що радянське керівництво вимушено було відкласти на деякий час суцільну колективізацію, і розпочати підготовку до її проведення в найближчому майбутньому. Для успішної колективізації потрібно було в першу чергу здолати збройний опір УПА, розвинути сільські кооперативи як перехідну форму до колгоспів, нейтралізувати недовіру селянства до колективного господарювання.

Починаючи з травня 1945 р. основною формою виробничої кооперації в західноукраїнському селі уряд УРСР вважав земельні громади, які повинні були охопити усі населенні пункти. Земельні громади створювались в кожному селі, де нараховувалось не менше 25 селянських господарств. В великих селах (більше 200) дворів утворювалось кілька земельних громад.

Земельні громади визначали порядок використання угідь загального користування, проводили нові лісові насадження для закріплення ярів та пісків; утримання в належному стані шляхів, гатей, мостів і меліоративних споруд; дотримання протипожежних заходів; допомагали соціально незахищеним категоріям селян, в тому числі інвалідам війни, людям похилого віку, безкінним господарям тощо. Земельна громада мала права юридичної особи, могла набувати рухоме і нерухоме майно. Влада розглядала земельні громади як один із засобів реалізації податкової політики та тимчасову перехідну форму до колгоспного господарства.

В ході колективізації посилювався фіскальний тиск на заможні селянські господарства. Для цього, влада здійснювала певну їх диференціацію. Зокрема, на Стініславщині до куркульських господарств віднесли господарства, які в період німецької окупації або після звільнення села від німецької окупації використовували постійних найманих робітників в сільському господарстві, систематично використовували працю інших селян у вигляді відробітку взамін представлення їм на кабальних умовах робочої худоби, насіння, продуктів або сільськогосподарських машин. Крім того вони мали систематичні прибутки від млинів, маслобійок, крупорушок, оренди землі тощо. На кожне таке господарство сільська рада складала докладну характеристику в якій вказувала склад сім'ї, кількість землі та худоби, наявність підприємств чи промислів, сільськогосподарських машин, використання найманої робочої праці або наявність інших признаков, на основі котрих дане господарство відноситься до куркульського господарства [221, арк. 1-1 зв.].

Норми поставок сільгосппродукції державі для такого типу господарств збільшувалися на 50 %, та на 1-3 місяці скорочувалися нормативні строки здачі. вводилося підвищене оподаткування доходів господарств залежно від їх розмірів, для заможних селян скасовувались усі пільги.

Нова хвиля колективізації відбулась в 1948 – 1949 роках, коли значно ослаб збройний опір УПА. Репресії були спрямовані в першу чергу на заможні верстви селян, так званих «куркулів».

Колективізація в західноукраїнських землях завершилась у 1950 р., вона охопила 1,5 млн. (92,7 %) селянських господарств. Було

створено 7200 колгоспів та 237 машинно-тракторних станцій. В середині 1951 р. колгоспи об'єднали вже понад 95 % селянських господарств. Після завершення колективізації регіональні відмінності аграрного розвитку західноукраїнських областей від інших регіонів УРСР суттєво зменшились.

Поряд із поверненням обов'язкових платежів, радянська влада надала галицьким селянам і ряд пільг. Зокрема, у 1944 та 1945 роках планували не збирати прибутковий та податок з коней для колгоспів і одноосібних господарств відповідно до листа НКФ СРСР № 134 від 24 лютого 1945 р.

Почтограмою № 233 від 29.07.1945 р. секретар Львівського обкому КП(б)У Грушецький, нагадував головам виконкомів райрад, що відповідно до постанови Уряду змінювався порядок надання пільг по продуктам рільництва та тваринництва передбачених законом від 28.04.1941 р., за яким господарства червоноармійців, престарілих, інвалідів, багатосімейним:

1. Господарства з площею ріллі до 2 га звільнені на 100%;
2. Господарства з площею більше 2 га до 5 га, звільнені на 50 %;
3. Господарства з площею ріллі більше 5 га звільнені на 25%.

Встановлені пільги по обов'язковим поставкам для селянських господарств по зерну, картоплі, овочах, сіну вводяться починаючи з 1945 р. По обов'язкових поставках м'яса, молока, вовни вводяться з 1946 р. пропонувалося внести відповідні зміни у плани заготівель по районах [222, арк. 133]. Місцеві органи влади отримали право звільнити від сплати податків повністю чи частково господарства бійців Червоної армії, партизанів, та господарства, які були повністю знищені в ході бойових дій. Пільги із сплати податків не поширювалися на осіб, які «заплямували» себе в час окупації.

Разом з тим залишалися чинними норми обов'язкових поставок сільськогосподарської продукції, норми поставок яких регламентувалися рядом постанов: Раднарком УРСР - № 675 «Про сівозміну з урожаю 1944 р.» від 17 червня 1944 р., №695 «Про заготівлі м'яса, молока і вовни на 1944 р.» від 21 червня 1944 р., Раднарком СРСР - № 762 «Про порядок заготівлі картоплі і овочів з урожаю 1944 р.» від 30 червня 1944 року. У цих документах ретельно визначався порядок обов'язкового постачання державі

сільськогосподарської продукції одноосібними селянськими господарствами. Обов'язковим поставкам підлягали такі сільськогосподарські культури як зерно, картопля, овочі та фрукти, продукція тваринництва і птахівництва: м'ясо, молоко, яйця, вовна, шкіряна сировина. Згадані постанови не поширювались на господарства колгоспників, робітників службовців, непрацездатних через похилий вік. Ті, хто не виконував завдань щодо здачі державі сіна, молока, мяса, вовни, картоплі, капусти, моркви, цибулі могли бути репресовані органами радянської влади.

Розміри оподаткування рослинної продукції нараховувалася від розмірів фактичних посівів, молоко і вовна – від наявності у селянському дворі. Норми поставок різнилися, залежно від виду господарства, колективне, чи одноосібне. Зазвичай норми для одноосібників були вищими. Для прикладу наведемо середні норми поставок з 1 га: зерно 3-4 ц., картопля 1ц. З одного двору: м'ясо 40-50 кг, яйця 30-150 шт. Від однієї тварини: молоко 230-250 л., вовна 900 г. Крім того, селянський двір мав здати в рік одну свинячу та овечу шкіру. Крім того, всі шкіри з тварин від вимушеного забою, мали здаватися заготівельним організаціям [222, С. 198–199].

У випадку невиконання норм поставок до селян застосовували норми Постанови РНК СРСР від 13 вересня 1945 р. № 2348 яка, продовжила на мирний час чинність постанови РНК СРСР від 24 листопада 1942 р. № 1882 «Про відповідальність за невиконання обов'язкових поставок сільськогосподарських продуктів державі колгоспними дворами та одноосібними господарствами», що передбачала кримінальну відповідальність [221, с. 254].

Під час збору обов'язкових сільськогосподарських поставок з боку податківців мали місце зловживання і порушення. Облік грошових коштів та обов'язкових сільськогосподарських поставок вівся доволі недбало, зокрема і через брак відповідних бланків, що приводило до ситуації, коли селян змушували сплачувати податки і поставки знову [223, арк. 5].

Окремо із селян держава брала натуральні мита, за помол зерна у млинах, в середньому 10-15 % залежно від обсягу. Під час формування колективних господарств, практикували так звану «контрактацію молодняку». Коли селяни мали здавати молодняк

худоби, для поповнення поголів'я колгоспів. В окремих випадках, для потреб колгоспу з дворів селян вилучали гній, сіно та солому. Інколи, для цього розбирали так звані «загати», якими селяни утеплювали хати. Натомість господарям рекомендували утеплювати стіни насипами із землі чи глини.

3 червня 1947 р. Рада міністрів УРСР прийняла постанову «Про порядок заготівлі сільськогосподарської продукції в куркульських господарствах Львівської, Станіславської, Дрогобицької, Рівненської, Волинської і Чернівецької областей», збільшивши на 50% норми поставок і одночасно обмеживши термін їх виконання на 1-3 місяці.

У Кам'яно-Бузькому районі Львівської області селянин, що мав від 2 до 5 га землі, мусив здавати 260 л молока, 150 кг мяса. Господарства від 5 до 10 га здавали 380 л молока, 175 кг м'яса.

23 серпня 1947 р. Рада Міністрів УРСР постановою «Про оподаткування селянських господарств західних областей УРСР» встановила додаткові надбавки до податку з прибутку: до 10 тис. карб. на 50, до 15 тис. карб. – 75, понад 15 тис. – 100%. Крім того указом Верховної Ради СРСР «Про державний податок на кон'юктурні прибутки куркульсько-заможних господарств західноукраїнських, Ізмаїльської і Чернівецької областей УРСР» розмір податку з кожного гектара становлювався в сумі однієї тисячі карбованців. Внаслідок податкового тиску вести індивідуальне господарство ставало взагалі економічно не вигідно.

У 1949 р. дію норми з постачання продукції тваринництва продовжили на наступний період [224, арк. 279.].

Виконання селянами податкових платежів та натуральних поставок стримували і об'єктивні чинники. На серпень 1944 р. У Львівській області частина урожаю залишалася незібраною на полях, через брак робочих рук, або через залишення посівів без господарів [225, арк. 16]. Перешкоджали сільськогосподарським роботам у 1944 р. залишені на полях боєприпаси, а розмінування здійснювалося доволі повільно [226, арк. 13].

Постанова Військової ради 4-го Українського фронту № 018 від 30 вересня 1944 р. для розмінування звільнених територій Дрогобицької та Станіславської областей рекомендувала використовувати мобілізоване місцеве населення після 60-годинної

підготовки фахівцями інженерних військ. Планували в кожній області мобілізувати по 1500 осіб [229, арк. 94]. Роботи з розмінування стали ще однією повинністю селян.

Специфічною формою оподаткування західноукраїнських селян було те, що частина селянських дворів якусь частку своєї продукції віддавали на потреби українського національного руху, за що отримувала від уповноважених осіб, відповідні квитанції та розписки. Однозначно, що виконання таких поставок наражала їх виконавця на кримінальну відповідальність, або можливість бути виселеним у віддалені райони СРСР.

Крім сплати податків та виконання обов'язкових поставок сільськогосподарської продукції, галицькі селяни мали виконувати низку державних повинностей. Серед основних обов'язок ремонту доріг та вивозка лісу.

Під час наради з секретарями РК КП(б)У, секретар ОК Львівської області Козирєв зазначив що: «...у нас існує закон, що кожне господарство повинно відробити на дорозі 6 днів на рік, і друге, що кожна підвода повинна також відробити 6 днів на рік. Тому потрібно довести ці плани до сільрад, щоб ті виділили належну кількість робочої сили та підвод для ремонту доріг». Відповідно до статистичних даних, які наводилися на нараді, зареєстрованих підвод вистарчило б для перевезення 1 млн тон піску чи каменю, що дало би можливість направити всі дороги області за 3 місяці при належній організації роботи. [230, арк. 113].

У радянської влади існували певні проблеми з координацією використання селян, як робочої сили. Для прикладу, секретар Дублянського РК КП(б)У у листі № 0279 від 26 вересня 1944 р. скаржився командуючому 4 українським фронтом та секретарю Дрогобицького ОК КП(б)У на дії начальника штабу в/ч 16182, котрий всупереч планам із залучення жителів с.Кульчиця Шляхецька до ремонту військового аеродрому, провів самовільну примусову мобілізацію, і використав селян для ремонту колії, хоч для цих робіт мали використовувати жителів с. Кульчиці [231, арк. 24].

В наступні роки селян залучали до виконання робіт пов'язаних з ремонтом мостів та доріг. Зокрема, у 1947 р. стан доріг у Львівській області був такий, що « автотранспорт не міг по них рухатися ». Щоб

прискорити ремонт шляхів місцевого значення, між окремими селами намагалися влаштувати соціалістичні змагання. В цьому ж році ОШОСДОР, планував залучати місцеве населення до дроблення великого каміння на щебінь, оскільки через недолугість когось із чиновників, залізницею для ремонту доріг було доставлено не дрібний щебінь, а великі кам'яні брили. Варто зазначити, що селян до ремонту доріг залучали лише після закінчення весняної посівної кампанії [232, арк.6, 8].

У лісистих місцевостях, особливо в гірських районах Східної Галичини, селян залучали до лісовирубки та лісовивозки [233, арк. 3].

Згадані повинності використовували і як чинник тиску на одноосібників, щоб пришвидшити їх вступ до колгоспу, адже колгоспники частково звільнялися від їх виконання. Зазначимо, що селяни виконували обов'язок ремонту доріг до 1957 р., коли було створено відділ обл. та райавтодорів.

Таким чином у повоєнні роки в західноукраїнському селі податкова сисета мала свої особливості, які полягали в тому, що накладання податків державою мало тенденцію до зростання їх величини і кількості. Найбільш обтяжливим для селян було те, що вони змушені були своє рухоме і нерухоме майно безоплатно передавати до створюваних колгоспів. Існувала також паралельно система оподаткування селянських дворів учасниками руху опору.

ВИСНОВКИ

1. З приєднанням галицьких земель до Австрії сума державних податків феодальних повинностей була по суті єдиним чинником фіскального навантаження, який мав величезний вплив на економічне становище селянських господарств, а відповідно на рівень і спосіб життя галицьких селян у пореформений період. Ліквідація феодальних повинностей вела до відповідних змін в державних податках (наприклад викупні платежі).

2. В Австрійській імперії податкова система була дуже заплутана. Тут існували державні, крайові й громадські податки з різними критеріями оподаткування. Була відсутня централізація більшості податкових надходжень. Державні податки накладалися без належного врахування економічної сили окремих провінцій, від чого терпіли відсталі райони. З усіх податків головним був земельний. Практично більшість Галицьких селян мали податкову заборгованість. Австрійська влада до боржників застосовувала різноманітні покарання, мета яких була стягнути в повному обсязі податки.

3. Перемоги і поразки воюючих сторін на Східному фронті в роки Першої світової війни призводили до скасування існуючих норм в оподаткуванні селян і запровадження нових. Спільним для всіх влад на території Галичини податковій системі був примус. Повсемірно реквізувалися хліб, робоча худоба тощо. Галицькі селяни були поставлені перед фактом запровадження нових повинностей для ведення арміями бойових дій.

Уряд ЗУНР в податковій політиці на селі вважав першочерговим завданням продовольче забезпечення УГА Галревком на класовій основі здійснював спроби диференційованого підходу до обкладання податками селян.

4. В міжвоєнний період податкова система Польщі постійно реформувалась, з помітно вираженою тенденцією до насадження нерівномірних податкових зобов'язань щодо українських і польських селян. Несправедливість податкової політики ставала одним із чинників збройної боротьби українських селян проти органів влади.

Світова економічна криза кінця 1920-х - початку 1930-х років, падіння цін на зерно призвели до зростання податкової заборгованості українських селян. Застосування владою обтяжливої

системи податків, інших покарань ускладнювало внутрішню обстановку.

Військова загроза для Польщі з боку Німеччини в кінці 1930-х рр. вимагала від влади зміцнення оборони країни. Одним із шляхів вирішення цієї проблеми було запровадження нових податків і повинностей. За таких умов в українських селянських господарствах залишалось все менше можливостей для ефективного господарювання.

5. Роки Другої світової війни для українських селян Східної Галичини виявились трагічними. Мобілізації чоловіків на фронт для участі в бойових діях польської, радянської, німецької армії ставали перманентним явищем. Податкові системи усіх влад щодо українських селян були майже однаковими. Вони намагались максимально використати майно і економічний потенціал задля вирішення своїх військових завдань. Примус. репресії при зборі податків ставали звичним явищем в галицькому селі. Селяни сплачували натуральні і грошові податки, виконували вартові служби, споруджували військові укріплення, несли дорожню повинність тощо. Покарання селян за не своєчасну або неповну сплату податків були жорстокими і повсемісними. Обмежувальні заходи в праві розпорядження селянами своїм майном набували тотального характеру.

6. З завершенням Другої світової війни і відновленням радянської влади відбулися суттєві зміни в оподаткуванні західноукраїнських селян, яке базувалося на основі радянського фіскального законодавства. Види і розміри податків змінювалися і доповнювалися з урахуванням типу селянських господарств. При зборі податків фінансисти часто припускалися порушень, до тих селян, що мали недоїмки, застосовували різноманітні штрафні санкції. На селянські господарства накладали грошові і натуральні податки. Вони ж зобов'язані були виконувати різноманітні повинності. Найбільш обтяжливим був грощивий податок у формі позики селянами грошей державі.

З завершенням колективізації сільського господарства в західноукраїнському регіоні і десталінізацією податкова система набула ознак однотипності з іншими регіонами Української РСР з тенденцією до зменшення обсягів та кількості податків.

ПОСИЛАННЯ

Розділ І. Методологія, історіографія та джерельна база дослідження

1. Податки у термінах і визначеннях. Короткий словник-довідник податківця. – К. : 2008. – 736 с. 2. Великий тлумачний словник сучасної української мови. – К. : Ірпінь, 2005. – 1728 с. 3. Симчак В.П. Система оподаткування у сільському господарстві України. Теорія, методологія і практика. Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня доктора економічних наук. – К. : 2009. – С. 7

4. Соколовська А.М. Податкова система держави. Теорія і практика становлення. – К. : 2004.

5. Вишне夫斯基 В.П. и др. Налоговая политика: методология, теория и практика. – Донецк : 2011. – С. 9.

6. Фирсов П. Методы оценки земель, как предмета земского обложения. – М., 1896

7. Бржеский Н. Натуральные повинности крестьян и мирские сборы. Спб., 1897

8. Перепелица Д. Казенне пошлины: крепостные, наследственные, гербовые и судебные. – К. : 1898.

9. Дроздов И. Как современное земство облагает местное население. –Чернигов : 1907

10. Шатан Е. Как расходовались народные деньги. – Одесса : 1917

11. Шепелев К. Финансовая политика дореволюционной России и Советского Союза. – М. – 1926

12. Гуревич М.Б. Прямое обложение сельского хозяйства Украины. – Х. – 1923.

13. Теплицький В. Реформа 1861 року і аграрні відносини на Україні (60 – 90-ті роки ХІХ ст.). –К., 1959.

14. Гуржій І.О. Україна в системі всеросійського ринку 60 – 90-х років ХІХ ст. – К. – 1968.

15. Гуржій О. Податне населення України ХVІІ – ХVІІІ ст. Нариси з історії та статистики. – Черкаси. – 2009.

16. Берестовий А.І., Корноненко С.В. Податкові платежі селянства Наддніпрянської України у другій половині XIX – на початку XX ст. – Черкаси. – 2015.

17. Семененко В.І. Історія Східної України. Поновлення кайданів (1917 – 1922 рр.). – Х. – 1995

18. Сергійчук В.І. Українська соборність: відродження українства в 1917 – 1920 рр. – К. – 1999

19. Симоненко р.Г. Нариси історії виконавчої влади в Україні 1917 – 1918 рр. – К. – 2000

20. Кудлай О.Б. Центральна Рада – Тимчасовий уряд: боротьба за автономію (березень–жовтень 1917 р.): Дис... кандидата іст. наук: 07.0001. – К. – 1997

21. Харченко Т.О. Становлення місцевих органів виконавчої влади та самоврядування в Українській Державі (квітень–грудень 1918 р.): Дис... кандидата іст. наук: 07.00.01. – 1998

22. Яблонський В.М. Директорія УНР. Формування засад Української державності в 1917 – 1920 рр.: Дис... кандидата іст. наук: 07.0001. – К. – 1998

23. М'якота С.В. Економічна політика уряду Української Держави (травень – грудень 1918 рр.): Дис... кандидата іст. наук: 07.00.01–К. – 2002

24. Верстюк В.Ф. Українська Центральна Рада: навч. посіб. – К.: 1997

25. Кульчицький С.В. Нотатки про українські революції. – К. – 2001

26. Солдатенко В.Ф. Українська революція: історичний нарис. – К. – 1999

27. Турченко Ф.Г. Південна Україна: модернізація, світова війна, революція (кінець XIX ст. – 1921 р.). Історичні нариси. – К.: 2003.

28. Панченко П.П. Сторінки історії України (Українське село). – К.: 1995

29. Мороз О. Українське селянство першої половини XX ст. Трагедія і героїзм. – Львів: 1997

30. Лозовий В.С. Аграрна політика Директорії УНР і її реалізація на Поділлі (1919 р.): Навч. метод. посіб. – Кам'янець-Подільський: 2005; Його ж. Аграрна революція в Наддніпрянській Україні:

ставлення селянства до влади в добу Центральної Ради (березень 1917 р. – квітень 1918 р.). – Кам'янець-Подільський: 2008.

31. Ярошенко П.О. Історія оподаткування: Навчальний посібник. – Ірпінь: 2004.

32. Іващенко В.А. Сучасна українська історіографія податкової політики в українському селі (1917– 1921 рр.). // Український селянин. Збірник наукових праць, 2014. – Вип. 14.

33. Глушак Ю.М. Формування правової традиції у сфері оподаткування та її втілення у розбудові національної державності: Дис... кандидата юрид. наук: 12.0001. – Сімферополь, 2004

34. Юрченко В.М. Правове регулювання оподаткування в Україні (1917 – 1929 рр.): Дис... кандидата юрид. наук: 12.00.01. – Харків, 2004.

35. Осичинський В.К. Галичина під гнітом Австро-Угорщини в епоху імперіалізму. – Львів, 1954.

36. Осичинський В. Колоніальне становище Галичини у складі Австро-Угорщини// Наукові записки Львівського університету. – Л., 1956. – Т.36. – Серія історична, вип. 6.

37. Кук В. Колгоспне рабство / Василь Кук - «Леміш» – Львів: Центр досліджень визвольного руху, 2005, – 264 с., іл.

38. Бойко І.Д Селянство України в другій половині XV – першій половині XVII ст. – К., 1963.

39. Львівські вісті № Ч. 71. 30.10.41, Ч. 72. 31.10.41, Ч. 73. 1.11.41, Ч. 74. 13.11.41, Ч. 75. 4.11.41

40. Герасименко М. // Аграрні відносини в Галичині в період кризи панщинного господарства. – К., 1959. – С. 134–147

41. Стеблій Ф. І. Боротьба селян Східної Галичини проти феодалного гніту в першій половині XIX ст. – К., 1961. – С. 58–59

42. Компанієць І.. Становище і боротьба трудящих мас Галичини, Буковини та Закарпаття на початку XX століття (1900–1919 роки). – К., 1960. – С. 208.

43. Історія українського селянства: Нариси в 2-х т./ НАН України; Інститут історії України / В.А. Смолій (відп.ред.) – К.: Наук. думка, 2006. – Т.2. – 653 с. 44. Васюта І. К. Галицько-Волинське село між світовими війнами. – С. 331

45. Бунечко С. М. Національний аспект податкової політики Польщі 1918 - середини 1920-х рр. Волинський національний університет імені Лесі Українки збірник навчально-методичних матеріалів і наукових статей історичного факультету. – С. 159

46. Панченко В.Г. Основні віхи формування українського економічного націоналізму // Гілея (науковий вісник): Збірник наукових праць / Гол. ред. В.М. Вашкевич. – К., 2008. – Вип. 14. – 306 с. – С. 60

47. Ковальчак Г.І. Економічний розвиток західноукраїнських земель. – К., 1988

48. Красівський О. Галичина у першій чверті ХХ століття. Проблеми польсько-українських стосунків. – Львів, 2000.

49. Зашкільняк Л. О., Крикун М. Г. Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів. Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2002. – 752 с. 50. Боляновський А. В. Німецька окупаційна політика в Галичині у контексті гітлерівського «нового порядку» в Європі у 1941-1944 роках : автореф. канд. іст. наук. – Львів, 1999. – 21 с. 51. Боляновський А.В. Соціальний аспект гітлерівського «нового порядку» в Галичині у 1941-1944 роках // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Випуск 33. – Львів, 1998. – С. 186–194.

52. Курилишин К. Українське життя в умовах німецької окупації (1939-1944): за матеріалами україномовної легальної преси : монографія / НАН України. ЛННБ України ім. В. Стефаника. Львівське відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського. – Львів, 2010. – 328 с. 53. Кондратюк К. Політичні, соціально-економічні та духовні аспекти «радянзації» західних областей України у 1939-1941 роках / Костянтин Кондратюк // 1939 рік в історичній долі України і українців : матеріали Міжнар. наук. конф. 23-24 вересня 1999 р. – Л., 1999. – С. 20–30

54. Баран В.К., Токарський В.В. Україна : західні землі : 1939-1941 рр. – Л.: Ін-т українознавства ім. Крип'якевича НАН України, 2009. – 448 с.; Баран В.К., Токарський В.В. «Зачистка» : політичні репресії в західних областях України у 1939-1941 рр. – Л.: Ін-т українознавства ім. Крип'якевича НАН України, 2014. –

456 с. 55. Васюта І.К. Соціально-економічні відносини на селі Західної України до возз'єднання (1918 –1939 рр.). – Львів, 1968

56. Васюта І.К. Галицько-волинське село між світовими війнами. – Львів, 2010

57. Weinfeld Ignacy Skarbowość polska. T. 2, Daniny, podatki, opłaty, cła i akcyzy ; Daniny, podatki, opłaty, cła i akcyzy Wydawnictwo "Biblioteka Prawnicza" Warszawa 1937 – С.3

58. Michałowski J. Wieś nie ma pracy. – S. 35

59. Rozdolski R. Stosunki poddaccze w bylej Galicji. – Т. 1. – Warszawa, 1962. – S. 30–307., 227

60. Kieniewicz S. Ruch chiopski w Galicji w 1846 roku. – Wroclaw, 1951. – С. 260.

61. Дыбковская А., Жарын М., Жарын Я. История Польши с древнейших времен до наших дней.– Варшава: Науч. изд-во ПВН, 1995.– 381 с., 231–232

62. Brzoza Cz., Sowa A.-L. Historia Polski 1918–1945. – Krakow, 2006. – 754 s.

63. Податки в Генеральній Губернії – Львів, 1942. – 20 с., С. 4

64. Katechizm poddanych Galicyjskich o prawach i powinnościach ich względem Rządu, Dworu siebie, бм – 1832 – 179 s., 6

65. Збірник найважливіших законів, указів Президії Верховної Ради та Постанов і розпоряджень уряду Союзу Радянських Соціалістичних Республік – К. Українське видавництво політичної літератури, 1946. – 310 с. 66. Собрание постановлений и распоряжений правительства Союза Советских Социалистических Республик. - № 6. – 14 апреля 1940 г. – М. – С. 177-179.

67. Західня Україна під большевиками, ІХ.1939-VI.1941» : збірник / за редакцією Мілени Рудницької, видано Науковим Товариством ім. Шевченка в Америці і Українською Вільною Академією Наук в ЗДА за матеріальною допомогою Східньо-Європейського Фонду. Нью-Йорк : Наукове Товариство ім. Шевченка в Америці, 1958. 494 с.

Розділ II. Аграрна політика Австрійської (Австро-Угорської) імперії та її вплив на становище галицького селянства

1. Зашкільняк Л. О., Крикун М. Г. Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів. Львів: Львівський національний

університет імені Івана Франка, 2002. – 752 с. 2. Історія українського селянства: Нариси в 2-х т. / НАН України; Інститут історії України / В. А. Смолій (відп.ред.). – К.: Наук. думка, 2006. – Т.1. – 632 с. 3. Стрішинець М. Економічна історія Тернопільщини. Тернопіль: Астон, 2001. – 369с.

4. Герасименко М. Аграрні відносини в Галичині в період кризи панщинного господарства / М. Герасименко. – К.: Вид-во Академії Наук Української РСР, 1959. – 302 с

5. Ковальчак Г.І. Економічний розвиток західноукраїнських земель. – К.: Наукова думка. – 1988. – 251 с. 6. Rozdolski R. Stosunki poddaccze w byiej Galicji. – Т. 1. – Warszawa, 1962. – S. 305–307.

7. Katechizm poddanych Galicyjskich o prawach i powinnościach ich względem Rządu, Dworu siebie, бм – 1832 – 179 s.,

8. Marasse M. Dzieia ekonomiczno-polityczne i statystyczne. – Т. 1, Krakow, 1887.

9. Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України. Відділ рукописів. – Ф. Козловського. – Спр. 333-а

10. Заневич І. Знесення панщини в Галичині. – Львів, 1895. – С. 211.

11. Стеблій Ф. І. Боротьба селян Східної Галичини проти феодального гніту в першій половині ХІХ ст. – К., 1961. – 184 с. 12. Класова боротьба селянства Східної Галичини (1772-1849): Документи і матеріали / Редкол.: Відп.ред. Г. Я. Сергієнко. – Київ: Наукова думка, 1974. – 596 с. 13. Вицех Ч. Воспоминания, статьи, исследования. – М., 1965. – С. 298.

14. Kieniewicz S. Ruch chiopski w Galicji w 1846 roku. – Wroclaw, 1951. – С. 260.

15. Франко І. Галицька індемнізація // Зібрання творів у 50-ти томах. – Т. 44. – Кн. 1. – К., 1984. – С. 97.

16. Третяк А.М. Історія земельних відносин і землеустрою в Україні. – К.: Аграрна наука, 2002. – 280 с. 17. Голобуцький В.О. Економічна історія Української РСР. –К., 1970.-С. 145

18. Борисенко В.Й. Курс української історії. З найдавніших часів до ХХ ст. –2-е видання. Навчальний посібник. –К.: Либідь, 1998. – С.273

19. Будзиновський В. Хлопська посілість в Галичині. – С.277

20. Свежинський П.В. Аграрні відносини на Західній Україні в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. – Львів: Видавництво Львівського університету, 1966. – С.15

21. Войнаровський Т. Вплив Польщі на економічний розвій України-Руси. – Львів: 1910. – С.31

22. Красівський О. Галичина у першій чверті ХХ ст. Проблеми польсько-українських стосунків. – Львів: 2000. – С.250

23. Осичинський В. Колоніальне становище Галичини у складі Австро-Угорщини. //Наукові записки Львівського університету. – Львів, 1956. –Том.36. – Серія історична. –Вип. 6. – С.36

24. Свенціцький П.В. Аграрні відносини на Західній Україні в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. –Львів: Видавництво Львівського університету, 1966 – 192 с.; Рибалка І.К. Аграрні перетворення на Україні в період громадянської війни (1919 р.). – Х.: Вид-во Харківського університету, 1967. – 118 с.

Розділ ІІІ. Податки і повинності в житті галицького селянства (друга половина ХІХ ст.)

1. Історія українського селянства: Нариси в 2-х т. / НАН України; Інститут історії України / В. А. Смолій (відп.ред.). – К.: Наук. думка, 2006. – Т.1. – 632 с. 2. В. К. Осичинський Галичина під гнітом Австро-Угорщини в епоху імперіалізму. – Л.: Книжково-журнальне видавництво, 1954. – 186 с. 3. Weinfeld Ignacy Skarbowość polska. T. 2, Daniny, podatki, opłaty, cła i akcyzy ; Daniny, podatki, opłaty, cła i akcyzy Wydawnictwo "Biblioteka Prawnicza" Warszawa 1937 – 244 s.

4. Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України. Відділ рукописів. – Ф. Козловського. – Спр. 333-а.

5. Заневич І. Знесення панщини в Галичині. – Львів, 1895.

6. Стеблій Ф. І. Боротьба селян Східної Галичини проти феодалного гніту в першій половині ХІХ ст. – К., 1961. – 183 с. 7. Класова боротьба селянства Східної Галичини (1772–1849): документи і матеріали / за ред. Г. Я. Сергієнко. – К.: Наукова думка, 1961. – 596 с. 8. Вицех Ч. Воспоминания, статьи, исследования. – М., 1965. – С. 298.

9. Франко І. Галицька індемнізація // Зібрання творів у 50-ти томах. – Т. 44. –Кн. 1. – К., 1984. –С. 97.

Розділ IV. Зміни в оподаткуванні галицького селянства в умовах Першої світової війни та революційних подій 1917 – 1921 рр.

1. Кордуба М. Територія і населення України. – Відень, 1918. – 24 с. 2. Історія українського селянства: Нариси в 2-х т. / НАН України; Інститут історії України / В. А. Смолій (відп.ред.). – К.: Наук. думка, 2006. – Т.1. – 632 с. 3. ДАТО. – ф. 332, оп. 1, од. зб. 86

4. ДАТО. – ф. 332, оп. 1, од. зб. 171

5. Кондратюк К. Втрати Східної Галичини в роки Першої світової війни// *Confraternitas*. Ювілейний збірник на пошану Ярослава Ісаєвича / Відп. редактор Микола Крикун, заступник відп. редактора Остап Серета. – Львів, 2006-2007 (Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Збірник наукович праць. Вип. 15 / Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАНА України). 940 с., 16 с. іл. – С. 616–622

6. Господарська часопись. – 1917. – № 3. – С. 346

7. Компанієць І. І. Становище і боротьба трудящих мас Галичини, Буковини та Закарпаття на початку ХХ ст., (1900 – 1919 р.) / І. І. Компанієць ; АН УРСР, Ін т історії. – К., 1960. – 372 с. 8. Клапчук В. Руйнівний вплив Першої світової війни на соціально-економічний стан центрального Передкарпаття // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Вип. 18: Західно-українська народна республіка: До 90-річчя утворення / НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича; – Львів, 2009. – С.131–139

9. Господарська часопись. – 1915. – № 1. – С. 3.

10. Господарська часопись. – 1915. – № 8. – С. 128; 1917. – № 23. – С. 347.

11. Збірник законів, розпорядків та обіжників, проголошених Державним Секретаріатом Зах. Укр. Нар. Республіки. – Станиславів, 1918. – С. 11.

12. Тимченко р. Державне будівництво та політико-економічні перетворення ЗУНР (листопад 1918–червень 1919 рр.) / р. Тимченко // Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 років. – 2011. – Вип. 6. – С. 111–144

13. Павлишин О. Фінансова система та грошовий обіг у Західно-Українській Народній Республіці. – С. 347.

14. Вістник державних законів і розпорядків Західної Облaсті Української Народної Республіки. – 1919. – Вип.8. – 30 цвітня. – С. 57.

15. Вістник Державного секретаріату військових справ. – 1919. – Вип.10. – С.5.

16. Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923. Документи і матеріали. Т. 2 : Державотворчі й адміністративно-організаційні процеси. – Івано-Франківськ : Лілея НВ, 2001. – 712 с. 17. Коростіль Н. Ж. Економічна та соціокультурна сфера українського села у Східній Галичині (1919-1939 рр.): дис... канд. іст. наук: 07.00.02 / Черкаський національний ун-т ім. Б.Хмельницького – Черкаси, 2007. – 208 с.

18. Збірник декларацій, декретів і розпоряджень Галицького революційного комітету. Зош.1. – Тернопіль, 1920. – С. 13–16.

19. ДАТО. – Ф. Р–2367. – Оп. 1. – Спр. 24. – арк. 10.

20. Яценюк Я. М. Становище селян та вирішення земельного питання в ЗУНР в 1918–1919 рр.//Український селянин. –2003. – Вип. 7. – С.110

Розділ V. Податкова система міжвоєнної Польщі та особливості її функціонування в Галичині

1. Зашкільняк Л. О., Крикун М. Г. Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів. Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2002. – 752 с. 2. Баран З. До питання про аграрну політику урядів міжвоєнної Польщі стосовно Західної України. – Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львівський державний університет ім. І. Франка, 1988. – Вип. – С.33

3. Панченко П.П. Сторінки історії України (Українське село). – К. : 1995

4. Мірошніченко А.М. Земельне право України. Підручник. К.: Правова єдність, 2009. –712 с. 5. Коріненко П.С., Бармак М.В., Фартушняк А.В. та ін. /Курс лекцій з історії України. У 2- х ч. – Ч.I. Початок ХХ ст. –1939 р. Тернопіль: Астон, 2010. – С.330

6. Земля і воля. Тижневик. Орган Руської селянської організації. – Львів – 1937. – 28 листопада

7. История Польши / Под ред. Ф. Г. Зуева, А. Я. Манусевича, И. А. Хренова.: В 3-х т. – М.: Изд-во АН СССР, 1958.– Т. III.– 667 с. 8. Weinfeld Ignacy Skarbowość polska. T. 2, Daniny, podatki, opłaty, cła i akcyzy ; Daniny, podatki, opłaty, cła i akcyzy Wydawnictwo "Biblioteka Prawnicza" Warszawa 1937 – С. 3–4

9. Дыбковская А., Жарын М., Жарын Я. История Польши с древнейших времен до наших дней. – Варшава: Науч. изд-во ПВН, 1995. – 381 с. 10. Sprawozdanie z działalności Departamentu podatkow i opłat Ministerstwa skarbu za rok 1926. Z zarysem ustawodawstwa podatkowego niektórych państw obcych. – Warszawa, 1927. – 223 s.,

11. Michałowski J. Wieś nie ma pracy. – Warszawa, 1923. – 64 s.

12. Wielikowski G., Gelernter S. Komentarz do ustawy akcyzowej o trunkach obowiązującej na ziemiach b.zaboru Rosyjskiego (postanowienia karne). – Warszawa, 1924. – 207 s.

13. Brzoza Cz., Sowa A.-L. Historia Polski 1918–1945. – Krakow, 2006. – 754 s.

14. Monitor Polski. – 1923. – №173.,

15. Sprawozdanie z działalności Departamentu podatkow i opłat Ministerstwa skarbu za rok 1926. Z zarysem ustawodawstwa podatkowego niektórych państw obcych. – Warszawa, 1927. – 223 s.,

16. Rocznik statystyki, Warszawa, 1929. – 602 s.

17. ДАІФО. – ф 2, оп.2, спр 989, арк. 2

18. Васюта, І. Галицько-волинське село між світовими війнами : монографія / І. Васюта. – Львів : Каменяр, 2010. – 507 с. 19. Mały rocznik statystyczny, Warszawa, 1936. – 364 s

21. ДАІФО. – ф. 2, оп. 1, спр. 792, арк. 21

20. Івасюта М. Нарис історії колективізації на Тернопільщині (1939-1950 рр.). – Київ: Видавництво академії наук Української РСР, 1953. – 115 с. 22. Корнійчук Л. Становище трудящого селянства західних областей України під владою панської Польщі (1920-1939 рр.). – К.: Вид-во Академії наук УРСР, 1957. – 72 с. 23. Знуждоване село // Діло. – 1925. – Ч. 60. – С. 1.

24. Васюта І. Соціально-економічні відносини на селі Західної України до возз'єднання (1918-1939). – Львів: Вид-во ЛДУ, 1978. – 190 с. 25. Історія українського селянства: Нариси в 2-х т. / НАН України; Інститут історії України / В.А. Смолій (відп.ред.). – К.:

Наук. думка, 2006. – Т.2. – 653 с. 26. Шміло Оксана Петрівна. Українська молочарська кооперація Галичини у міжвоєнній Польщі (1921-1939 рр.): Дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Тернопільський держ. економічний ун-т. – Т., 2005. – 195 арк. : табл. – Бібліогр.: арк. 169-195. – С. 31-32

27. Івасюта М. Нарис історії колективізації на Тернопільщині (1939-1950 рр.). – Київ: Видавництво академії наук Української РСР, 1953. – 115 с. – С. 26

28. Кооперативна республіка. – 1935. – Ч.8. – с.100

29. Стрішинець М. Економічна історія Тернопільщини. Тернопіль: Астон, 2001. – 369 с. 30. Центральний державний історичний архів України у м. Львові, Фонд. – 302 оп. 1, спр. 91, арк. 11

31. ДАІФО. – Ф. 2, оп 1, спр. 1499, арк. 15

32. Ковальчак Г.І. Економічний розвиток західноукраїнських земель. – К.: Наукова думка. – 1988. – 251 с

33. Бунечко С. М. Етатизм у Польщі: особливості реалізації в багатонаціональній державі // Збірник навчально-методичних матеріалів і наукових статей історичного факультету. – Луцьк: Волинський національний університет імені Лесі Українки, 2008. – вип. 14 – С. 146

34. Бунечко С. М. Національний аспект податкової політики Польщі 1918– середини 1920-х рр. // Збірник навчально-методичних матеріалів і наукових статей історичного факультету. – Луцьк: Волинський національний університет імені Лесі Українки, 2009. – вип. 15. – С. 157–162

35. ДАТО. – ф. 33, оп. 4, спр. 7, арк. 67

36. Польська окупація і ситуація на Західній] Україні під Польщею // П. Н. Західня Україна і політика українських націоналістів (з нагоди цьогорічних виборів до сойму й сенату). – Нью-Йорк, 1928. – С. 19–26

37. Monitor Polski. – 1923. – №173

38. Знуждоване село // Діло. – 1925. – Ч. 60. – С. 1

39. Нужда українського селянства та податки // Кооперативна республіка. – 1929. – Травень. – С. 211

40. ДАІФО, ф.2, оп 9., спр. 610, арк. 109

41. Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej.– 1924.– № 4.

42. Савченко О. Регіональна політика польської влади стосовно західноукраїнських земель у 20-3-х рр. та її наслідки для соціально-економічного становища краю// Південний архів. – Херсон: Видавництво ХДУ, 2010. – Вип. XXXI–XXXII. – С. 236–242

43. Коростіль Н. Ж. Економічна та соціокультурна сфера українського села у Східній Галичині (1919-1939 рр.): дис... канд. іст. наук: 07.00.02 / Черкаський національний ун-т ім. Б.Хмельницького – Черкаси, 2007. – 208арк. – Бібліогр.: арк. 167–202., С 50

44. Шумейко І.М., Яцків П.М. Комуністична партія Західної України у боротьбі за народний фронт. – Львів: Вид-во при Львівському держав- ному університеті, 1985. – 168 с.49

45. Панченко В.Г. Основні віхи формування українського економічного націоналізму // Гілея (науковий вісник): Збірник наукових праць / Гол. ред. В.М. Вашкевич. – К., 2008. – Вип. 14. – 306 с. – С. 60-64

Розділ VI. Податкова політика в західноукраїнському селі в роки Другої світової війни та у повоєнний час (1939– початок 1950-х рр.)

1. Вільне життя. –1939. –25 квітня
2. За нове життя, (Орган Бучацького повітового комітету Компартії України і виконкому Тернопільської області. – 9 червня 1940
3. Мірошніченко А.М. Земельне право України. Підручник. К.: Правова єдність, 2009. –712 с. 4. Вільне життя. –13 вересня. – 1940
5. Панченко П.П., Мельник Ю.Ф., Вергунов В.А. Аграрна історія України. –К.: «Просвіта», 2007. – 532 с. 6. Вільне життя. –1940. – 1 травня
7. ЦДАВО України. – Ф. Р-2. – Оп.7. – Спр.2790. – Арк. 1– 90
8. Львівські вісті. – Ч. 71. 30.10.41. – С. 4
9. Львівські вісті. – Ч. 68. 26-27.10.41. – С. 5
10. ЦДІАЛ. – Ф. 201. Греко-католицька митрополича консисторія м. Львів. – Оп.1. – Спр. 36. Звіти, відомості про суспільно-політичне та економічне становище парафій Микулинецького, Нараївського, Новосельського, Новострілищанського, Озирнянського і Олеського деканатів для шематизму на 1944 р. – На 77 арк. (Поч. 1942 – зак. 1943). (Публікується вперше, арк. 71 зв.
11. Перші соціалістичні перетворення на селі. – К. 1976, с. 72
12. Збірник законів СРСР 1944, С. 145
13. Г. Марьяхин Налоги в СССР – М., 1958 – С. 49
14. М. Рудницька, С. 319
15. Збірник законів СРСР 1944, С. 239
16. Баран В. К., Токарський В. В. Україна: Західні землі, 1939-1941 рр. – Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ, 2009. – 448 с. 17. ДАЛО. – Ф. 221. – оп. 1. – спр. 29. – арк. 53 зв.
18. Митрополит Андрей Шептицький: Життя і діяльність. Документи і матеріали, 1899–1944, т. 2: Церква і суспільне питання, кн. 2: Листування. Львів: Місіонер 1999, 984 с. 19. ДАЛО. – Ф. 221, оп. 1, спр. 79, арк. 258
20. ЦДІАЛ. – Ф. 201. Греко-католицька митрополича консисторія м. Львів. – Оп.1. – Спр. 32. Звіти, відомості про суспільно-політичне та економічне становище парафій Вишнівецького, Войнилівського,

Галицького, Глинянського, Городоцького, гримайлівського деканатів для шематизму на 1944 р., арк. 48

21. Львівські вісті (Ч. 25 (149) 6.02.42), С. 2

22. ЦДІАЛ. – Ф. 201. Греко-католицька митрополича консисторія м. Львів. – Оп.1. – Спр. 33. Звіти, відомості про суспільно-політичне та економічне становище парафій Долинського, Жидачівського, Журавенського, Заложцівського і Збаражського деканатів для шематизму на 1944 р. – На 66 арк, арк. 16. зв., арк. 35 зв.

23. ЦДІАЛ. – Ф. 201. Греко-католицька митрополича консисторія м. Львів. – оп.1р. – спр. 34. Звіти, відомості про суспільно-політичне та економічне становище парафій Зборівського, Золочівського, Калуського деканатів для шематизму на 1944 р. – На 34 арк, арк. 43. арк. 49 зв.

24. ЦДІАЛ. – Ф. 201. Греко-католицька митрополича консисторія м. Львів. – Оп.1р. – Спр. 34. Звіти, відомості про суспільно-політичне та економічне становище парафій Зборівського, Золочівського, Калуського деканатів для шематизму на 1944 р.. – На 34 арк., арк. 35 зв.

25. ЦДІАЛ. – Греко-католицька митрополича консисторія м. Львів. – Оп.1. – Спр. 32. Звіти, відомості про суспільно-політичне та економічне становище парафій Вишнівецького, Войнилівського, галицького, Глинянського, Городоцького, гримайлівського деканатів для шематизму на 1944 р., арк. 32.

26. ЦДІАЛ. – Ф. 201. Греко-католицька митрополича консисторія м. Львів. – Оп.1р. – Спр. 37. Звіти, відомості про суспільно-політичне та економічне становище парафій Оліївського, Перегінського, Перемишльського, Підгаєцького, Підкамінського, Поморянського деканатів для шематизму на 1944 р. – На 61 арк., арк. 40.

27. Львівські вісті Ч. 26 (150). 7.02.42, С. 3

28. Львівські вісті Ч. 26 (150). 7.02.42, С. 3

29. ЦДІАЛ. - Ф. 201. Греко-католицька митрополича консисторія м. Львів. – оп.1р. – спр. 31. Бережанського, Бібрського, у Бірках Великих, Болехівського, Бродівського, Буського та Бурштинського деканатів для шематизму на 1944 р., арк. 75

30. ЦДІАЛ. – Ф. 201. – оп. 4б. – спр. 2632. – арк. 28

31. ЦДІАЛ. – Ф. 201. Греко-католицька митрополича консисторія м. Львів. – оп.1. – спр. 33. Звіти, відомості про суспільно-політичне та економічне становище парафій Долинського, Жидачівського, Журавенського, Заложцівського і Збаражського деканатів для шематизму на 1944 р.. – на 66 арк, арк. 50

32. R/ Wnyk, S.25

33. ДАЛО. – Ф. 221. – оп. 1. – спр. 4. – арк. 11

34. Баран В. Переустрій господарства західних областей України: 1939-1941 роки // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – 2012. – № 21. – С. 123–130

35. Собрание постановлений и распоряжений правительства СССР. - № 6. – 14 апреля 1940 г. – М. – С. 177–179.

36. Соціалістичні перетворення в західних областях Української РСР. 1939-1979 рр. Збірник документів. – К.: Політвидав України, 1980. – 546 с. 37. ДАЛО. – Ф. 221. – оп. 1. – спр. 173. – арк. 9

38. Львівські вісті Ч. 72. 31.10.41С. 3

39. Львівські вісті Ч. 73. 1.11.41, С. 3

40. ДАЛО. Ф. 221, оп. 1, спр. 173, арк. 10

41. ДАЛО. 221. оп. 1, спр. 166., арк. 5

42. ДАЛО. 221. оп. 1, спр. 173., арк. 146

43. Яр. Барани про баранів // Рогатинське слово. Ч. 1. 23.07.41, С. 3

44. Львівські вісті, Ч. 74. 13.11.41, С.3

45. Воля Покуття. Ч. 2-3.1941.С.4

46. Бережанські вісті Ч.1. 24.07.1941 С. 2

47. Бережанські вісті Ч 26. 19.10.41. С. 3

48. Бережанські вісті Ч. 3. 31.07.1941. С. 1

49. Бережанські вісті Ч.6. 7.08.1941.С. 1

50. Самостійна Україна. Ч. 9. 10.08.41. С.4

51. Теробовлянські вісті Ч. 1. 20.07.41. С. 2

52. Бережанські вісті. Ч. 1. С. 1

53. Бережанські вісті Ч. 16. 11.09.41. С. 1

54. Бережанські вісті Ч. 20.25.09.41. С. 2

55. Военно-исторический журнал. 1960. №1. С. 89

56. Денник розпоряджень для Генерального Губернаторства. С. 1,

57. Жовківські вісті. Ч. 4. 20.07.41. С. 4

58. Українське життя в умовах німецької окупації (1939-1944 рр.): за матер. укр. легальної преси : моногр. / Костянтин Курилишин ; НАН України, Львів. нац. наук. б-ка України ім. В. Стефаника [та ін.] ; ред. М. Романюк. - Л. : ЛННБ України ім. В. Стефаника, 2010. – С. 55, 57.

59. Боляновський А. Соціальний аспект гітлерівського «нового порядку» в Галичині у 1941–1944 роках / Андрій Боляновський // Вісник Львівського університету. Серія історична. Вип. 33. – Львів, 1998. – С. 183.

60. Львівські вісті. Ч. 12. 22.08.41. С. 4

61. Денник розпоряджень для Генерального Губернаторства. С. 7

62. Денник розпоряджень для Генерального Губернаторства. С. 84

63. Денник розпоряджень для Генерального Губернаторства. С. 71

64. Українські вісті. Ч. 81. 21.12.41 р. С. 2

65. Денник розпоряджень для Генерального Губернаторства., С. 137, 138

66. Останні вісті Ч. 17. 27.11.41 С. 4

67. Денник розпоряджень для Генерального Губернаторства., С. 191

68. Денник розпоряджень для Генерального Губернаторства. 1943, С. 71

69. Воля Покуття Ч. 28. 23-26.11.41. С. 8

70. Бережанські вісті Ч. 30. 6.11.41. С. 2

71. Боляновський А. В. Німецька окупаційна політика в Галичині у контексті гітлерівського «нового порядку» в Європі у 1941-1944 роках : автореф. канд. іст. наук. – Львів, 1999. – 21 с. 72. Вісник Розпоряджень для Генеральної Губернії № 62. 20.08.1943 р. С. 422

73. Вісник розпоряджень для Генеральної Губернії. № 84. 18.10.1943 р. С. 606

74. Бережанські вісті. Ч 39. 11.12.41. С. 1

75. Бережанські вісті Ч 39. 11.12.41. С. 2

76. Запорядк про ґрунтовий податок у області Галичина» від 7.11.41. С. 83-84

77. Жовківські вісті. Ч. 18. 19.10.41. С. 1

78. Зборівські вісті. № 2. 31.08.41. С. 4

79. Вісник Розпоряджень для Генеральної Губернії. Ч. 65. 25.08.1943 р. С. 463
80. Вісник розпоряджень для Генеральної Губернії. Ч. 65. 25.08.1943 р. С. 453
81. Зборівські вісті. 1941.Ч.4. С. 2
82. Зборівські вісті. 1941.Ч.20. С. 2
83. Зборівські вісті.№4. 21.09.41. С. 4
84. Воля покуття. Ч. 2-3. 1941. С. 4
85. Денник розпоряджень для Генерального Губернаторства.1941 р. С. 463
86. Останні вісті. Ч. 6. 4.10.41. С. 1
87. Тереховлянські вісти. Ч. 24. 10.10.41. С. 2-3
88. Українські вісті. Ч. 41. 28.08.41. С. 3.
89. Вісник розпоряджень для Генеральної Губернії. № 79. 5.10.1943 р. С. 583
90. Воля Покуття. 1941. Ч. 30. С. 4.
91. Львівські вісті. Ч. 8. 17-18.08.41. С. 4
92. ДАЛО. оп. Ф Р-24., оп. 1.спр.23., арк. 1-168
93. Чортківська думка. Ч. 5. (38) 20.09.42. С. 5
94. Голос підкарпаття. Ч. 13. (47) 22.11.42. С. 5
95. Тризуб Ч. 5. (29) 8.02.42. С. 4
96. Львівські вісті. Ч. 256 (310). 10.11.42. С. 5
97. Додаток до урядового вісника губернатора Галицької області. Ч. 23. 31.07.1943 р. С. 5
98. ДАЛО. оп. Ф. Р-35., оп.6., спр.228., арк. 20
99. Воля Покуття. Ч. 29. 30.11.41. С. 2
100. Останні вісті. Ч. 6. 4.10.41. С. 1
101. ДАЛО. – Ф. Р-266., оп. 1., спр. 2., арк. 125
102. Боляновський А. Соціальний аспект гітлерівського «нового порядку» в Галичині у 1941–1944 роках / Андрій Боляновський // Вісник Львівського університету. Серія історична. Вип. 33. – Львів, 1998. – С. 191
103. Сільський господар. 1943. Ч. 33. С. 6
104. Вісник розпоряджень для Генеральної Губернії. № 18. 12.03.1943 р. С. 112
105. Тереховлянські вісти. Ч. 8. (173) 21.02.43. С. 5

106. ДАЛО. – ФР-24., оп.3., спр.22., арк.8
107. Денник розпоряджень для Генерального Губернаторства. № 88. 6.11.1943 р. С. 633
108. ДАЛО Р-35., оп. 6., спр. 228., арк. 13, 17
109. Вісник розпоряджень по ГГ від 15.05.43 Ч. 18. (183) 2.05.43. С. 5
110. Самбірські вісті. Ч. 4. 14.08.41. С. 3
111. Тризуб. Ч. 6.(30) 15.02.42. С. 4
112. Воля покуття. Ч. 17. 7.08 41.
113. Вісник розпоряджень для Генеральної Губернії №2. 14.01.1943 р. С. 6
114. Воля Покуття. Ч. 19-20. 28.09.41. С. 3.
115. Станиславське слово. Ч. 60. 21.06.42. С. 4.
116. Останні вісті. Ч. 21 (441). 2.02.43
117. Чортківська думка. р.ІІ. Ч. 3 (68). 17.1.43. С. 2
118. Нові вісті. Рік ІІ. Ч. 15. жовтень 1942 р. С. 1
119. Золочівське слово Ч. 9. 14.12.41. С. 3
120. Бережанські вісті. Ч. 23. 21.12.41. С. 6
121. Тризуб. Ч. 3. (168) 17.01.43. С. 5
122. Вісник розпоряджень для Генеральної губернії № 89. 10.11.1943 р. С. 638
123. Воля Покуття. Ч. 29. 30.11.41. С. 3
124. Воля Покуття. Ч. 29 (78). 3.05.42 С. 6
125. Воля Покуття. Ч. 33 (82). 31.05.42. С. 6
126. Львівські вісті Ч. 68(489). 28/29.03.43. С. 5
127. Краківські вісті. С. 4
128. Тризуб Ч. 4 (28) 1.02.42. С. 4
129. Голос Підкарпаття № 35. (109) 23.03.1942. С. 3
130. Тереховлянські вісті. Ч. 78. 7.12.1941 р. С. 3
131. Рідна земля. Ч. 27 (39). 5.07.42. С. 6
132. Чортківська думка. Ч. 11 (44). 1.11.42. С. 7
133. Чортківська думка. Ч. 13 (46). 15.11.42. С. 3
134. Рогатинське слово. Ч. 19. 3.12.41. С. 3
135. Золочівське слово. Ч. 1. 19.10.41. С. 4
136. Стрийські вісті. Ч. 22. 5.10.41. С. 2
137. Воля покуття. Ч. 29 (78). 3.05.42. С. 3

138. Вісник Розпоряджень для Генеральної Губернії. № 16.
9.03.1943 р. С. 163
139. Вісник Розпоряджень для Генеральної Губернії. № 69.
30.08.1943 р. С. 493
140. Українські вісті. Ч. 3. (120) 16.01.44. С. 5
141. Бережанські вісті. Ч. 37. 4.12.41. С. 2
142. Воля Покуття. Ч. 16. 31.08.41. С. 6
143. Воля Покуття. Ч. 28. 23-26.11.41 С. 8
144. Вісник розпоряджень. № 31. 30.04.1943 р. С. 172
145. Львівські вісті. Ч. 242 (373). 1/2.11.42. С. 2
146. Тернопільський голос. Ч. 37 (102). 12.09.43. С. 6
147. Львівські вісті. Ч. 29 (78). 3.05.42. С. 4
148. Українські вісті. Ч. 19 (52). 27.12.42. С. 6
149. Вісник розпоряджень для Генеральної Губернії. № 36.
15.05.1943 р. С. 195. № 53. 19.07. 1943. С. 353
150. ДАТО. – Ф. 290., оп.5., спр. Інструкції, постанови та накази уряду, місцевих органів державної влади про порядок отримання податків і зборів у 1945 р. 877, арк. 78
151. ДАЛО. –Ф-Р-221. – Оп.2. – Спр.11. – Арк. 17,25, 57,87
152. Радянське слово. Орган Буського РК КП (б) У та райради депутатів трудящих. –1945. – 4 лютого, 15 грудня; //Радянське життя. Орган Винниківського РК КП(б)У і виконкому райради депутатів трудящих Львівської області– 1947. – 24 липня. //Вільне життя. Орган Тернопільського обкому і міському Компартії України та облвиконкому. – 13 січня. – 1945; //Червоні Бережани. Орган Бережанського райкому Компартії України і районної ради депутатів трудящих. –1945. – 22 липня
153. Радянське життя. Орган Винниківського РК КП(б)У і виконкому райради депутатів трудящих Львівської області. – 1947. – 16 лютого
154. ДАТО. – Ф. Р-2.-Оп.4. – Спр.15. – Арк. 1, 24
155. ЦДАВО України. –Ф. -Р-166. – Оп.15. –Спр.807. – Арк. 97.; Ф.1. – Оп.75. –Спр.100. –. Арк. 17 зв.
156. ДАЛО. –Ф. Р-2022. –Оп.1. –Спр. 289. –Арк. 21
157. ДАЛО. –Ф.Р-2022. –Оп.1. – Спр.597. –Арк.108

158. ЦДАВО України. – Ф.Р-2. – Оп.7. – Спр.7265. – Арк. –148–150 зв, 17, 354
159. ДАТО. – Ф. Р-2. – Оп.4. – Спр.1. – Арк.1, 1 зв., 6
160. Більшовицьким шляхом. Орган Товстенського райкому Компартії України та районної ради депутатів трудящих Тернопільської області; ДАТО. – Ф. Р-2. – Оп.4. – Спр.313. – Арк.4; ДАЛО– Ф.221. – Оп.2. – Спр.995. – Арк.5, 44
161. ДАЛО. –Ф.Р-221. – Оп.2. – Спр.995. – Арк.41; Ф.165. – Спр.862–864; 1614
162. ДАЛО. –Ф.Р-221. – Оп.2. – Спр.1958. – Арк.3
163. За щастя оновленої землі. Нариси історії колгоспного селянства західних областей УРСР. 1939–1979. / М.К. Васюта, М.І. Масловський та інші. –К.: Наукова думка, 1979. –С.74
164. ДАЛО –Ф.221. – Оп.21. – Спр.350. – Арк.15, 16,28, 30, 33, 36, 41
165. ДАТО. –Ф.Р-2. –Оп.2. –Спр.546. –Арк. 1
166. ДАТО. –Ф. Р-2. –Оп.1. –Спр.66. –Арк.1, 12, 155
167. ДАТО. – Ф.Р-2. –Оп.2. –Спр.530. –Арк.1–2; //Під сталінським прапором. Орган Щирецького РК КП(б)У та райради депутатів трудящих. –1947. – 15 травня, 7 серпня
168. ДАТО. –Ф.Р-2. –Оп.2. –Спр.546. –Арк.31,33,34.17; ДАЛО. – Ф. 221. – Оп.2. – Спр.350. – Арк.33
169. ДАЛО – Ф. Р-2. – Оп.2. – Спр.283. –Арк.3
170. ДАЛО. –Ф.Р-165. –Оп.2. –Спр.278. –Арк.3; //Серп і молот. Орган міському і райкому КП(б)У та районної ради депутатів трудящих. – 1948. – 27 жовтня
171. ЦДАВО України. –Ф. –Р-2. –Оп.7. –Спр.2494. –Арк. 6,11,15,23,24зв.
172. ДАЛО. –Ф. 221. –Оп.2. – Спр.519. – Арк. 4, 5, 15
173. Даниленко В. Особливості міграційної політики Радянської держави у другій половині ХХ ст. //Україна крізь віки. Збірник наукових праць на пошану академіка НАН України професора Валерія Смолія. –К.: Інститут історії НАН України, 2010. –С. 787–808
174. ДАЛО. – Ф.221. – Оп.2.- Спр.25. – Арк.1,2, 15, 17, 18, 61, 62; ДАТО. – Ф.Р.-2. – Оп.2. – Спр.9 – Арк.1
175. ЦДАГО України. –Ф.1. –Оп.24. – Спр.66. – Арк. 4

176. Коріненко П.С. Трансформації земельних відносин в українському селі

177. (ІХ – початок ХХ ст.). Порівняльний аналіз. Монографія. – Тернопіль, 2015. – 423 с. 178. ДАЛО. – Ф. 221. – Оп.2. – Спр.817. – Арк.84

179. Мірчук П. Українська повстанська армія: 1942-1952. Документи і матеріали. / Петро Мірчук. - Львів: Основа, 1991. – 300.

180. Історія українського селянства: Нариси в 2-х т.2 / О.В. Андросчук, В.К. Баран та інші / Відповідальний. редактор. В.А.Смолій. – К.: Наукова думка, 2006. –Т.2. –С.394

181. ЦДАВО України. –Ф.Р-2. –Оп.7. – Спр.3816. – Арк. 15–15 зв.

182. ДАІФО. –Ф.П-1. –Оп.1. –Спр.619. –Арк.120

183. Сургай Г.І. Назв. праця. –С.76; Баран В.Г., Даниленко В.М. Україна в умовах системної кризи. //Україна крізь віки. – Т 13. –С.39

184. ДАТО –Ф Р-2 –Оп.4. – Спр. 313. – Арк.1; Оп.7. –Спр.56. – Арк.1–5, 13,32, 44

185. ДАТО. –Ф.Р-2. –Оп.4. –Спр.313. – Арк.1

186. ДАЛО. –Ф. Р-221. – Оп.2. – Спр.11. – Арк.2; ДАТО. –Ф.Р-2. – Оп.4. – Спр.313. – Арк. 1

187. ДАТО. – Ф.Р-2. – Оп.2. – Спр.9. – Арк.1-2

188. ДАТО. –Ф.-Р-2. –Оп. 4. – Спр.34. –Арк.1. – 53, 143, 234, 246, 251, 256

189. ДАТО. –Ф. Р-2. –Оп.4. –Спр.34. –Арк.3. 4, 12, 14, 52, 53, 143

190. ДАЛО. –Ф.Р. –221. –Оп.2. – Спр.530. –Арк.57; ДАТО. –Ф. Р-2. – Оп.4. – Спр. 35. – Арк.6, 7, 13, 24, 33, 48, 71, 202, 243, 304

191. ДАЛО. –Ф.Р-221. – Оп.2. – Спр.11. –Арк.3, 17, 57, 96, 97

192. ДАЛО. –Ф.Р-221. –Оп. –2. –Спр. –1797. –Арк. 108–109

193. ДАТО. – Ф.-Р-2. – Оп.4. – Спр.80. – Арк.1–3

194. ДАТО. – Ф. Р-2. – Оп. 4. – Спр.80. – Арк. 63, 65

195. ДАТО. –Ф.Р-2,-ж. – Оп.2. –Спр.104. – Арк.2–8

196. ДАТО. –Ф.Р-2. –Оп. – 2. – Спр. 104. –Арк.8

197. ДАТО. – Ф. 290., оп. 5., спр. 877 Інструкції, постанови та накази уряду, місцевих органів державної влади про порядок отримання податків і зборів у 1945 р. арк. 80

198. ДАТО. – Ф. 290., оп. 5., спр. 992 Річний звіт про результати нарахування сільськогосподарського податку за 1950 р., арк. 117

199. ДАТО. – Ф. 290., оп. 5., спр. 109. Звіт про виконання планів по податках з населення та держприбутків за 1948 р. арк. 91
200. ДАТО. – Ф. 290., оп. 5., спр. 992. Річний звіт про результати нарахування сільськогосподарського податку за 1950 р. арк. 118
201. ДАТО. – Ф. 290., оп. 5., спр. 1031 Річний звіт про результати нарахування сільськогосподарського податку за 1952 р. арк. 1
202. ДАТО. – Ф. 290., оп. 5., спр. 1031. Річний звіт про результати нарахування сільськогосподарського податку за 1952 р. арк. 2
203. ДАТО. – Ф. 290., оп. 5., спр. 1031 Річний звіт про результати нарахування сільськогосподарського податку за 1952 р. арк. 3
204. Збірник найважливіших законів, указів Президії Верховної Ради та Постанов і розпоряджень уряду Союзу Радянських Соціалістичних Республік – К. Українське видавництво політичної літератури, 1946 – 310 с. 205. Кук В. Колгоспне рабство / Василь Кук – «Леміш» – Львів: Центр досліджень визвольного руху, 2005, – 264 с., іл.
206. ДАТО. – Ф. 290., оп. 5., спр. 877., арк. 84
207. ДАЛО. – Ф. П-3. – оп. 1. – спр. 78. Інформація про підсумки третьої Державної військової позики на території Львівської області за підписом секретаря Львівського обкому КП(б)У., арк. 58, 59, 61
208. ДАЛО. – Ф. П-3. – оп. 1. – спр. 60. Доповідна записка про виконання постанови ЦК ВКП(б) від 27.09.1944 р. та постанови бюро обкому партії від 9.10.1944 р. Пониковецьким районом., арк. 12
209. ДАТО. – Ф. 240., оп. 5., спр. 876., арк. 7
210. ДАТО. – Ф. 290., оп. 5., спр. 877, арк. 80
211. ДАТО. – Ф. 240., оп. 5., спр. 876 арк. 9
212. ДАТО. – Ф. 290., оп. 5., спр. 877
213. ДАТО. – Ф. 240., оп. 5., спр. 876. арк. 8.
214. ДАЛО. – Ф. П-3. – оп. 1. – спр. 221. Звіт зав. облфінвідділом Д. Шматько. арк. 70
215. ДАТО. – Ф. 290., оп. 5., спр. 7. Накази і вказівки міністерства фінансів УРСР. арк. 1
216. ДАТО. – Ф. 240., оп. 5., спр. 876. Накази народних комісарів фінансів СРСР та УРСР і Тернопільського облфінвідділу та довідки з податкової роботи в області., арк. 10

217. ДАЛО. – Ф. 5030. – оп. 1. – спр. 189. Відомості про поступлення податків по Ходорівському району., арк. 86

218. ДАТО. – Ф. 240., оп. 5., спр. 876. Накази народних комісарів фінансів СРСР та УРСР і Тернопільського облфінвідділу та довідки з податкової роботи в області., арк. 2

219. ДАТО. – Ф. 240., оп. 5., спр. 876. Накази народних комісарів фінансів СРСР та УРСР і Тернопільського облфінвідділу та довідки з податкової роботи в області., арк. 5

220. ДАТО. – Ф. 240., оп. 5., спр. 876. Накази народних комісарів фінансів СРСР та УРСР і Тернопільського облфінвідділу та довідки з податкової роботи в області., арк. 9

221. ДАТО. – Ф. 290., оп. 1., спр. 952. Доповідні, довідки та відомості облфінвідділу про надходження сільськогосподарського та інших податків у 1948 р. та завдання на 1949 р., арк. 42

222. ДАТО. – Ф. 290., оп. 5., спр. 945. Постанови Ради Міністрів УРСР та рішення Тернопільського облвиконкому про недоліки в роботі фінорганів при отриманні сільськогосподарських податків., арк. 4

223. ДАТО. – Ф. 290., оп. 5., спр. 945. Постанови Ради Міністрів УРСР та рішення Тернопільського облвиконкому про недоліки в роботі фінорганів при отриманні сільськогосподарських податків. – арк. 5

224. ДАІФО. – Ф. Р-357. – оп. 1. – спр. 102. Вказівки Уповноваженого Міністерства заготівель СРСР по УСРСР про порядок проведення заготівель сільгосппродуктів в куркульських господарства західних областей Української РСР. – 7 липня 1947 р. – 2 арк. (арк.1-1 зв.)

225. ДАЛО. – Ф. П-3. – оп. 1. – спр. 221. арк. 133

226. ДАТО. – Ф. 290., оп. 5., спр. 945. Постанови Ради Міністрів УРСР та рішення Тернопільського облвиконкому про недоліки в роботі фінорганів при отриманні сільськогосподарських податків. арк. 5

227. ДАТО. – Ф. 290., оп. 5., спр. 5. Накази по міністерству заготівель СРСР та Райуповноваженим на 1948 р., арк. 279.

228. ДАЛО. – Ф. П-3.– оп. 1. – спр. 120. Матеріали про сільське господарство Львівської області відповідно до звіту завідувача Львівського земельного відділу т. Путія., арк. 16

229. ДАЛО. – Ф. П-3. – оп. 1. – спр. 221. З повідомлення секретаря Підкамінського РК Котова., арк. 13.

230. Історія колгоспного права. Збірник законодавчих матеріалів СРСР та РСФРР – Т.1. – М., 1959. – 517 с. 231. Безнін М.А., Дімоні Т.М. Повинності російських колгоспників / М.А. Безнін, Т.М. Дімоні // Електронний ресурс: [http:// chronograf-vologda.narod.ru/web/library/beznin3.pdf](http://chronograf-vologda.narod.ru/web/library/beznin3.pdf). 12.06.2016

232. ДАТО. – Ф. 5001. – Оп. 2. – Спр. 125. Постанова Військової ради 4-го Українського Фронту № 018 від 30 вересня 1944 р. – арк. 94.

233. ДАЛО. – Ф. П-3. – Оп. 1. – Спр. 200. Стенограма нарад секретарів РК, начальників райвідділів НКВС, НКДБ, уповноважених наркомзагів, начальників дорожніх відділів, райвиконкомів, заготовку і здачу державі сільськогосподарських продуктів, ході осінньої посівної, ремонту доріг, боротьбі з бандами українських буржуазних націоналістів. –151 арк.

234. ДАЛО. – Ф. 5001. Оп. 2. – Спр. 125. Лист № 0279 від 26 вересня 1944 р. секретаря Дубоянського РК Дрогобицької області командуючому 4-го Українського фронту та секретарю Дрогобицького ОК. – арк. 24.

235. ДАЛО – Ф. П-3. – Оп. 2. – Спр. 93. Стенограма нарад секретарів райкомів КП(б)У, голів райвиконкомів з питань електрифікації колгоспів, будівництва доріг, виборів керівних органів споживчої кооперації. –46 арк.

236. ДАЛО. Ф. – 10. – Оп. 10-1. – Спр. 6. Інформації уповноважених райкому КП(б)У про проведення загальних зборів селян району. – арк. 3.

Наукове видання

**Коріненко Павло Степанович,
Терещенко Валентин Дмитрович,
Старка Володимир Васильович,
Киданюк Андрій Володимирович**

**ПОДАТКИ І ПОВИННОСТІ
В ГАЛИЦЬКОМУ СЕЛІ
(КІНЕЦЬ ХVІІІ – СЕРЕДИНА ХХ СТ.)**

Монографія

Редактор: Бармак М.В.

Комп'ютерна верстка: Осадца В.М.

Підписано до друку 15.07.2016.

Формат 60x 84/16. Гарнітура Times New Roman.

Папір офсетний 70 г/м². Друк електрографічний.

Умов.-друк. арк. 11,63.

Тираж 100 примірників. Замовлення № 02/16/3-9.

®

[прінт • копі • центр]

Віддруковано у видавничому центрі "Вектор"
46018 м. Тернопіль, вул. Львівська, 12
тел. (0352) 40-08-12

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до
державного реєстру видавців,
виготівників і розповсюджувачів
видавничої продукції
серія ТР № 46 від 07 березня 2013 р.
ФО Осадца Ю.В.